SH. A. ALIMOV, O. R. XOLMUHAMEDOV, M. A. MIRZAAHMEDOV

ALGEBRA

UMUMIY OʻRTA TA'LIM MAKTABLARINING 9- SINFI UCHUN DARSLIK

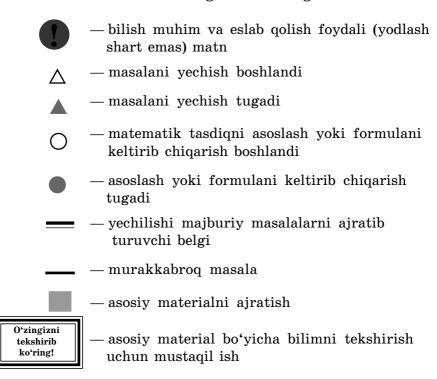
3-nashri

Oʻzbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tasdiqlagan

UO'K: 512(075) KBK 22.14 ya 721

A50

Darslikdagi shartli belgilar

Respublika maqsadli kitob jamgʻarmasi mablagʻlari hisobidan ijara uchun chop etildi.

© Sh.A. Alimov, O.R. Xolmuhamedov, M.A. Mirzaahmedov. Barcha huquqlar himoyalangan, 2010.

^{© &}quot;Oʻqituvchi" NMIU, 2010.

7-8- SINFLARDA O'RGANILGAN MAVZULARNI TAKRORLASH

Aziz oʻquvchi! Siz 7-8-sinflarda algebraik ifodalar, birhad va koʻphadlar, koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajratish, algebraik kasrlar, tengsizliklar, chiziqli funksiya va uning grafigi, ikki noma'lumli ikkita chiziqli tenglama sistemasi, kvadrat ildizlar, kvadrat tenglamalar taqribiy hisoblashlarga doir misol va masalalarni yechgansiz. 7-8-sinflarda matematikadan olgan bilimlaringizni yodga solish maqsadida Sizga bir qator mashqlar taklif etamiz.

1. Soddalashtiring:

1)
$$(5a - 2b) - (3b - 5a)$$
;

3)
$$9a - (3a + 5b) - 4b$$
;

2)
$$8a - (3a - 2b) - 5b$$
;

4)
$$(7a - 2b) - (3a + 4b)$$
.

2. Tenglamani yeching:

1)
$$4x - 6 = 12 - x$$
;

3)
$$2\left(3-\frac{x}{3}\right)=5+x$$
;

2)
$$\frac{7x}{9} = \frac{5+x}{4}$$
;

4)
$$\frac{5x-3}{2} - \frac{3-4x}{3} = \frac{2x+1}{4}$$
.

3. Koʻpaytuvchilarga ajrating:

1)
$$4a(x + y) - 5b(x + y)$$
;

3)
$$x(a-2) + y(2-a) + 5(2-a)$$
;

2)
$$3a(x-y)-4(y-x)$$
;

4)
$$c(p-q) + a(p-q) + d(q-p)$$
.

4. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$(2a + b)^2 - (3a - b)^2$$
;

3)
$$5(2-a)^2+4(a-5)^2$$
;

2)
$$(a + b)^2 - (a - b)^2$$
;

4)
$$(3a - y)^2 + (a - 3y)^2$$
.

5. Tenglamalar sistemasini yeching: $\begin{cases} \frac{6y-x}{4} = 2, \\ \frac{x+13y}{2} = 4. \end{cases}$

6. Tengsizlikni yeching:

1)
$$\frac{x+4}{2} - x \le 2 - \frac{x}{2}$$
; 2) $3(2x-1) + 3(x-1) > 5(x+2) + 2(2x-3)$.

7. Tengsizliklar sistemasini yeching:

1)
$$\begin{cases} 2x + 5 \le 0, \\ 9x - 18 \ge 0; \end{cases}$$
 3)
$$\begin{cases} \frac{3(x-1)}{2} - 1, 5x \ge 0, 2x - 1, 5, \\ \frac{x+3}{3} > \frac{x+5}{4}; \end{cases}$$

2)
$$\begin{cases} \frac{x-5}{4} \le \frac{3x+1}{2}, \\ \frac{x+2}{3} \le \frac{x+3}{5}; \end{cases}$$
 4)
$$\begin{cases} 2x-1 < 7x+6, \\ 3x+1 > 4x-3, \\ 11x-9 \le 14x+2 \end{cases}$$

8. Tengsizlikni yeching:

1)
$$|3-x| \le \frac{2}{3}$$
; 2) $|1-x| \ge 1$; 3) $|3x+4| > 1$; 4) $|5-4x| \le 3$.

9. Tenglamani yeching:

1)
$$|x+3| = |x-3|$$
;

3)
$$|x+6| = |x+10|$$
;

2)
$$|1-x| = |x+2|$$
:

4)
$$|x+5| = |x-7|$$
.

10. Hisoblang:

1)
$$\frac{3}{\sqrt{11}+3} + \frac{7}{\sqrt{11}-2}$$
;

3)
$$\frac{7}{3+\sqrt{13}} - \frac{2}{2-\sqrt{13}}$$
;

2)
$$\frac{4}{\sqrt{7}-1} - \frac{2}{\sqrt{7}+3} - 3\sqrt{7}$$
;

4)
$$\frac{1}{3-\sqrt{5}} + \frac{1}{2-\sqrt{5}} + \frac{3\sqrt{5}}{4}$$
.

11. Tenglamani yeching:

1)
$$x^2 - 3x - 4 = 0$$
;

3)
$$\frac{x^2-3x}{7}+x=11$$
;

2)
$$3x^2 - 5x + 4 = 0$$
;

4)
$$3x(x-2)-1=x-\frac{1}{2}(x^2+8)$$
.

12. Tenglamalar sistemasini yeching:

1)
$$\begin{cases} 2x^2 - y^2 = 46, \\ xy = 10; \end{cases}$$

3)
$$\begin{cases} x^2 - y + 2 = 0, \\ x^2 + y^2 - 4 = 0. \end{cases}$$

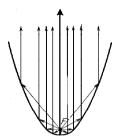
2)
$$\begin{cases} xy = 5, \\ x^2 + y^2 = 26; \end{cases}$$

4)
$$\begin{cases} \sqrt{x} - \sqrt{y} = 1, \\ x - y = 5. \end{cases}$$

13. Ikki sonning oʻrta arifmetigi 20 ga, ularning oʻrta geometrigi esa 12 ga teng. Shu sonlarni toping.

I BOB.

KVADRAT FUNKSIYA

1- §. KVADRAT FUNKSIYANING TA'RIFI

Siz VIII sinfda y = kx + b chiziqli funksiya va uning grafigi bilan tanishgansiz.

Fan va texnikaning turli sohalarida *kvadrat funksiyalar* deb ataladigan funksiyalar uchraydi. Misollar keltiramiz.

- 1) Tomoni x boʻlgan kvadratning yuzi $y=x^2$ formula boʻyicha hisoblanadi.
- 2) Agar jism yuqoriga v tezlik bilan otilgan boʻlsa, u holda t vaqtda undan Yer sirtigacha masofa $s=-\frac{gt^2}{2}+vt+s_0$ formula bilan aniqlanadi, bunda s_0 vaqtning t=0 boshlangʻich paytidagi jismdan Yer sirtigacha boʻlgan masofa.

Bu misollarda $y = ax^2 + bx + c$ koʻrinishdagi funksiyalar qaraldi. Birinchi misolda a = 1, b = c = 0, oʻzgaruvchilar esa x va y lar boʻladi.

Ikkinchi misolda $a=-\frac{g}{2},\,b=v,\,c=s_0$, oʻzgaruvchilar esa t va s harflari bilan belgilangan.

Ta'rif. $y = ax^2 + bx + c$ funksiya kvadrat funksiya deyiladi, bunda a, b va c — berilgan haqiqiy sonlar, $a \neq 0$, x - haqiqiy oʻzgaruvchi.

Masalan, quyidagi funksiyalar kvadrat funksiyalardir:

$$y = x^{2}$$
, $y = -2x^{2}$, $y = x^{2} - x$, $y = x^{2} - 5x + 6$, $y = -3x^{2} + \frac{1}{2}x$.

1 - m a s a l a .
$$x = -2$$
, $x = 0$, $x = 3$ boʻlganda $u(x) = x^2 - 5x + 6$

funksiyaning qiymatini toping.

$$\Delta y(-2) = (-2)^2 - 5 \cdot (-2) + 6 = 20;
y(0) = 0^2 - 5 \cdot 0 + 6 = 6;
y(3) = 3^2 - 5 \cdot 3 + 6 = 0.$$

2 - masala. x ning qanday qiymatlarida $y = x^2 + 4x - 5$ kvadrat funksiya: 1) 7 ga; 2) -9 ga; 3) -8 ga; 4) 0 ga teng qiymatni qabul qiladi?

 $\wedge$ 1) Shartga koʻra $x^2 + 4x - 5 = 7$. Bu tenglamani yechib, quyidagini hosil qilamiz:

$$x^2 + 4x - 12 = 0,$$
  $x_{1,2} = -2 \pm \sqrt{4 + 12} = -2 \pm 4, \ x_1 = 2, \ x_2 = -6.$

Demak, y(2) = 7 va y(-6) = 7.

2) Shartga ko'ra $x^2 + 4x - 5 = -9$, bundan

$$x^2 + 4x + 4 = 0$$
, $(x + 2)^2 = 0$, $x = -2$.

- 3) Shartga ko'ra $x^2 + 4x 5 = -8$, bundan $x^2 + 4x + 3 = 0$. Bu tenglamani yechib, $x_1 = -3$, $x_2 = -1$ ekanini topamiz.
- 4) Shartga koʻra $x^2 + 4x 5 = 0$, bundan $x_1 = 1$, $x_2 = -5$.

Oxirgi holda x ning $y = x^2 + 4x - 5$ funksiya 0 ga teng, ya'ni y(1) = 0 va y(-5) = 0 boʻlgan qiymatlari topildi. x ning bunday qiymatlari kvadrat funksiyaning nollari deyiladi.

3-masala. $y = x^2 - 3x$ funksiyaning nollarini toping.

 $\Delta x^2 - 3x = 0$ tenglamani yechib, $x_1 = 0$, $x_2 = 3$ ekanini topamiz.

Mashqlar

- 1. (Ogʻzaki.) Quyida koʻrsatilgan funksiyalardan qaysilari kvadrat funksiya bo'ladi:
  - 1) $y = 2x^2 + x + 3$; 2) $y = 3x^2 1$; 3) y = 5x + 1;
- 4) $y = x^3 + 7x 1$; 5) $y = 4x^2$; 6) $y = -3x^2 + 2x$?
- 2. x ning shunday haqiqiy qiymatlarini topingki, $y = x^2 x 3$ kvadrat funksiya: 1) -1 ga; 2) -3 ga; 3) $-\frac{13}{4}$ ga; 4) -5 ga teng qiymat qabul qilsin.

- 3. x ning qanday haqiqiy qiymatlarida $y = -4x^2 + 3x 1$ kvadrat funksiya: 1) -2; 2) -8; 3) -0.5; 4) -1 ga teng qiymat qabul qiladi?
- **4.** -2; 0; 1; $\sqrt{3}$ sonlaridan qaysilari quyidagi kvadrat funksiyaning nollari boʻladi:
  - 1) $y = x^2 + 2x$; 2) $y = x^2 + x$;
  - 3) $y = x^2 3$:
- 4) $y = 5x^2 4x 19$
- 5. Kvadrat funksiyaning nollarini toping:
  - 1) $u = x^2 x$:

- 2) $u = x^2 + 3$:
- 3) $y = 12x^2 17x + 6$;
- 4) $y = -6x^2 + 7x 2$:
- 5) $y = 3x^2 5x + 8$;
- 6) $y = 2x^2 7x + 9$;
- 7) $y = 8x^2 + 8x + 2$;
- 8) $y = \frac{1}{2}x^2 x + \frac{1}{2}$;
- 9) $u = 2x^2 + x 1$:
- 10) $y = 3x^2 + 5x 2$.
- **6.** Agar $y = x^2 + px + q$ kvadrat funksiyaning x_1 va x_2 nollari ma'lum bo'lsa, p va q koeffitsiyentlarni toping:

- 1) $x_1 = 2$, $x_2 = 3$; 2) $x_1 = -4$, $x_2 = 1$; 3) $x_1 = -1$, $x_2 = -2$; 4) $x_1 = 5$, $x_2 = -3$.
- 7. $x \text{ ning } y = x^2 + 2x 3 \text{ va } y = 2x + 1 \text{ funksiyalar teng qiymatlar}$ qabul qiladigan qiymatlarini toping.

$y = x^2$ FUNKSIYA

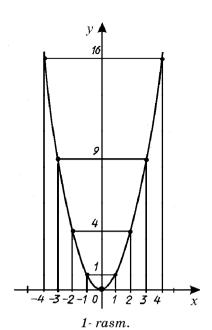
 $y = x^2$ funksiyani, ya'ni a = 1, b = c = 0 bo'lgandagi $y = ax^2 + bx + c$ kvadrat funksiyani qaraymiz. Bu funksiyaning grafigini yasash uchun uning qiymatlari jadvalini tuzamiz:

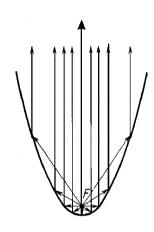
x	-4	-3	-2	-1	0	1	2	3	4
$y = x^2$	16	9	4	1	0	1	4	9	16

Jadvalda koʻrsatilgan nuqtalarni yasab va ularni silliq egri chiziq bilan tutashtirib, $y = x^2$ funksiyaning grafigini hosil qilamiz (1- rasm).

 $y = x^2$ funksiyaning grafigi bo'lgan egri chiziq parabola deviladi.

2- rasm.

 $y = x^2$ funksiyaning xossalarini qaraymiz.

- 1) $y = x^2$ funksiyaning qiymati $x \neq 0$ boʻlganda *musbat* va x = 0 boʻlganda *nolga* teng. Demak, $y = x^2$ parabola koordinatalar boshidan oʻtadi, parabolaning qolgan nuqtalari esa abssissalar oʻqidan yuqorida yotadi. $y = x^2$ parabola abssissalar oʻqiga (0; 0) nuqtada urinadi, deyiladi.
- 2) $y = x^2$ funksiyaning grafigi ordinatalar oʻqiga nisbatan simmetrik, chunki $(-x)^2 = x^2$. Masalan, y(-3) = y(3) = 9 (1- rasm). Shunday qilib, ordinatalar oʻqi parabolaning simmetriya oʻqi boʻladi. Parabolaning oʻz simmetriya oʻqi bilan kesishish nuqtasi parabolaning uchi deyiladi. $y = x^2$ parabola uchun koordinatalar boshi uning uchi boʻladi.
- 3) $x \ge 0$ boʻlganda x ning katta qiymatiga y ning katta qiymati mos keladi. Masalan, y(3) > y(2). $y = x^2$ funksiya $x \ge 0$ oraliqda oʻsuvchi, deyiladi (1-rasm).

 $x \le 0$ boʻlganda x ning katta qiymatiga y ning kichik qiymati mos keladi. Masalan, y(-2) < y(-4). $y = x^2$ funksiya $x \le 0$ oraliqda kamayuvchi deyiladi (1- rasm).

Masala. $y = x^2$ parabola bilan y = x + 6 to g'ri chiziqning kesishish nuqtalari koordinatalarini toping.

△ Kesishish nuqtalari

$$\begin{cases} y = x^2, \\ y = x + 6 \end{cases}$$

sistemaning yechimlari bo'ladi.

Bu sistemadan $x^2 = x + 6$, ya'ni $x^2 - x - 6 = 0$ ni hosil qilamiz, bundan $x_1 = 3$, $x_2 = -2$. x_1 Ba x_2 ning qiymatlarini sistemaning tenglamalaridan biriga qo'yib, $y_1 = 9$, $y_2 = 4$ ni topamiz.

Javob:
$$(3; 9), (-2; 4).$$

Parabola texnikada keng koʻlamda foydalaniladigan koʻpgina ajoyib xossalarga ega. Masalan, parabolaning simmetriya oʻqida parabolaning fokusi deb ataladigan F nuqta bor (2- rasm). Agar bu nuqtada yorugʻlik manbayi joylashgan boʻlsa, u holda paraboladan akslangan barcha yorugʻlik nurlari parallel boʻladi. Bu xossadan projektorlar, lokatorlar va boshqa asboblar tayyorlashda foydalaniladi.

 $y=x^2$ parabolaning fokusi $\left(0;\frac{1}{4}\right)$ nuqta boʻladi.

Mashqlar

- 8. $y = x^2$ funksiyaning grafigini millimetrli qogʻozda yasang. Grafik boʻyicha:
  - 1) x = 0.8; x = 1.5; x = 1.9; x = -2.3; x = -1.5 boʻlganda y ning qiymatini taqriban toping;
  - 2) agar y = 2; y = 3; y = 4.5; y = 6.5 boʻlsa, x ning qiymatini taqriban toping.
- 9. $y = x^2$ funksiya grafigini yasamasdan: A(2; 6), B(-1; 1), C(12; 144), D(-3; -9) nuqtalardan qaysilari parabolaga tegishli boʻlishini aniqlang.
- 10. (Ogʻzaki.) A(3; 9), B(-5; 25), C(4; 15), $D(\sqrt{3}; 3)$ nuqtalarga ordinatalar oʻqiga nisbatan simmetrik boʻlgan nuqtalarni toping. Bu nuqtalar $y = x^2$ funksiyaning grafigiga tegishli boʻladimi?
- 11. (Ogʻzaki.) $y=x^2$ funksiyaning qiymatlarini

1)
$$x = 2.5$$
 va $x = 3\frac{1}{3}$; 2) $x = 0.4$ va $x = 0.3$;

3)
$$x = -0.2$$
 va $x = -0.1$; 4) $x = 4.1$ va $x = -5.2$ boʻlganda taqqoslang.

12. $y = x^2$ parabolaning:

1)
$$y = 25$$
;

2)
$$y = 5$$
;

3)
$$y = -x$$
:

4)
$$y = 2x$$
;

1)
$$y = 25$$
; 2) $y = 5$; 3) $y = -x$;
4) $y = 2x$; 5) $y = 3 - 2x$; 6) $y = 2x - 1$

6)
$$y = 2x - 1$$

to'g'ri chiziq bilan kesishish nuqtalarining koordinatalarini toping.

13. A nuqta $y = x^2$ parabola bilan

1)
$$y = -x - 6$$
, $A(-3; 9)$;

2)
$$y = 5x-6$$
, $A(2; 4)$

to'g'ri chiziqning kesishish nuqtasi bo'ladimi?

- **14.** Tasdiq to'g'rimi: $y = x^2$ funksiya:

  - 1) [1; 4] kesmada; 2) (2; 5) intervalda;

  - 3) x > 3 intervalda; 4) [-3; 4] kesmada o'sadi?
- 15. Bitta koordinata tekisligida $y = x^2$ parabola bilan y = 3 to'g'ri chiziqni yasang. x ning qanday qiymatlarida parabolaning nuqtalari toʻgʻri chiziqdan yuqorida boʻladi; pastda boʻladi?
- **16.** x ning qanday qiymatlarida $y = x^2$ funksiyaning qiymati:
  - 1) 9 dan katta; 2) 25 dan katta emas; 3) 16 dan kichik emas;
  - 4) 36 dan kichik bo'ladi?

$$y = ax^2$$
 FUNKSIYA

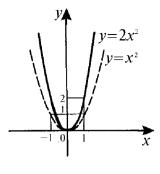
1-masala. $y = 2x^2$ funksiyaning grafigini yasang.

 $\Delta y = 2x^2$ funksiyaning qiymatlar jadvalini tuzamiz:

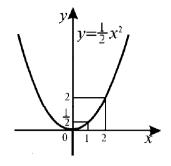
x	-3	-2	-1	0	1	2	3
$y = 2x^2$	18	8	2	0	2	8	18

Topilgan nuqtalarni yasaymiz va ular orqali silliq egri chiziq oʻtkazamiz (3- rasm).

 $y = 2x^2$ va $y = x^2$ funksiyalarning grafiklarini taqqoslaymiz (3- rasm). x ning aynan bir qiymatida $y = 2x^2$ funksiyaning qiymati $y = x^2$ funksiyaning qiymatidan 2 marta ortiq. Bu $y = 2x^2$ funksiya grafigining har bir nuqtasini $y = x^2$ funksiya grafigining xuddi shunday abssissali nuqtasining ordinatasini 2 marta orttirish bilan hosil qilish mumkinligini bildiradi.

4- rasm.

 $y=2x^2$ funksiyaning grafigi $y=x^2$ funksiya grafigini Ox oʻqidan Oy oʻqi boʻyicha 2 marta choʻzish bilan hosil qilinadi, deyiladi.

2-masala. $y = \frac{1}{2}x^2$ funksiyaning grafigini yasang.

 $\triangle y = \frac{1}{2}x^2$ funksiyaning qiymatlar jadvalini tuzamiz:

x	-3	-2	-1	0	1	2	3
$y = \frac{1}{2}x^2$	4,5	2	0,5	0	0,5	2	4,5

Topilgan nuqtalarni yasab, ular orqali silliq egri chiziq oʻtkazamiz (4- rasm).

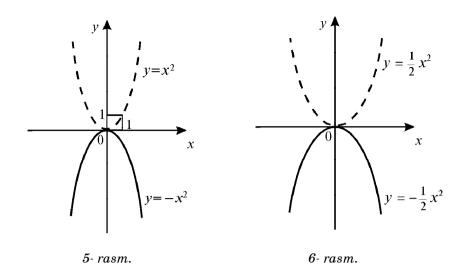
 $y = \frac{1}{2}x^2$ va $y = x^2$ funksiyalarning grafiklarini taqqoslaymiz.

 $y = \frac{1}{2}x^2$ funksiya grafigining har bir nuqtasini $y = x^2$ funksiya grafigining xuddi shunday abssissali nuqtasining ordinatasini 2 marta kamaytirish bilan hosil qilish mumkin.

 $y = \frac{1}{2}x^2$ funksiyaning grafigi $y=x^2$ funksiya grafigini Ox o'qiga Oy o'qi bo'yicha 2 marta siqish yo'li bilan hosil qilinadi, deyiladi.

3-masala. $y = -x^2$ funksiyaning grafigini yasang.

 $\Delta y = -x^2$ va $y = x^2$ funksiyalarni taqqoslaymiz. x ning aynan bir qiymatida bu funksiyalarning qiymatlari modullari boʻyicha teng va

qarama-qarshi ishorali. Demak, $y = -x^2$ funksiyaning grafigini $y = x^2$ funksiya grafigini Ox oʻqiga nisbatan simmetik koʻchirish bilan hosil qilish mumkin (5- rasm).

Shunga oʻxshash, $y = -\frac{1}{2}x^2$ funksiyaning grafigi Ox oʻqiga nisbatan

 $y = \frac{1}{2}x^2$ funksiya grafigiga simmetrikdir (6- rasm).

 $y = ax^2$ funksiyaning grafigi istalgan $a \neq 0$ da ham parabola deb ataladi. a > 0 da parabolaning tarmoqlari yuqoriga, a < 0 da esa pastga yoʻnalgan.

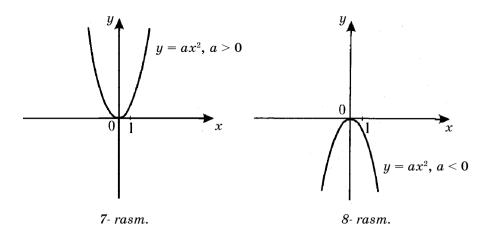
 $y=ax^2$ parabolaning fokusi $\left(0;\frac{1}{4a}\right)$ nuqtada joylashganligini ta'kidlaymiz.

 $y = ax^2$ funksiyaning asosiy xossalarini sanab oʻtamiz, bunda $a \neq 0$.

1) agar a>0 boʻlsa, u holda $y=ax^2$ funksiya $x\neq 0$ boʻlganda musbat qiymatlar qabul qiladi;

agar a<0 boʻlsa, u holda $y=ax^2$ funksiya $x\neq 0$ boʻlganda manfiy qiymatlar qabul qiladi;

 $y = ax^2$ funksiyaning qiymati faqat x = 0 boʻlgandagina 0 ga teng boʻladi.

- 2) $y = ax^2$ parabola ordinatalar oʻqiga nisbatan simmetrik boʻladi.
- 3) agar a > 0 bo'lsa, u holda $y = ax^2$ funksiya $x \ge 0$ bo'lganda o'sadi va $x \le 0$ bo'lganda kamayadi;

agar a < 0 bo'lsa, u holda $y = ax^2$ funksiya $x \ge 0$ bo'lganda kamayadi va $x \le 0$ bo'lganda o'sadi.

Bu barcha xossalarni grafikdan ayoniy koʻrish mumkin (7- va 8- rasmlar).

Mashqlar

- 17. Millimetrli qogʻozda $y = 3x^2$ funksiyaning grafigini yasang. Grafik bo'vicha:
  - 1) x = -2.8; -1.2; 1.5; 2.5 boʻlganda y ning qiymatini toping;
  - 2) agar y = 9; 6; 2; 8; 1,3 bo'lsa, x ning qiymatini taqriban toping.
- 18. (Ogʻzaki.) Parabola tarmoqlarining yoʻnalishini aniqlang:

1)
$$y = 3x^2$$
; 2) $y = \frac{1}{3}x^2$; 3) $y = -4x^2$; 4) $y = -\frac{1}{3}x^2$.

19. Quyidagi funksiyalarning grafiklarini bitta koordinata tekisligida yasang:

1)
$$y = x^2$$
 va $y = 3x^2$;

1)
$$y = x^2$$
 va $y = 3x^2$; 2) $y = -x^2$ va $y = -3x^2$;

3)
$$y = 3x^2$$
 va $y = -3x^2$;

3)
$$y = 3x^2$$
 va $y = -3x^2$; 4) $y = \frac{1}{3}x^2$ va $y = -\frac{1}{3}x^2$.

Grafiklardan foydalanib, bu funksiyalardan qaysilari $x \ge 0$ oraliqda o'suvchi ekanini aniqlang.

20. Quyidagi funksiyalar grafiklari kesishish nuqtalarining koordinatalarini toping:

1)
$$y = 2x^2$$
 va $y = 3x + 2$; 2) $y = -\frac{1}{2}x^2$ va $y = \frac{1}{2}x - 3$.

21. Funksiya $x \le 0$ oraliqda kamayuvchi bo'ladimi:

1)
$$y = 4x^2$$
; 2) $y = \frac{1}{4}x^2$; 3) $y = -5x^2$; 4) $y = -\frac{1}{5}x^2$?

- **22.** $y = -2x^2$ funksiya:
  - 1) [-4; -2] kesmada; 3) (3; 5) intervalda;
  - 2) [-5; 0] kesmada; 4) (-3; 2) intervalda o'suvchi yoki kamayuvchi bo'lishini aniqlang.
- **23.** Tekis tezlanuvchan harakatda jism bosib oʻtgan yoʻl $s = \frac{at^2}{2}$ formula bilan hisoblanadi, bunda s yoʻl, metrlarda; a tezlanish, m/s² larda; t vaqt, sekundlarda oʻlchanadi. Agar jism 8 s da 96 m yoʻlni bosib oʻtgan boʻlsa, a tezlanishni toping.

$$4-\S. y = ax^2 + bx + c \text{ FUNKSIYA}$$

1-masala. $y=x^2-2x+3$ funksiyaning grafigini yasang va uni $y=x^2$ funksiya grafigi bilan taqqoslang.

 $\Delta y = x^2 - 2x + 3$ funksiyaning qiymatlar jadvalini tuzamiz:

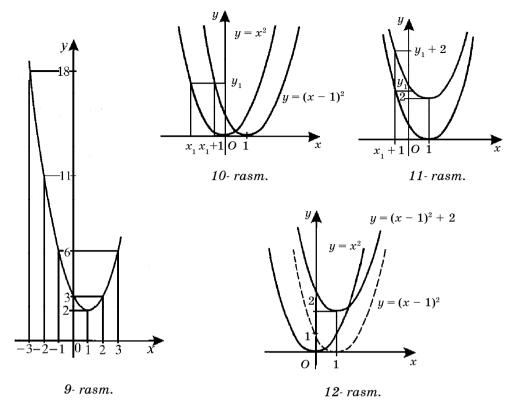
x	-3	-2	-1	0	1	2	3
$y=x^2-2x+3$	18	11	6	3	2	3	6

Topilgan nuqtalarni yasaymiz va ular orqali silliq egri chiziq oʻtkazamiz (9- rasm).

Grafiklarni taqqoslash uchun toʻla kvadratni ajratish usulidan foydalanib, $y = x^2 - 2x + 3$ formulaning shaklini almashtiramiz:

$$y = x^2 - 2x + 1 + 2 = (x - 1)^2 + 2.$$

Avval $y=x^2$ va $y=(x-1)^2$ funksiyalarning grafiklarini taqqoslaymiz. Agar $(x_1; y_1)$ nuqta $y=x^2$ parabolaning nuqtasi, ya'ni $y_1=x_1^2$ bo'lsa,

u holda $(x_1 + 1; y_1)$ nuqta $y = (x-1)^2$ funksiyaning grafigiga tegishli, chunki $((x_1 + 1) - 1)^2 = x_1^2 = y_1$. Demak, $y = (x - 1)^2$ funksiyaning grafigi $y = x^2$ paraboladan uni oʻngga bir birlik *siljitish* (parallel koʻchirish) natijasida hosil qilingan parabola boʻladi (10-rasm).

Endi $y = (x - 1)^2$ va $y = (x - 1)^2 + 2$ funksiyalarning grafiklarini taqqoslaymiz. x ning har bir qiymatida $y = (x - 1)^2 + 2$ funksiyaning qiymati $y = (x - 1)^2$ funksiyaning mos qiymatidan 2 taga ortiq. Demak, $y = (x - 1)^2 + 2$ funksiyaning grafigi $y = (x - 1)^2$ parabolani ikki birlik yuqoriga siljitish bilan hosil qilingan paraboladir. (11- rasm).

Shunday qilib, $y = x^2 - 2x + 3$ funksiyaning grafigi $y = x^2$ parabolani bir birlik oʻngga va ikki birlik yuqoriga siljitish natijasida hosil qilingan parabola. (12- rasm). $y = x^2 - 2x + 3$ parabolaning simmetriya oʻqi ordinatalar oʻqiga parallel va parabolaning uchi boʻlgan (1; 2) nuqtadan oʻtgan toʻgʻri chiziqdan iborat.

 $y = a(x - x_0)^2 + y_0$ funksiyaning grafigi $y = ax^2$ parabolani:

agar $x_0 > 0$ boʻlsa, abssissalar oʻqi boʻyicha oʻngga x_0 ga, agar $x_0 < 0$ boʻlsa, chapga $|x_0|$ ga siljitish;

agar $y_0 > 0$ boʻlsa, ordinatalar oʻqi boʻylab yuqoriga y_0 ga, agar $y_0 < 0$ boʻlsa, pastga $|y_0|$ ga siljitish yoʻli bilan hosil qilinadigan parabola boʻlishi shunga oʻxshash isbot qilinadi.

 $Istalgan \ y = ax^2 + bx + c \ kvadrat \ funksiyani$ undan toʻla kvadratni ajratish yordamida

$$y=a\left(x+\frac{b}{2a}\right)^2-\frac{b^2-4ac}{4a},$$

ya'ni $y = a(x - x_0)^2 + y_0$ kabi ko'rinishda yozish mumkin, bunda

$$x_0 = -\frac{b}{2a}$$
, $y_0 = y(x_0) = \frac{-(b^2 - 4ac)}{4a}$.

Shunday qilib, $y = ax^2 + bx + c$ funksiyaning grafigi $y = ax^2$ parabolani koordinatalar oʻqlari boʻylab siljitishlar natijasida hosil boʻladigan parabola boʻladi. $y = ax^2 + bx + c$ tenglik parabolaning tenglamasi deyiladi. $y = ax^2 + bx + c$ parabola uchining $(x_0; y_0)$ koordinatalarini quyidagi formula boʻyicha topish mumkin:

$$x_0 = -\frac{b}{2a}$$
, $y_0 = y(x_0) = ax_0^2 + bx_0 + c$.

 $y=ax^2+bx+c$ parabolaning simmetriya oʻqi ordinatalar oʻqiga parallel va parabolaning uchidan oʻtuvchi toʻgʻri chiziq boʻladi.

 $y = ax^2 + bx + c$ parabolaning tarmoqlari, agar a > 0 boʻlsa, yuqoriga yoʻnalgan, agar a < 0 boʻlsa, pastga yoʻnalgan boʻladi.

2-masala. $y = 2x^2 - x - 3$ parabola uchining koordinatalarini toping.

△ Parabola uchining abssissasi:

$$x_0 = -\frac{b}{2a} = \frac{1}{4}.$$

Parabola uchining ordinatasi:

$$y_0 = ax_0^2 + bx_0 + c = 2 \cdot \frac{1}{16} - \frac{1}{4} - 3 = -3\frac{1}{8}$$
.

Javob:
$$(\frac{1}{4}; -3\frac{1}{8})$$
.

3-masala. Agar parabolaning (-2; 5) nuqta orqali oʻtishi va uning uchi (-1; 2) nuqtada bo'lishi ma'lum bo'lsa, parabolaning tenglamasini yozing.

 $\triangle$ Parabolaning uchi (-1; 2) nuqta bo'lgani uchun parabolaning tenglamasini quvidagi koʻrinishda yozish mumkin:

$$y = a(x+1)^2 + 2.$$

Shartga ko'ra (-2; 5) nuqta parabolaga tegishli va, demak,

$$5 = a(-2 + 1)^2 + 2$$

bundan a = 3.

Shunday qilib, parabola

$$y = 3(x+1)^2 + 2$$
 yoki $y = 3x^2 + 6x + 5$

tenglama bilan beriladi.

Mashqlar

Parabola uchining koordinatalarini toping (24-26):

- 24. (Oq'zaki.)
  - 1) $u = (x 3)^2 2$:

- 2) $y = (x + 4)^2 + 3$:
- 3) $y = 5(x + 2)^2 7$;
- 4) $y = -4(x-1)^2 + 5$.
- **25.** 1) $y = x^2 + 4x + 1$;
- 2) $y = x^2 6x 7$;
- 3) $y = 2x^2 6x + 11$:
- 4) $y = -3x^2 + 18x 7$. 2) $y = -x^2 - 5$:

26. 1) $u = x^2 + 2$: 3) $y = 3x^2 + 2x$;

- 4) $y = -4x^2 + x$.
- 27. Ox oʻqida shunday nuqtani topingki, undan parabolaning simmetriva o'qi o'tsin:
  - 1) $u = x^2 + 3$:

- 2) $y = (x + 2)^2$:
- 3) $y = -3(x + 2)^2 + 2$; 4) $y = (x 2)^2 + 2$;

5) $y = x^2 + x + 1$:

- 6) $y = 2x^2 3x + 5$.
- **28.** $y = x^2 10x$ parabolaning simmetriya o'qi: 1) (5; 10); 2) (3; -8); 3) (5; 0); 4) (-5; 1) nuqtadan o'tadimi?
- 29. Parabolaning koordinatalar o'qlari bilan kesishish nuqtalarining koordinatalarini toping:
  - 1) $y = x^2 3x + 2$;

- 2) $u = -2x^2 + 3x 1$:
- 3) $y = 3x^2 7x + 12$:
- 4) $y = 3x^2 4x$.

- 30. Agar parabolaning (-1; 6) nuqta orqali oʻtishi va uning uchi (1; 2) nuqta ekani ma'lum bo'lsa, parabolaning tenglamasini yozing.
- 31. (Ogʻzaki.) (1; -6) nuqta $y = -3x^2 + 4x 7$ parabolaga tegishli boʻladimi?
- **32.** Agar (-1; 2) nuqta: 1) $y = kx^2 + 3x 4$; 2) $y = -2x^2 + kx 6$ parabolaga tegishli bo'lsa, k ning qiymatini toping.
- **33.** $y = x^2$ parabola andazasi yordamida funksiyaning grafigini yasang:

- 1) $y = (x + 2)^2$; 2) $y = (x 3)^2$; 3) $y = x^2 2$; 4) $y = -x^2 + 1$; 5) $y = -(x 1)^2 3$; 6) $y = (x + 2)^2 + 1$.

- **34.** $y = 2x^2$ paraboladan uni:
  - 1) Ox o'qi bo'yicha 3 birlik o'ngga siljitish;
  - 2) Oy o'qi bo'yicha 4 birlik yuqoriga siljitish;
  - 3) Ox o'qi bo'yicha 2 birlik chapga va keyin Oy o'qi bo'yicha bir birlik pastga siljitish;
  - 4) Ox o'qi bo'yicha 1,5 birlik o'ngga va keyin Oy o'qi bo'yicha 3,5 birlik yuqoriga siljitish natijasida hosil boʻlgan parabolaning tenglamasini yozing.

5- §. KVADRAT FUNKSIYANING GRAFIGINI YASASH

1-masala. $y = x^2 - 4x + 3$ funksiyaning grafigini yasang.

 Δ 1. Parabola uchining koordinatalarini hisoblaymiz:

$$x_0 = -\frac{-4}{2} = 2$$
, $y_0 = 2^2 - 4 \cdot 2 + 3 = -1$.

(2; -1) nuqtani yasaymiz.

- 2. (2; -1) nuqta orqali ordinatalar oʻqiga parallel toʻgʻri chiziq, ya'ni parabolaning simmetriya o'qini o'tkazamiz (13- a rasm).
  - 3. Ushbu

$$x^2-4x+3=0$$

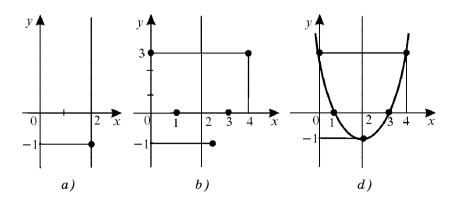
tenglamani yechib, funksiyaning nollarini topamiz: $x_1 = 1$, $x_2 = 3$. (1; 0) va (3; 0) nuqtalarni yasaymiz (13-b rasm).

- 4. Ox oʻqida x = 2 nuqtaga nisbatan simmetrik boʻlgan ikkita nuqtani, masalan, x = 0 va x = 4 nuqtalarni olamiz. Funksiyaning bu nuqtalardagi qiymatlarini hisoblaymiz: y(0) = y(4) = 3.
  - (0; 3) va (4; 3) nuqtalarni yasaymiz (13- b rasm).
  - 5. Yasalgan nuqtalar orqali parabolani oʻtkazamiz (13-d rasm). $\blacktriangle$

and organ parabolani o mazaniiz (10 a rabin).

Shu yoʻsinda istalgan $y = ax^2 + bx + c$ kvadrat funksiyaning grafigini yasash mumkin:

- 1. x_0 , y_0 larni $x_0 = -\frac{b}{2a}$, $y_0 = y(x_0)$ formulalardan foydalanib hisoblab, parabolaning $(x_0; y_0)$ uchi yasaladi.
- 2. Parabolaning uchidan ordinatalar oʻqiga parallel toʻgʻri chiziq parabolaning simmetriya oʻqi oʻtkaziladi.
- 3. Funksiyaning nollari (agar ular mavjud boʻlsa) topiladi va abssissalar oʻqida parabolaning mos nuqtalari yasaladi.
- 4. Parabolaning uning oʻqiga nisbatan simmetrik boʻlgan qandaydir ikkita nuqtasi yasaladi. Buning uchun Ox oʻqida x_0 $(x_0 \neq 0)$ nuqtaga nisbatan simmetrik boʻlgan ikkita nuqta olish va funksiyaning mos qiymatlarini (bu qiymatlar bir xil) hisoblash kerak. Masalan, parabolaning abssissalari x = 0 va $x = 2x_0$ boʻlgan nuqtalarini (bu nuqtalarning ordinatalari c ga teng) yasash mumkin.
- 5. Yasalgan nuqtalar orqali parabola oʻtkaziladi. Grafikni yanada aniqroq yasash uchun parabolaning yana bir nechta nuqtasini topish foydali.

13- rasm.

2- m a s a l a. $y = -2x^2 + 12x - 19$ funksiyaning grafigini yasang. $\triangle$ 1. Parabola uchining koordinatalarini hisoblaymiz:

$$x_0 = -\frac{12}{-4} = 3$$
, $y_0 = -2 \cdot 3^2 + 12 \cdot 3 - 19 = -1$.

(3; -1) nuqtani - parabolaning uchini yasaymiz (14-rasm).

2. (3; −1) nuqta orqali parabolaning simmetriya oʻqini oʻtkazamiz (14- rasm).

 $3. -2x^2 + 12x - 19 = 0$ tenglamani yechib, haqiqiy ildizlar yoʻqligiga va shuning uchun parabola Ox oʻqini kesmasligiga ishonch hosil qilamiz.

4. Ox oʻqida x=3 nuqtaga nisbatan simmetrik boʻlgan ikkita nuqtani, masalan, x=2 va x=4 nuqtalarni olamiz. Funksiyaning bu nuqtalardagi qiymatlarini hisoblaymiz:

$$y(2) = y(4) = -3.$$

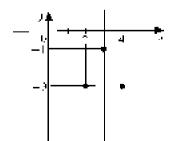
(2; -3) va (4; -3) nuqtalarni yasaymiz (14- rasm).

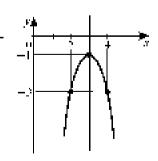
5. Yasalgan nuqtalar orqali parabola oʻtkazamiz (15-rasm).

3-masala. $y = -x^2 + x + 6$ funksiyaning grafigini yasang va shu funksiya qanday xossalarga ega ekanini aniqlang.

 $\triangle$ Funksiyaning grafigini yasash uchun uning nollarini topamiz: $-x^2+x+6=0$, bundan $x_1=-2$, $x_1=3$. Parabola uchining koordinatalarini bunday topish mumkin:

$$\begin{split} x_0 &= \frac{x_1 + x_2}{2} = \frac{-2 + 3}{2} = \frac{1}{2}, \\ y_0 &= y \bigg(\frac{1}{2} \bigg) = -\frac{1}{4} + \frac{1}{2} + 6 = 6\frac{1}{4}. \end{split}$$

14- rasm.

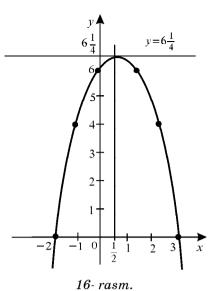
15- rasm.

a = -1 < 0 bo'lgani uchun parabolaning tarmoqlari pastga yo'nalgan.

Parabolaning yana bir nechta nuqtasini topamiz: y(-1) = 4, y(0) = 6, y(1) = 6, y(2) = 4. Parabolani yasaymiz (16- rasm).

Grafik yordamida $y = -x^2 + x + 6$ funksiyaning quyidagi xossalarini hosil qilamiz:

- 1) x ning istalgan qiymatlarida funksiyaning qiymatlari $6\frac{1}{4}$ ga teng yoki undan kichik;
- 2) -2 < x < 3 da funksiyaning qiymatlari musbat, x < -2 da va x > 3 da manfiy, x = -2 va x = 3 da nolga teng;
  - 3) funksiya $x \le \frac{1}{2}$ oraliqda o'sadi,

 $x \ge \frac{1}{2}$ oraliqda kamayadi;

- 4) $x=\frac{1}{2}$ bo'lganda funksiya $6\frac{1}{4}$ ga teng bo'lgan eng katta qiymatini qabul qiladi;
  - 5) funksiyaning grafigi $x = \frac{1}{2}$ to'g'ri chiziqqa nisbatan simmetrik.

 $y=ax^2+bx+c$ funksiya $x_0=-rac{b}{2a}$ nuqtada eng kichik yoki eng katta qiymatlarni qabul qiladi; bu x_0 nuqta parabola uchining abssissasidir.

Funksiyaning x_0 nuqtadagi qiymatini $y_0 = y(x_0)$ formula boʻyicha topish mumkin. Agar a>0 boʻlsa, u holda funksiya eng kichik qiymatga ega boʻladi, agar a<0 boʻlsa, u holda funksiya eng katta qiymatga ega boʻladi.

Masalan, $y = x^2 - 4x + 3$ funksiya x = 2 boʻlganda -1 ga teng boʻlgan eng kichik qiymatini qabul qiladi (13-d rasm); $y = -2x^2 + 12x - 9$ funksiya x = 3 boʻlganda -1 ga teng boʻlgan eng katta qiymatini qabul qiladi (15- rasm).

4-masala. Ikkita musbat sonning yigʻindisi 6 ga teng. Agar ularning kvadratlari yigʻindisi eng kichik boʻlsa, shu sonlarni toping. Shu sonlar kvadratlari yigʻindisining eng kichik qiymati qanday boʻladi?

 $\triangle$ Birinchi sonni x harfi bilan belgilaymiz, bu holda ikkinchi son 6-x, ular kvadratlarining yigʻindisi esa $x^2+(6-x)^2$ boʻladi. Bu ifodaning shaklini almashtiramiz:

$$x^2 + (6 - x)^2 = x^2 + 36 - 12x + x^2 = 2x^2 - 12x + 36.$$

Masala $y = 2x^2 - 12x + 36$ funksiyaning eng kichik qiymatini topishga keltirildi. Shu parabola uchining koordinatalarini topamiz:

$$x_0 = -\frac{b}{2a} = -\frac{-12}{2 \cdot 2} = 3$$
, $y_0 = y(3) = 2 \cdot 9 - 12 \cdot 3 + 36 = 18$.

Demak, x = 3 bo'lganda funksiya 18 ga teng eng kichik qiymatni qabul qiladi.

Shunday qilib, birinchi son 3 ga teng, ikkinchi son ham 6-3=3 ga teng. Bu sonlar kvadratlari yigʻindisining qiymati 18 ga teng.

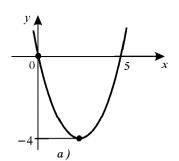
Mashqlar

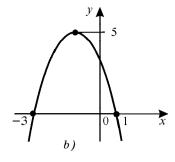
- 35. Parabola uchining koordinatalarini toping:

  - 1) $y = x^2 4x 5$; 2) $y = x^2 + 3x + 5$;
  - 3) $y = -x^2 2x + 5$; 4) $y = -x^2 + 5x 1$.
- 36. Parabolaning koordinata o'qlari bilan kesishish nuqtalarining koordinatalarini toping:
  - 1) $y = x^2 3x + 5$;
- 2) $y = -2x^2 8x + 10$:
- 3) $y = -2x^2 + 6$:
- 4) $y = 7x^2 + 14$.

Funksiyaning grafigini yasang va grafik bo'yicha: 1) x ning funksiyaning qiymatlari musbat, manfiy boʻladigan qiymatlarini toping; 2) funksivaning o'sish va kamayish oraliglarini toping; 3) x ning qanday qiymatlarida funksiya eng katta yoki eng kichik qiymatlar qabul qilishini aniqlang va ularni toping (37-38):

- **37.** 1) $y = x^2 7x + 10$:
- 2) $y = -x^2 + x + 2$;
- 3) $y = -x^2 + 6x 9$;
- 4) $y = x^2 + 4x + 5$.
- **38.** 1) $y = 4x^2 + 4x 3$;
- 2) $y = -3x^2 2x + 1$:
- 3) $y = -2x^2 + 3x + 2$:
- 4) $u = 3x^2 8x + 4$:
- 5) $y = 4x^2 + 12x + 9$;
- 6) $y = -4x^2 + 4x 1$;
- 7) $y = 2x^2 4x + 5$:
- 8) $y = -3x^2 6x 4$.

17- rasm.

- **39.** Kvadrat funksiyaning berilgan grafigi (17- rasm) boʻyicha uning xossalarini aniqlang.
- **40.** 15 sonini ikkita sonning yigʻindisi shaklida shunday tasvirlangki, bu sonlarning koʻpaytmasi eng katta boʻlsin.
- **41.** Ikki sonning yigʻindisi 10 ga teng. Agar shu sonlar kublarining yigʻindisi eng kichik boʻlsa, shu sonlarni toping.
- **42.** Uy devorlariga yondashgan toʻgʻri toʻrtburchak shaklidagi maydonni uch tomonidan 12 m li panjara bilan oʻrab olish talab etiladi. Maydonning oʻlchamlari qanday boʻlganda uning yuzi eng katta boʻladi?
- **43.** Uchburchakda asosi bilan shu asosga tushirilgan balandlikning yigʻindisi 14 sm ga teng. Shunday uchburchak 25 sm² ga teng yuzga ega boʻlishi mumkinmi?
- **44.** Grafikni yasamasdan, *x* ning qanday qiymatida funksiya eng katta (eng kichik) qiymatga ega boʻlishini aniqlang; shu qiymatni toping:

1)
$$y = x^2 - 6x + 13$$
;

2)
$$y = x^2 - 2x - 4$$
;

3)
$$y = -x^2 + 4x + 3$$
;

4)
$$y = 3x^2 - 6x + 1$$
.

- **45.** Agar:
  - 1) parabolaning tarmoqlari yuqoriga yoʻnalgan, uning uchining abssissasi manfiy, ordinatasi esa musbat boʻlsa;
  - 2) parabolaning tarmoqlari pastga yoʻnalgan, uning uchining abssissa va ordinatasi manfiy boʻlsa, $y=ax^2+bx+c$ parabola tenglamasi koeffitsiyentlarining ishoralarini aniqlang.

46. 5 m balandlikdan kamondan 50 m/s tezlik bilan yuqoriga vertikal ravishda nayza otildi. Nayzaning *t* sekunddan keyin koʻtarilgan

balandligi metrlarda $h=h(t)=5+50t-rac{gt^2}{2}$ formula bilan hisob-

lanadi, bunda $g \approx 10 \text{ m/s}^2$. Nayza necha sekunddan keyin: 1) eng katta balandlikka erishadi va u qanday balandlik boʻladi? 2) Yerga tushadi?

I bobga doir mashqlar

- **47.** x ning $y = 2x^2 5x + 3$ kvadrat funksiya: 1) 0 ga; 2) 1 ga; 3) 10 ga; 4) -1 ga teng qiymatlar qabul qiladigan qiymatini toping.
- 48. Funksiyalar grafiklarining kesishish nuqtalari koordinatalarini toping:
  - 1) $y = x^2 4$ va y = 2x 4;
  - 2) $y = x^2 \text{ va } y = 3x 2;$
  - 3) $y = x^2 2x 5$ va $y = 2x^2 + 3x + 1$;
  - 4) $y = x^2 + x 2$ va y = (x + 3)(x 4).
- 49. Tengsizlikni yeching:
  - 1) $x^2 \le 5$; 2) $x^2 > 36$.
- **50.** Parabolaning koordinata o'qlari bilan kesishish nuqtalari koordinatalarini toping:
  - 1) $y = x^2 + x 12$;

- 2) $y = -x^2 + 3x + 10$;
- 3) $y = -8x^2 2x + 1$:
- 4) $y = 7x^2 + 4x 11$;

5) $y = 5x^2 + x - 1$;

- 6) $y = 5x^2 + 3x 2$;
- 7) $y = 4x^2 11x + 6$;
- 8) $y = 3x^2 + 13x 10$.
- 51. Parabola uchining koordinatalarini toping:
  - 1) $y = x^2 4x 5$;

- 2) $y = -x^2 2x + 3$;
- 3) $y = x^2 6x + 10$;
- 4) $y = x^2 + x + \frac{5}{4}$;

5) y = -2x(x+2);

- 6) y = (x 2)(x + 3).
- **52.** Funksiyaning grafigini yasang va grafik bo'yicha uning xossalarini aniqlang:
  - 1) $y = x^2 5x + 6$;

- 2) $y = x^2 + 10x + 30$;
- 3) $y = -x^2 6x 8$:
- 4) $y = 2x^2 5x + 2$:
- 5) $y = -3x^2 3x + 1$;
- 6) $y = -2x^2 3x 3$.

O'ZINGIZNI TEKSHIRIB KO'RING!

- $u = x^2 6x + 5$ funksiyaning grafigini yasang va uning eng 1. kichik qiymatini toping.
- 2. $y = -x^2 + 2x + 3$ funksiya grafigi yordamida x ning qanday qiymatida funksiyaning qiymati 3 ga teng bo'lishini toping.
- 3. $y = 1 - x^2$ funksiyaning grafigi bo'yicha x ning funksiya musbat; manfiy qiymatlar qabul qiladigan qiymatlarini toping.
- $y = 2x^2$ funksiya qanday oraliqlarda o'sadi? Kamayadi? Shu 4. funksiyaning grafigini yasang.
- **5**. $y = (x - 3)^2$ parabola uchining koordinatalarini toping va uning grafigini yasang.
- 53. Funksiyaning grafigini yasamasdan, uning eng katta yoki eng kichik qiymatini toping:

1)
$$y = x^2 + 2x + 3$$
;
3) $y = -3x^2 + 7x$:

2)
$$y = -x^2 + 2x + 3$$
;

3)
$$u = -3x^2 + 7x$$
:

4)
$$y = 3x^2 + 4x + 5$$
.

- 54. To'g'ri to'rtburchakning perimetri 600 m. To'g'ri to'rtburchakning yuzi eng katta boʻlishi uchun uning asosi bilan balandligi ganday bo'lishi kerak?
- 55. To'g'ri to'rtburchak uning tomonlaridan biriga parallel bo'lgan ikkita kesma bilan uch bo'lakka bo'lingan. To'g'ri to'rtburchak perimetri bilan shu kesmalar uzunliklarining vigʻindisi 1600 m ga teng. Agar to'g'ri to'rtburchakning yuzi eng katta bo'lsa, uning tomonlarini toping.
- **56.** Agar $y = x^2 + px + q$ kvadrat funksiya:
  - 1) x = 0 bo'lganda 2 ga teng qiymatni, x = 1 bo'lganda esa 3 ga teng qiymatni qabul qilsa, p va q koeffitsiyentlarni toping;
  - 2) x = 0 bo'lganda 0 ga teng qiymatni, x = 2 bo'lganda esa 6 ga teng qiymatni qabul qilsa, p va q koeffitsiyentlarni toping.
- **57.** Agar $y = x^2 + px + q$ parabola:
  - 1) abssissalar o'qini x = 2 va x = 3 nuqtalarda kessa;
  - 2) abssissalar o'qini x = 1 nuqtada va ordinatalar o'qini y = 3nuqtada kessa;
  - 3) abssissalar o'qiga x = 2 nuqtada urinsa, p va q larni toping.

- 58. x ning qanday qiymatlarida funksiyalar teng qiymatlar qabul qiladi:
  - 1) $y = x^2 + 3x + 2$ va y = |7 x|;
  - 2) $y = 3x^2 6x + 3$ va y = |3x 3|?
- **59.** Agar:
  - 1) parabolaning (0; 0), (2; 0), (3; 3) koordinatali nuqtalardan o'tishi;
  - 2) (1; 3) nuqta parabolaning uchi boʻlishi, (-1; 7) nuqtaning esa parabolaga tegishli boʻlishi;
  - 3) $y=ax^2+bx+c$ funksiyaning nollari $x_1=1$ va $x_2=3$ sonlari ekani, funksiyaning eng katta qiymati esa 2 ga teng ekani ma'lum bo'lsa, $y=ax^2+bx+c$ parabolani yasang.

I bobga doir sinov (test) mashqlari

Sinov mashqlarining har biriga 5 ta dan «javob» berilgan. 5 ta «javob» ning faqat bittasi toʻgʻri, qolganlari esa notoʻgʻri. Oʻquvchilardan sinov mashqlarini bajarib yoki boshqa mulohazalar yordamida ana shu toʻgʻri javobni topish (uni belgilash) talab qilinadi.

- 1. a ning shunday qiymatini topingki, $y = ax^2$ parabola bilan y = 5x + 1 to'g'ri chiziqning kesishish nuqtalaridan birining abssissasi x = 1 bo'lsin.
  - A) a = 6; B) a = -6; C) a = 4; D) a = -4; E) a = 7.
- 2. k ning shunday qiymatini topingki, $y = -x^2$ parabola bilan y = kx 6 toʻgʻri chiziqning kesishish nuqtalaridan birining abssissasi x = 2 boʻlsin.
  - A) k = -1; B) k = 1; C) k = 2; D) k = -2; E) k = -6.
- **3.** b ning shunday qiymatini topingki, $y = 3x^2$ parabola bilan y = 2x + b toʻgʻri chiziqning kesishish nuqtalaridan birining abssissasi x = 1 boʻlsin.
  - A) b = 2; B) b = -1; C) b = 1; D) b = -2; E) b = 3.

Parabolaning koordinata o'qlari bilan kesishish nuqtalarining koordinatalarini toping (4-7):

- **4.** $y = x^2 2x + 4$.
  - A) (-1; 3); B) (3; 1); C) (1; 3); D) (0; 4); E) (4; 0).

- 5. $y = -x^2 4x 5$.
- A) (-1; 2); B) (2; -1);
- C) (5; 0); D) (-5; 0); E) (0; -5).
- 6. $u = 6x^2 5x + 1$.
  - A) $(\frac{1}{2}; 0), (\frac{1}{2}; 0), (0; 1);$
- B) $\left(-\frac{1}{3};0\right)$, $\left(-\frac{1}{2};0\right)$, $\left(1;0\right)$;
- C) $(0; \frac{1}{2}), (0; \frac{1}{2}), (0; 1);$
- D) $(\frac{1}{3}; 0), (-\frac{1}{2}; 0), (0; -1);$
- E) to'g'ri javob berilmagan.
- 7. $y = -x^2 + 6x + 7$.
  - A) (-1; 0), (-7; 0), (0; -7); B) (-1; 0), (7; 0), (0; 7);

  - C) (1; 0), (7; 0), (0; -7); D) (-1; 2), (7; -1), (7; 0); E) (3; 16).

Parabola uchining koordinatalarini toping (8-11):

- 8. $y = x^2 4x$.
  - A) (0; 4); B) (4; 2); C) (2; -4); D) (-4; 2); E) (0; -4).

- 9. $y = -x^2 + 2x$.
  - A) (-1; -1); B) (1; -2); C) (0; 2);
- D) (1; 1); E) (1; -1).

- 10. $y = x^2 + 6x + 5$.
  - A) (3; -4); B) (-5; -1); C) (-1; -5); D) (3; 4); E) (-3; -4).

- 11. $y = -5x^2 + 4x + 1$.
  - A) $(\frac{2}{5}; \frac{9}{5})$; B) $(-\frac{2}{5}; \frac{9}{5})$; C) $(-\frac{9}{5}; \frac{2}{5})$; D) (2; 9); E) (9; 5).
- **12.** Abssissalar o'qini x = 1 va x = 2 nuqtalarda, ordinatalar o'qini esa $y = \frac{1}{2}$ nuqtada kesib oʻtuvchi parabolaning tenglamasini yozing.
  - A) $y = \frac{1}{2}x^2 \frac{3}{4}x + \frac{1}{2}$;
- B) $y = \frac{1}{4}x^2 \frac{3}{4}x + \frac{1}{2}$;
- C) $y = x^2 3x + 2$:
- D) $y = x^2 \frac{3}{2}x + \frac{1}{2}$;
- E) to'g'ri javob berilmagan.
- 13. Abssissalar o'qini x = -1 va x = 3 nuqtalarda, ordinatalar o'qini esa y = 1 nuqtada kesib o'tuvchi parabolaning tenglamasini yozing.
  - A) $y = -x^2 + 2x + 3$:
- B) $y = -\frac{x^2}{2} + 2x + 1$;

C)
$$y = -\frac{x^2}{3} + \frac{2}{3}x + 1$$
; D) $y = \frac{x^2}{3} - \frac{2}{3}x - 1$;

E) to'g'ri javob berilmagan.

Parabola qaysi choraklarda joylashgan? (14–18):

- **14.** $y = 3x^2 + 5x 2$.

  - A) I, II, III; B) II, III, IV D) I, II, III, IV; E) I, II, IV. B) II, III, IV;
- **15.** $y = x^2 4x + 6$.

  - A) I, IV; B) II, III; C) I, II, III, IV; D) II, III, IV; E) I, II.
- **16.** $y = -x^2 6x 11$.
  - A) III. IV:
- B) I, II, III; C) II, III, IV:

C) I. III. IV:

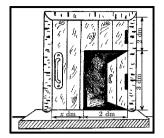
- D) I. III. IV:
- E) I, II.
- 17. $y = -x^2 + 5x$.
  - A) I, II, III;
- B) I, III, IV; C) I, II, III, IV;
- D) II, III, IV; E) to 'g'ri javob berilmagan.
- 18. $y = x^2 4x$.
  - A) I, II, III; B) II, III, IV; C) I, II, IV; D) III, IV;
- E) I. II.
- 19. Ikki musbat sonning yigʻindisi 160 ga teng. Agar shu sonlar kublarining yig'indisi eng kichik bo'lsa, shu sonlarni toping.

- A) 95; 65; B) 155; 5; C) 75; 85; D) 80; 80; E) 90; 70.
- 20. Ikki musbat sonning yigʻindisi a ga teng. Agar shu sonlar kvadratlarining yigʻindisi eng kichik boʻlsa, shu sonlarni toping.

- A) $\frac{2a}{5}$, $\frac{3a}{5}$; B) a^3 , $a^3 a$; C) $\frac{3a}{4}$, $\frac{a}{4}$; D) a^2 ; $a a^2$; E) $\frac{a}{2}$, $\frac{a}{2}$.

II B O B.

KVADRAT TENGSIZLIKLAR

6-§.

KVADRAT TENGSIZLIK VA UNING YECHIMI

1-masala. Toʻgʻri toʻrtburchakning tomonlari 2 dm va 3 dm ga teng. Uning har bir tomoni bir xil sondagi detsimetrlarga shunday orttirildiki, natijada toʻgʻri toʻrtburchakning yuzi 12 dm² dan ortiq boʻldi. Har bir tomon qanday oʻzgargan?

 Δ Toʻgʻri toʻrtburchakning har bir tomoni x detsimetrga orttirilgan boʻlsin. U holda yangi toʻgʻri toʻrtburchakning tomonlari (2 + x) va (3 + x) detsimetrga, uning yuzi esa (2 + x)(3 + x) kvadrat detsimetrga teng boʻladi. Masala shartiga koʻra (2 + x)(3 + x) > 12, bundan $x^2 + 5x + 6 > 12$ yoki $x^2 + 5x - 6 > 0$.

Bu tengsizlikning chap qismini ko'paytuvchilarga ajratamiz:

$$(x+6)(x-1) > 0.$$

Masala shartiga ko'ra, x > 0 bo'lgani uchun x + 6 > 0.

Tengsizlikning ikkala qismini x + 6 musbat songa bo'lib, x - 1 > 0, ya'ni x > 1 ni hosil qilamiz.

Javob: To'g'ri to'rtburchakning har bir tomoni 1 dm dan ko'proqqa orttirilgan. ▲

 $x^2 + 5x - 6 > 0$ tengsizlikda x bilan noma'lum son belgilangan. Bu – kvadrat tengsizlikka misol.

Agar tengsizlikning chap qismida kvadrat funksiya, oʻng qismida esa nol tursa, bunday tengsizlik kvadrat tengsizlik deyiladi.

Masalan,

$$2x^2-3x+1\geq 0$$
, $-3x^2+4x+5<0$

tengsizliklar kvadrat tengsizliklardir.

Bir noma'lumli tengsizlikning yechimi deb, noma'lumning shu tengsizlikni to'g'ri sonli tengsizlikka aylantiruvchi qiymatiga aytilishini eslatib o'tamiz.

Tengsizlikni yechish — uning barcha yechimlarini topish yoki ularning yoʻqligini koʻrsatish demakdir.

2-masala. Tengsizlikni yeching:

$$x^2 - 5x + 6 > 0.$$

 $\Delta x^2 - 5x + 6 = 0$ kvadrat tenglama ikkita turli $x_1 = 2$, $x_2 = 3$ ildizga ega. Demak, $x^2 - 5x + 6$ kvadrat uchhadni koʻpaytuvchilarga ajratish mumkin:

$$x^2 - 5x + 6 = (x - 2)(x - 3).$$

Shuning uchun berilgan tengsizlikni bunday yozsa bo'ladi:

$$(x-2)(x-3) > 0.$$

Agar ikkita koʻpaytuvchi bir xil ishoraga ega boʻlsa, ularning koʻpaytmasi musbat ekani ravshan.

1) Ikkala koʻpaytuvchi musbat, ya'ni x-2>0 va x-3>0 boʻlgan holni qaraymiz.

Bu ikki tengsizlik quyidagi sistemani tashkil qiladi:

$$\begin{cases} x-2 > 0, \\ x-3 > 0. \end{cases}$$

Sistemani yechib, $\begin{cases} x > 2, \\ x > 3 \end{cases}$ ni hosil qilamiz, bundan x > 3.

Demak, barcha x>3 sonlar (x-2)(x-3)>0 tengsizlikning yechimlari boʻladi.

2) Endi ikkala koʻpaytuvchi manfiy, ya'ni x-2<0 va x-3<0 boʻlgan holni qaraymiz.

Bu ikki tengsizlik quyidagi sistemani tashkil qiladi:

$$\begin{cases} x-2 < 0, \\ x-3 < 0. \end{cases}$$

Sistemani yechib, $\begin{cases} x < 2, \\ x < 3 \end{cases}$ ni hosil qilamiz, bundan x < 2.

Demak, barcha x < 2 sonlar ham (x - 2)(x - 3) > 0 tengsizlikning yechimlari bo'ladi.

Shunday qilib, (x-2)(x-3) > 0 tengsizlikning, demak, berilgan $x^2 - 5x + 6 > 0$ tengsizlikning ham, yechimlari x < 2, shuningdek, x > 3 sonlar boʻladi.

Javob:
$$x < 2, x > 3.$$

Umuman, agar $ax^2 + bx + c = 0$ kvadrat tenglama ikkita turli ildizga ega boʻlsa, u holda $ax^2 + bx + c > 0$ va $ax^2 + bx + c < 0$ kvadrat tengsizliklarni yechishni, kvadrat tengsizlikning chap qismini koʻpaytuvchilarga ajratib, birinchi darajali tengsizliklar sistemasini yechishga keltirish mumkin.

3-masala. $-3x^2 - 5x + 2 > 0$ tengsizlikni yeching.

△ Hisoblashlarni qulayroq olib borish uchun berilgan tengsizlikni birinchi koeffitsiyenti musbat boʻlgan kvadrat tengsizliklar shaklida tasvirlaymiz. Buning uchun uning ikkala qismini –1 ga koʻpaytiramiz:

$$3x^2 + 5x - 2 < 0.$$

 $3x^2+5x-2=0$ tenglamaning ildizlarini topamiz:

$$x_{1,2}=rac{-5\pm\sqrt{25+24}}{6}=rac{-5\pm7}{6},$$
  $x_1=rac{1}{3}, \quad x_2=-2.$

Kvadrat uchhadni koʻpaytuvchilarga ajratib, quyidagini hosil qilamiz:

$$3\left(x-\frac{1}{3}\right)(x+2)<0.$$

Bundan ikkita sistemani olamiz:

$$\begin{cases} x - \frac{1}{3} > 0, & \begin{cases} x - \frac{1}{3} < 0, \\ x + 2 < 0; \end{cases} & \begin{cases} x + 2 > 0. \end{cases}$$

Birinchi sistemani bunday yozish mumkin:

$$\begin{cases} x > \frac{1}{3}, \\ x < -2, \end{cases}$$

bu sistema yechimlarga ega emasligi koʻrinib turibdi.

Ikkinchi sistemani yechib, quyidagini topamiz:

$$\begin{cases} x < \frac{1}{3}, \\ x > -2, \end{cases}$$

bundan $-2 < x < \frac{1}{3}$.

Demak, $3(x-\frac{1}{3})(x+2) < 0$ tengsizlikning, ya'ni $-3x^2 - 5x + 2 > 0$ tengsizlikning yechimlari $\left(-2; \frac{1}{3}\right)$ intervaldagi barcha sonlar bo'ladi.

Javob: $-2 < x < \frac{1}{3}$.

Mashqlar

- 60. (Ogʻzaki.) Quyidagi tengsizliklardan qaysilari kvadrat tengsizlik ekanini ko'rsating:

  - 1) $x^2 4 > 0$: 2) $x^2 3x 5 \le 0$; 3) 3x + 4 > 0;

- 4) 4x 5 < 0: 5) $x^2 1 \le 0$:

- 6) $x^4 16 > 0$.
- 61. Quyidagi tengsizlikni kvadrat tengsizlikka keltiring:
  - 1) $x^2 < 3x + 4$:
- 2) $3x^2 1 > x$:
- 3) $3x^2 < x^2 5x + 6$; 4) 2x(x+1) < x + 5.
- 62. (Ogʻzaki.) 0; -1; 2 sonlaridan qaysilari
  - 1) $x^2 + 3x + 2 > 0$:
- 2) $-x^2 + 3.5x + 2 > 0$:

3) $x^2 - x - 2 \le 0$;

4) $-x^2 + x + \frac{3}{4} < 0$

tengsizlikning yechimlari bo'ladi?

Tengsizlikni yeching (63—65):

- **63.** 1) (x-2)(x+4) > 0; 2) (x-11)(x-3) < 03) (x-3)(x+5) < 0; 4) (x+7)(x+1) > 0.
  - 2) (x-11)(x-3) < 0;
- **64.** 1) $x^2 4 < 0$; 2) $x^2 9 > 0$; 3) $x^2 + 3x < 0$; 4) $x^2 2x > 0$.
- **65.** 1) $x^2 3x + 2 < 0$; 4) $x^2 + 2x 3 > 0$;

  - 2) $x^2 + x 2 < 0$:
- 5) $2x^2 + 3x 2 > 0$:
- 3) $x^2 2x 3 > 0$; 6) $3x^2 + 2x 1 > 0$.

- 66. Tengsizlikni yeching:
  - 1) $2 \cdot \left(x \frac{1}{3}\right)^2 > 0$;
- 2) $7 \cdot \left(\frac{1}{6} x\right)^2 \le 0$;
- 3) $3x^2 3 < x^2 x$:
- 4) (x-1)(x+3) > 5.
- 67. Funksiyaning grafigini yasang. Grafik bo'yicha x ning funksiya musbat qiymatlar; manfiy qiymatlar; nolga teng qiymat qabul qiladigan barcha qiymatlarini toping:
  - 1) $y = 2x^2$;

- 2) $y = -(x + 1.5)^2$;
- 1) $y = 2x^2$; 3) $y = 2x^2 x + 2$;
- 4) $y = -3x^2 x 2$.
- **68.** x_1 va x_2 sonlar (bunda $x_1 < x_2$) $y = ax^2 + bx + c$ funksiyaning nollari ekani ma'lum. Agar $x_{\scriptscriptstyle 0}$ son $x_{\scriptscriptstyle 1}$ va $x_{\scriptscriptstyle 2}$ orasida yotsa, ya'ni $x_1 < x_0 < x_2$ bo'lsa, u holda $a(ax_0^2 + bx_0 + c) < 0$ tengsizlik bajarilishini isbotlang.

KVADRAT TENGSIZLIKNI KVADRAT FUNKSIYA GRAFIGI YORDAMIDA YECHISH

Kvadrat funksiya $y = ax^2 + bx + c$ (bunda $a \neq 0$) formula bilan berilishini eslatib o'tamiz. Shuning uchun kvadrat tengsizlikni yechish kvadrat funksiyaning nollarini va kvadrat funksiya musbat yoki manfiy qiymatlar qabul qiladigan oraliqlarni izlashga keltiriladi.

1-masala. Tengsizlikni grafik vordamida veching:

$$2x^2 - x - 1 \le 0.$$

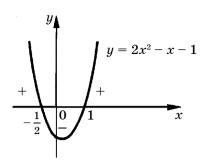
 $\Delta y = 2x^2 - x - 1$ kvadrat funksiyaning grafigi — tarmoqlari yuqoriga yoʻnalgan parabola.

Bu parabolaning Ox o'qi bilan kesishish nuqtalarini topamiz. Buning uchun $2x^2 - x - 1 = 0$ kvadrat tenglamani yechamiz. Bu tenglamaning ildizlari:

$$x_{1,2} = \frac{1 \pm \sqrt{1+8}}{4} = \frac{1 \pm 3}{4}$$
; $x_1 = 1$, $x_2 = -\frac{1}{2}$.

Demak, parabola Ox o'qini $x = -\frac{1}{2}$ va x = 1 nuqtalarda kesadi (18-rasm).

 $2x^2 - x - 1 \le 0$ tengsizlikni x ning funksiya nolga teng boʻlgan yoki funksiyaning qiymatlari manfiy boʻlgan qiymatlari qanoatlantiradi, ya'ni

18- rasm.

x ning shunday qiymatlariki, bu qiymatlarda parabolaning nuqtalari Ox oʻqida yoki shu oʻqdan pastda yotadi. 18- rasmdan koʻrinib turibdiki, bu qiymatlar $\left[-\frac{1}{2};1\right]$ kesmadagi barcha sonlar boʻladi.

Javob:
$$-\frac{1}{2} \le x \le 1$$
.

Bu funksiyaning grafigidan berilgan tengsizlikdan faqat ishorasi bilan farq

qiladigan boshqa tengsizliklarni yechishda ham foydalanish mumkin. 18- rasmdan koʻrinib turibdiki:

- 1) $2x^2 x 1 < 0$ tengsizlikning yechimlari $-\frac{1}{2} < x < 1$ intervaldagi barcha sonlar;
- 2) $2x^2 x 1 > 0$ tengsizlikning yechimlari $x < -\frac{1}{2}$ va x > 1 oraliqlardagi barcha sonlar boʻladi;
- 3) $2x^2 x 1 \ge 0$ tengsizlikning yechimlari $x \le -\frac{1}{2}$ va $x \ge 1$ oraliqlardagi barcha sonlar boʻladi.
  - 2-masala. Tengsizlikni yeching:

$$4x^2 + 4x + 1 > 0.$$

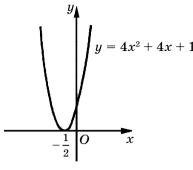
 $\Delta y=4x^2+4x+1$ funksiya grafigining eskizini chizamiz. Bu parabolaning tarmoqlari yuqoriga yoʻnalgan. $4x^2+4x+1=0$ tenglama

bitta
$$x = -\frac{1}{2}$$
 ildizga ega, shuning uchun parabola Ox oʻqiga $\left(-\frac{1}{2};0\right)$

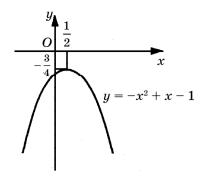
nuqtada urinadi. Bu funksiyaning grafigi 19- rasmda tasvirlangan. Berilgan tengsizlikni yechish uchun x ning qanday qiymatlarda funksiyaning qiymatlari musbat boʻlishini aniqlash kerak. Shunday qilib, $4x^2 + 4x + 1 > 0$ tengsizlikni x ning parabolaning nuqtalari Ox oʻqidan yuqorida yotuvchi qiymatlari qanoatlantiradi. 19- rasmdan koʻrinib turibdiki, bunday qiymatlar x = -0.5 dan boshqa barcha haqiqiy sonlar boʻladi.

Javob:
$$x \neq -0.5$$
.

- 19- rasmdan koʻrinib turibdiki:
- 1) $4x^2 + 4x + 1 \ge 0$ tengsizlikning yechimi barcha haqiqiy sonlar boʻladi;

20- rasm.

- 2) $4x^2 + 4x + 1 \le 0$ tengsizlik bitta $x = -\frac{1}{2}$ yechimga ega;
- 3) $4x^2 + 4x + 1 < 0$ tengsizlik yechimlarga ega emas.

Agar $4x^2 + 4x + 1 = (2x + 1)^2$ ekani e'tiborga olinsa, bu tengsiz-liklarni og'zaki yechish mumkin.

3-masala. $-x^2 + x - 1 < 0$ tengsizlikni yeching.

 $\Delta y = -x^2 + x - 1$ funksiya grafigining eskizini chizamiz. Bu parabolaning tarmoqlari pastga yoʻnalgan. $-x^2 + x - 1 = 0$ tenglamaning haqiqiy ildizlari yoʻq, shuning uchun parabola Ox oʻqini kesib oʻtmaydi. Demak, bu parabola Ox oʻqidan pastda joylashgan (20- rasm). Bu barcha x larda kvadrat funksiyaning qiymatlari manfiy, ya'ni $-x^2 + x - 1 < 0$ tengsizlik x ning barcha haqiqiy qiymatlarida bajarilishini anglatadi.

20- rasmdan yana $-x^2+x-1 \le 0$ tengsizlikning yechimlari x ning barcha haqiqiy qiymatlari boʻlishi, $-x^2+x-1 > 0$ va $-x^2+x-1 \ge 0$ tengsizliklar esa yechimlarga ega emasligi koʻrinib turibdi.

Shunday qilib, kvadrat tengsizlikni grafik yordamida yechish uchun:

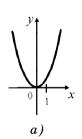
- 1) kvadrat funksiya birinchi koeffitsiyentining ishorasi bo'yicha parabola tarmoqlarining yo'nalishini aniqlash;
- 2) tegishli kvadrat tenglamaning haqiqiy ildizlarini topish yoki ularning yoʻqligini aniqlash;
- 3) kvadrat funksiyaning Ox oʻqi bilan kesishish nuqtalari yoki urinish nuqtasidan (agar ular boʻlsa) foydalanib, kvadrat funksiya grafigining eskizini yasash;
- 4) grafik boʻyicha funksiya kerakli qiymatlarni qabul qiladigan oraliqlarni aniqlash kerak.

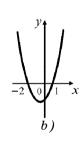
- **69.** $y = x^2 + x 6$ funksiyaning grafigini yasang. Grafik bo'yicha x ning funksiya musbat qiymatlar; manfiy qiymatlar qabul qiladigan qiymatlarini toping.
- **70.** (Ogʻzaki.) $y = ax^2 + bx + c$ funksiya grafigidan foydalanib (21- rasm), x ning qanday qiymatlarida bu funksiya musbat qiymatlar, manfiy qiymatlar, nolga teng qiymat qabul qilishini koʻrsating.

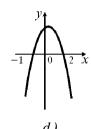
Kvadrat tengsizlikni veching (71-75):

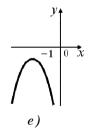
- **71.** 1) $x^2 3x + 2 \le 0$:
  - 3) $-x^2 + 3x 2 < 0$:
- **72.** 1) $2x^2 + 7x 4 < 0$;
  - 3) $-2x^2 + x + 1 \ge 0$:
- 73. 1) $x^2 6x + 9 > 0$:
  - 3) $4x^2 4x + 1 \ge 0$;
  - 5) $-9x^2 6x 1 < 0$;
- **74.** 1) $x^2 4x + 6 > 0$:
  - 3) $x^2 + x + 2 > 0$:
  - 5) $2x^2 3x + 7 < 0$:

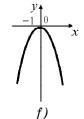
- 2) $x^2 3x 4 \ge 0$:
- 4) $-x^2 + 3x + 4 > 0$.
- 2) $3x^2 5x 2 > 0$:
- 4) $-4x^2 + 3x + 1 < 0$
- 2) $x^2 14x + 49 \le 0$:
- 4) $4x^2 20x + 25 < 0$:
- 6) $-2x^2 + 6x 4.5 \le 0$.
  - 2) $x^2 + 6x + 10 < 0$:
  - 4) $x^2 + 3x + 5 < 0$;
    - 6) $4x^2 8x + 9 > 0$.

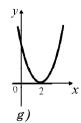

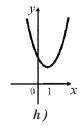

21- rasm.

75. 1)
$$5 - x^2 \ge 0$$
;

2)
$$-x^2 + 7 < 0$$
;

3)
$$-2,1x^2+10,5x<0$$
;

4)
$$-3.6x^2 - 7.2x < 0$$
;

5)
$$-6x^2 - x + 12 > 0$$
;

6)
$$-3x^2 - 6x + 45 < 0$$
;

7)
$$-\frac{1}{2}x^2+4.5x-4>0$$
;

8)
$$-x^2 - 3x - 2 > 0$$
.

76. (Ogʻzaki.) Tengsizlikni yeching:

1)
$$x^2 + 10 > 0$$
:

2)
$$x^2 + 9 < 0$$
;

3)
$$(x-1)^2+1>0$$
;

4)
$$(x + 5)^2 + 3 < 0$$
;

5)
$$-(x+1)^2-2<0$$
;

6)
$$-(x-2)^2-4>0$$
;

7)
$$0.5x^2 + 8 \le 0$$
;

8)
$$\left(x-\frac{3}{4}\right)^2+21\geq 0$$
.

Kvadrat tengsizlikni yeching (77-79):

77. 1)
$$4x^2 - 9 > 0$$
;

2)
$$9x^2 - 25 > 0$$
:

3)
$$x^2 - 3x + 2 > 0$$
;

4)
$$x^2 - 3x - 4 < 0$$
;

5)
$$2x^2 - 4x + 9 \le 0$$
;

6)
$$3x^2 + 2x + 4 \ge 0$$
;

7)
$$\frac{1}{2}x^2 - 4x \ge -8$$
;

8)
$$\frac{1}{3}x^2 + 2x \le -3$$
.

78. 1)
$$2x^2 - 8x \le -8$$
;

2)
$$x^2 + 12x \ge -36$$
;

3)
$$9x^2 + 25 < 30x$$
;

4)
$$16x^2 + 1 > 8x$$
;

5)
$$2x^2 - x \ge 0$$
;

6)
$$3x^2 + x \le 0$$
;

7)
$$0.4x^2 - 1.1x + 1 \ge 0$$
;

8)
$$x^2 - x + 0.26 \le 0$$
.

79. 1)
$$x(x+1) < 2(1-2x-x^2)$$
; 2) $x^2+2 < 3x-\frac{1}{8}x^2$;

2)
$$x^2 + 2 < 3x - \frac{1}{8}x^2$$
;

3)
$$6x^2 + 1 \le 5x - \frac{1}{4}x^2$$
;

4)
$$2x(x-1) < 3(x+1)$$
;

$$5) \ \frac{5}{3}x - \frac{1}{6}x^2 \le x + 1;$$

6)
$$\frac{1}{6}x^2 + \frac{2}{3} \ge x - 1$$
.

80. x ning funksiya noldan katta bo'lmagan qiymatlarni qabul qiladigan barcha qiymatlarini toping:

1)
$$y = -x^2 + 6x - 9$$
;

2)
$$y = x^2 - 2x + 1$$
;

3)
$$y = -\frac{1}{2}x^2 - 3x - 4\frac{1}{2}$$
;

4)
$$y = -\frac{1}{3}x^2 - 4x - 12$$
.

81. 1) $x^2 - 2x + q > 0$ tengsizlikning q > 1 bo'lgandagi yechimlari x ning barcha haqiqiy qiymatlari boʻlishini koʻrsating;

2) $x^2 + 2x + q \le 0$ tengsizlik q > 1 bo'lganda haqiqiy yechimlarga ega emasligini koʻrsating.

$$x^2 - (2 + r)x + 4 > 0$$

tengsizlik x ning barcha haqiqiy qiymatlarida bajariladigan barcha qiymatlarini toping.

8- §. INTERVALLAR USULI

Tengsizliklarni yechishda koʻpincha intervallar usuli qoʻllaniladi. Bu usulni misollarda tushuntiramiz.

1-masala. x ning qanday qiymatlarida $x^2 - 4x + 3$ kvadrat uchhad musbat qiymatlar, qanday qiymatlarida esa manfiy qiymatlar qabul qilishini aniqlang.

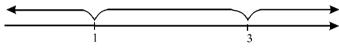
 $\Delta x^2 - 4x + 3 = 0$ tenglamaning ildizlarini topamiz:

$$x_1 = 1, x_2 = 3.$$

Shuning uchun $x^2 - 4x + 3 = (x - 1)(x - 3)$.

x = 1 va x = 3 nuqtalar (22- rasm) son oʻqini uchta oraliqqa boʻladi:

 $1 \le x \le 3$ oraliq singari $x \le 1$, $x \ge 3$ oraliqlar ham intervallar deyiladi.

22- rasm.

Son o'qi bo'yicha o'ngdan chapga harakat qilib, x > 3 intervalda $x^2 - 4x + 3 = (x - 1)(x - 3)$ uchhad musbat qiymatlar qabul qilishini ko'ramiz, chunki bu holda ikkala x - 1 va x - 3 ko'paytuvchi ham musbat.

Keyingi 1 < x < 3 intervalda shu uchhad manfiy qiymatlar qabul qiladi va, shunday qilib, x = 3 nuqta orqali oʻtishda ishorasini oʻzgartiradi. Bu hol shuning uchun ham sodir boʻladiki, (x-1)(x-3) koʻpaytmada x = 3 nuqta orqali oʻtishda x - 1 koʻpaytuvchi ishorasini oʻzgartirmaydi, ikkinchi x - 3 koʻpaytuvchi esa ishorasini oʻzgartiradi.

x = 1 nuqta orqali oʻtishda uchhad yana ishorasini oʻzgartiradi, chunki (x-1)(x-3) koʻpaytmada birinchi x-1 koʻpaytuvchi ishorasini oʻzgartiradi, ikkinchi x-3 koʻpaytuvchi esa oʻzgartirmaydi.

Demak, son o'qi bo'yicha o'ngdan chapga qarab harakat qilib bir intervaldan qo'shni intervalga o'ta borganda (x-1)(x-3) ko'paytmaning ishoralari almasha boradi.

Shunday qilib,

$$x^2 - 4x + 3$$

kvadrat uchhadning ishorasi haqidagi masalani quvidagi usul bilan vechish mumkin.

 $x^2 - 4x + 3 = 0$ tenglamaning ildizlarini son o'qida belgilaymiz: $x_1 = 1$, $x_2 = 3$. Ular son o'qini uchta intervalga ajratadi (22-rasm). x > 3 intervalda $x^2 - 4x + 3$ uchhadning musbat bo'lishini aniqlab, uchhadning qolgan intervallardagi ishoralarini almasha boradigan tartibda belgilaymiz (23- rasm). 23- rasmdan ko'rinib turibdiki, x < 1 va x > 3 bo'lganda $x^2 - 4x + 3 > 0$,

$$1 < x < 3$$
 boʻlganda esa $x^2 - 4x + 3 < 0$.

23- rasm.

Qarab chiqilgan usul intervallar usuli deviladi. Bu usuldan kvadrat tengsizliklarni va ba'zi tengsizliklarni yechishda foydalaniladi.

Masalan, 1- masalani yechganda biz aslida $x^2 - 4x + 3 > 0$ va $x^2-4x+3<0$ tengsizliklarni intervallar usuli bilan yechdik.

2-masala. $x^3 - x < 0$ tengsizlikni yeching.

 $\bigwedge x^3 - x$ koʻphadni koʻpavtuvchilarga airatamiz:

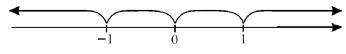
$$x^3 - x = x(x^2 - 1) = x(x - 1)(x + 1).$$

Demak, tengsizlikni bunday yozish mumkin:

$$(x+1)x(x-1)<0.$$

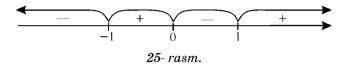
Son o'qida -1, 0 va 1 nuqtalarni belgilaymiz. Bu nuqtalar son o'qini to'rtta intervalga ajratadi (24- rasm):

$$x < -1, -1 < x < 0, 0 < x < 1, x > 1.$$

24- rasm.

x > 1 boʻlganda (x + 1)x(x - 1) koʻpaytmaning hamma koʻpaytuvchilari musbat, shuning uchun x > 1 intervalda (x + 1)x(x - 1) > 0 boʻladi. Qoʻshni intervalga oʻtishda koʻpaytma ishorasining almashishini e'tiborga olib, har bir interval uchun (x + 1)x(x - 1) koʻpaytmaning ishorasini topamiz (25- rasm).

Shunday qilib, tengsizlikning yechimlari x ning x < -1 va 0 < x < 1 intervallardagi barcha qiymatlari bo'ladi.

Javob: x < -1, 0 < x < 1.

3-masala. $(x^2 - 9)(x + 3)(x - 2) > 0$ tengsizlikni yeching.

△ Berilgan tengsizlikni quyidagi koʻrinishda yozish mumkin:

$$(x+3)^2(x-2)(x-3) > 0. (1)$$

Barcha $x \neq -3$ da $(x + 3)^2 > 0$ bo'lgani uchun $x \neq -3$ da (1) tengsizlikning yechimlari to'plami

$$(x-2)(x-3) > 0 (2)$$

tengsizlik yechimlari toʻplami bilan ustma-ust tushadi.

x = -3 qiymat (1) tengsizlikning yechimi boʻlmaydi, chunki x = -3 boʻlganda tengsizlikning chap qismi 0 ga teng.

(2) tengsizlikni intervallar usuli bilan yechib, x < 2, x > 3 ni hosil qilamiz (26- rasm).

26- rasm.

x = -3 berilgan tengsizlikning yechimi bo'lmasligini e'tiborga olib, oxirida javobni bunday yozamiz:

$$x < -3$$
, $-3 < x < 2$, $x > 3$.

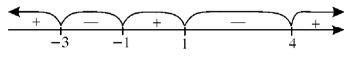
4-masala. Ushbu tengsizlikni yeching:

$$\frac{x^2 + 2x - 3}{x^2 - 3x - 4} \ge 0.$$

△ Kasrning surat va maxrajini koʻpaytuvchilarga ajratib quyidagini hosil qilamiz:

$$\frac{(x+3)(x-1)}{(x+1)(x-4)} \ge 0.$$
(3)

Son o'qida kasrning surat yoki maxraji nolga aylanadigan -3; -1; 1; 4 nuqtalarni belgilaymiz. Bu nuqtalar son toʻgʻri chizigʻini beshta intervalga ajratadi (27- rasm). x > 4 bo'lganda kasrning surat va maxrajidagi barcha koʻpaytuvchilar musbat va shuning uchun kasr musbat.

27- rasm.

Bir intervaldan keyingisiga oʻtishda kasr ishorasini oʻzgartiradi, shuning uchun kasrning ishoralarini 27- rasmdagidek qilib qo'yish mumkin. x = -3 va x = 1 qiymatlar (3) tengsizlikni qanoatlantiradi, x = -1va x = 4 bo'lganda esa kasr ma'noga ega emas. Shunday qilib, berilgan tengsizlik quyidagi yechimlarga ega:

$$x \le -3$$
, $-1 < x \le 1$, $x > 4$.

Mashqlar

- 83. (Ogʻzaki.) x = 5 qiymat tengsizlikning yechimi boʻlishini koʻrsating:

2)
$$(x + 2)(x + 5) > 0$$

3)
$$(x-7)(x-10) > 0$$
;

1)
$$(x-1)(x-3) > 0;$$
 2) $(x+2)(x+5) > 0;$ 3) $(x-7)(x-10) > 0;$ 4) $(x+1)(x-4) > 0.$

Tengsizlikni intervallar usuli bilan yeching (84-90):

84. 1)
$$(x + 2)(x - 7) > 0$$
;

2)
$$(x + 5)(x - 8) < 0$$
;

3)
$$(x-2)\left(x+\frac{1}{2}\right)<0$$
;

3)
$$(x-2)\left(x+\frac{1}{2}\right)<0;$$
 4) $(x+5)\left(x-3\frac{1}{2}\right)>0.$

85. 1)
$$x^2 + 5x > 0$$
; 2) $x^2 - 9x > 0$; 3) $2x^2 - x < 0$; 4) $x^2 + 3x < 0$; 5) $x^2 + x - 12 < 0$; 6) $x^2 - 2x - 3 > 0$.

2)
$$x^2 - 9x > 0$$
;

6)
$$x^2 - 2x - 3 > 0$$

86. 1)
$$x^3 - 16x < 0$$
:

2)
$$4x^3 - x > 0$$

3)
$$(x^2-1)(x+3)<0$$

86. 1)
$$x^3 - 16x < 0$$
; 2) $4x^3 - x > 0$; 3) $(x^2 - 1)(x + 3) < 0$; 4) $(x^2 - 4)(x - 5) > 0$.

87. 1)
$$(x-5)^2(x^2-25) > 0$$
;

2)
$$(x + 7)^2(x^2 - 49) < 0$$

3)
$$(x-3)(x^2-9) < 0$$
:

1)
$$(x-4)(x^2-16) > 0$$
;

5)
$$(x-8)(x-1)(x^2-1)$$

1)
$$(x-5)^2(x^2-25) > 0;$$
 2) $(x+7)^2(x^2-49) < 0;$ 3) $(x-3)(x^2-9) < 0;$ 4) $(x-4)(x^2-16) > 0;$ 5) $(x-8)(x-1)(x^2-1) \ge 0;$ 6) $(x-5)(x+2)(x^2-4) \le 0.$

88. 1)
$$\frac{x-2}{x+5} > 0$$
; 2) $\frac{x-4}{x+3} < 0$;

2)
$$\frac{x-4}{x+3} < 0$$
;

3)
$$\frac{1,5-x}{3+x} \ge 0$$
;

4)
$$\frac{3,5+x}{x-7} \leq 0$$
;

4)
$$\frac{3.5+x}{x-7} \le 0;$$
 5) $\frac{(2x+1)(x+2)}{x-3} < 0;$ 6) $\frac{(x-3)(2x+4)}{x+1} \ge 0.$

6)
$$\frac{(x-3)(2x+4)}{x+1} \ge 0$$
.

89. 1)
$$\frac{x^2+2x+3}{(x-3)^2} \le 0$$
;

2)
$$\frac{(x+4)^2}{2x^2-3x+1} \ge 0$$
;

89. 1)
$$\frac{x^2+2x+3}{(x-2)^2} \le 0$$
; 2) $\frac{(x+4)^2}{2x^2-3x+1} \ge 0$; 3) $\frac{x^2-x}{x^2-4} > 0$; 4) $\frac{9x^2-4}{x-2x^2} < 0$.

90. 1)
$$(x^2 - 5x + 6)(x^2 - 1) > 0$$
;

2)
$$(x + 2)(x^2 + x - 12) > 0$$
;

3)
$$(x^2-7x+12)(x^2-x+2) \le 0$$
;

4)
$$(x^2-3x-4)(x^2-2x-15) \le 0$$
.

Tengsizlikni veching (91-93):

91. 1)
$$\frac{x^2-x-12}{x-1} > 0$$
;

2)
$$\frac{x^2-4x-12}{x-2} < 0$$
;

3)
$$\frac{x^2+3x-10}{x^2+x-2} \le 0$$
;

4)
$$\frac{x^2-3x-4}{x^2+x-6} \ge 0$$
.

92. 1)
$$\frac{x}{x-2} + \frac{3}{x} > \frac{3}{x-2}$$
;

$$2) \ \frac{x^2}{x^2 + 3x} + \frac{2 - x}{x + 3} < \frac{5 - x}{x}.$$

93. 1)
$$\frac{x^2-7x-8}{x^2-64} < 0$$
;

2)
$$\frac{x^2+7x+10}{x^2-4} > 0$$
;

3)
$$\frac{5x^2-3x-2}{1-x^2} \ge 0$$
;

4)
$$\frac{x^2-16}{2x^2+5x-12} > 0$$
.

II bobga doir mashqlar

Tengsizlikni yeching (94-100):

94. 1)
$$(x-5,7)(x-7,2) > 0$$
; 2) $(x-2)(x-4) > 0$;

2)
$$(x-2)(x-4) > 0$$
;

3)
$$(x-2,5)(3-x) < 0$$
; 4) $(x-3)(4-x) < 0$.

4)
$$(x-3)(4-x) < 0$$

95. 1)
$$x^2 > x$$
;

2)
$$x^2 > 36$$
;

3)
$$4 > x^2$$
:

95. 1)
$$x^2 > x$$
; 2) $x^2 > 36$; 3) $4 > x^2$; 4) $\frac{9}{16} \ge x^2$.

96. 1)
$$-9x^2 + 1 \le 0$$
;

3)
$$-5x^2 - x \ge 0$$
:

97. 1)
$$-2x^2 + 4x + 30 < 0$$
:

3)
$$4x^2 + 3x - 1 < 0$$
:

5)
$$6x^2 + x - 1 > 0$$
:

98. 1)
$$x^2 - 2x + 1 \ge 0$$
;

3)
$$-x^2 + 6x - 9 < 0$$
;

5)
$$\frac{1}{9}x^2 - \frac{4}{3}x + 4 > 0$$
;

99. 1)
$$x^2 - 3x + 8 > 0$$
:

3)
$$2x^2 - 3x + 5 \ge 0$$
:

5)
$$-x^2 + 2x + 4 \le 0$$
:

100. 1)
$$(x-2)(x^2-9) > 0$$
;

3)
$$\frac{(x+3)(x-5)}{x+1} \le 0$$
;

5)
$$\frac{4x^2-4x-3}{x+3} \ge 0$$
;

2)
$$-4x^2 + 1 \ge 0$$
;

4)
$$-3x^2 + x \le 0$$
.

2)
$$-2x^2 + 9x - 4 > 0$$
;

4)
$$2x^2 + 3x - 2 < 0$$
:

6)
$$5x^2 - 9x + 4 > 0$$
.

2)
$$x^2 + 10x + 25 > 0$$
:

4)
$$-4x^2 - 12x - 9 < 0$$
:

6)
$$-x^2 + x - \frac{1}{4} < 0$$
.

2)
$$x^2 - 5x + 10 < 0$$
:

4)
$$3x^2 - 4x + 5 \le 0$$
:

6)
$$-4x^2 + 7x - 5 \ge 0$$
.

2)
$$(x^2-1)(x-4)<0$$
;

4)
$$\frac{x-7}{(4-x)(2x+1)} \ge 0$$
;

6)
$$\frac{2x^2-3x-2}{x-1} < 0$$
.

Tengsizlikni yeching (101-105):

101. 1)
$$x^2 > 2 - x$$
;

2)
$$x^2 - 5 < 4x$$
;

3)
$$x + 8 < 3x^2 - 9$$
:

4)
$$x \le 10 - 3x$$

1)
$$x^2 > 2 - x$$
; 2) $x^2 - 5 < 4x$;
4) $x^2 \le 10 - 3x$; 5) $10x - 12 < 2x^2$;

6)
$$3-7x \leq 6x^2$$
.

4)
$$-x^2 - 5x \ge 8$$
:

102. 1)
$$x^2 + 4 < x$$
; 2) $x^2 + 3 > 2x$;
4) $-x^2 - 5x \ge 8$; 5) $3x^2 - 5 > 2x$;

3)
$$-x^2 + 3x \le 4$$
;
6) $2x^2 + 1 < 3x$:

7)
$$\frac{x^2}{10} + 2 \le \frac{7x}{10}$$
;

7)
$$\frac{x^2}{10} + 2 \le \frac{7x}{10}$$
; 8) $\frac{x^2}{3} - \frac{2x}{3} > \frac{3x - 10}{4}$.

103. 1)
$$\frac{1}{3}x - \frac{4}{9}x^2 \ge 1 - x$$
;

3)
$$x(1-x) > 1.5-x$$
;

5)
$$x\left(\frac{x}{4}-1\right) \le x^2 + x + 1;$$

2)
$$\frac{1}{3}x(x+1) \leq (x+1)^2$$
;

4)
$$\frac{1}{3}x - \frac{4}{9} \ge x(x-1)$$
;

6)
$$2x - 2.5 > x(x - 1)$$
.

104. 1)
$$\frac{2}{x-\sqrt{2}} > \frac{3}{x+\sqrt{2}}$$
;

3)
$$\frac{9}{2x+2} + \frac{x}{x-1} \ge \frac{1-3x}{2-2x}$$
;

2)
$$\frac{\sqrt{3}}{3-x^2} < \frac{2}{\sqrt{3}-x}$$
;

4)
$$\frac{3}{x^2-1}-\frac{1}{2}<\frac{3}{2x-2}$$
.

O'ZINGIZNI TEKSHIRIB KO'RING!

Tengsizlikni yeching: 1.

1)
$$x^2 - 3x - 4 < 0$$
:

2)
$$3x^2 - 4x + 8 \ge 0$$
;

1)
$$x^2 - 3x - 4 < 0$$
;
3) $-x^2 + 3x - 5 > 0$;

4)
$$x^2 + 20x + 100 \le 0$$
.

2. Tengsizlikni intervallar usuli bilan yeching:

$$x(x-1)(x+2) \ge 0$$
.

105. 1)
$$\frac{3x^2-5x-8}{2x^2-5x-3} > 0$$
;

2)
$$\frac{4x^2+x-3}{5x^2-9x-2} < 0$$
;

3)
$$\frac{2+7x-4x^2}{3x^2+2x-1} \le 0$$
;

4)
$$\frac{2+9x-5x^2}{3x^2-2x-1} \ge 0$$
.

- 106. Kater 4 soatdan koʻp boʻlmagan vaqt davomida daryo oqimi boʻyicha 22,5 km yurishi va orqasiga qaytishi kerak. Agar daryo oqimining tezligi 3 km/soat boʻlsa, kater suvga nisbatan qanday tezlik bilan vurishi kerak?
- 107. Funksiyalarning grafiklarini bitta koordinata sistemasida yasang va x ning qanday qiymatlarida bir funksiyaning qiymati ikkinchisinikidan katta (kichik) boʻlishini aniqlang, natijani, tegishli tengsizlikni yechib, tekshiring.

1)
$$y = 2x^2$$
.

$$y = 2 - 3x$$
;

2)
$$y = x^2 - 2$$
,

$$y=1-2x;$$

3)
$$y = x^2 - 5x + 4$$
, $y = 7 - 3x$;

$$y=7-3x;$$

4)
$$y = 3x^2 - 2x + 5$$
, $y = 5x + 3$;

$$y=5x+3;$$

5)
$$y = x^2 - 2x$$
,

$$y = -x^2 + x + 5$$
;

6)
$$y = 2x^2 - 3x + 5$$
, $y = x^2 + 4x - 5$.

$$y = x^2 + 4x - 5$$
.

108. Tengsizlikni yeching:

1)
$$\frac{x^4-5x^2-36}{x^2+x-2} \ge 0$$
;

2)
$$\frac{x^4+4x^2-5}{x^2+5x+6} \le 0$$
;

3)
$$\frac{x^4-x^2-2}{x^4+x^2-2} < 0$$
;

4)
$$\frac{x^4-2x^2-8}{x^4-2x^2-3} \ge 0$$
.

II bobga doir sinov (test) mashqlari

Tengsizlikni yeching (1-12):

1.
$$2x^2 - 8 \le 0$$
.

A)
$$-2 \le x \le 2$$
; B) $-2 \le x$; C) $x \ge 2$;

B)
$$-2 \le x$$
;

C)
$$x \ge 2$$
;

D)
$$0 \le x \le 4$$
; E) $-2 \le x \le 4$.

$$E) -2 \le x \le 4$$

2.
$$-3x^2 + 27 \ge 0$$
.

A)
$$x \le 3$$
: B) $|x| \le 3$:

C)
$$r > 3$$

A)
$$x \le 3$$
; B) $|x| \le 3$; C) $x \ge 3$; D) $0 \le x \le 9$; E) $-3 \le x \le 0$.

$$E) -3 \leq x \leq 0.$$

3.
$$3x^2 - 9 \ge 0$$
.

A)
$$x < \sqrt{3}$$
; B) $x > \sqrt{3}$; C) $x < -\sqrt{3}$, $x > \sqrt{3}$; D) $x \ge 3$; E) $x < 3$.

C)
$$x < -\sqrt{3}, \ x > \sqrt{3};$$

D)
$$x \ge 3$$
; E)

E)
$$x < 3$$

4.
$$x^2 + 7x \ge 0$$
.

A)
$$x > 0$$
:

B)
$$x > 7$$
:

A)
$$x > 0$$
; B) $x > 7$; C) $0 < x < 7$;

D)
$$x \le -7$$
, $x \ge 0$;

E)
$$-7 \le x \le 0$$
.

5.
$$-x^2 + 3x \le 0$$
.

A)
$$x > 3$$
; B) $x \ge 0$; C) $0 < x < 3$; D) $-3 < x < 3$; E) $x \le 0$, $x \ge 3$.

E)
$$x \le 0, x \ge 3$$

6.
$$(x + 3)(x - 4) > 0$$
.

A)
$$x < -3, x > 4$$
;

B)
$$-3 < x < 4$$
;

C)
$$x > 4$$
;

D)
$$x < -3$$
;

E)
$$0 < x < 4$$
.

7.
$$(x-1)(x+7) < 0$$
.

A)
$$x > -7$$
;

B)
$$-7 < x < 1$$
; C) $x > 1$;

D)
$$x < -7$$
, $x > 1$;

E)
$$-1 < x < 7$$
.

8.
$$6x^2 + 5x - 6 > 0$$
.

A)
$$x > \frac{2}{3}$$
; B) $x < \frac{3}{2}$; C) $x < -\frac{3}{2}$, $x > \frac{2}{3}$; D) $-\frac{3}{2} < x < \frac{2}{3}$;

C)
$$x < -\frac{3}{2}$$
, $x > \frac{2}{3}$;

D)
$$-\frac{3}{2} < x < \frac{2}{3}$$

E) yechimi yoq.

9.
$$-4x^2 + 8x - 3 > 0$$
.

A)
$$x > \frac{3}{2}$$
; B) $x < \frac{1}{2}$; C) $x < -\frac{1}{2}$; D) $\frac{1}{2} < x < \frac{3}{2}$; E) $-\frac{3}{2} < x < \frac{1}{2}$.

C)
$$x < -\frac{1}{2}$$
;

D)
$$\frac{1}{2} < x < \frac{3}{2}$$
;

E)
$$-\frac{3}{2} < x < \frac{1}{2}$$
.

10.
$$\frac{x^2 - 7x + 10}{x^2 - 3x - 10} \le 0.$$

A)
$$2 < x < 5$$
; B) $-2 < x < 5$;

B)
$$-2 < x < 5$$
;

C)
$$x \neq -2, x \neq 5$$
;

D)
$$-2 < x < 0$$
; E) $-2 < x \le 2$.

E)
$$-2 < x \le 2$$

11.
$$\frac{x^2+x}{-x^2+6x-8} \ge 0$$
.

A)
$$-1 \le x \le 0$$
, $2 < x < 4$;

B)
$$-2 < x < 4$$
; C) $0 \le x \le 1$;

C)
$$0 < x < 1$$

D)
$$-1 \le x < 4$$
;

E) to'g'ri javob berilmagan.

12.
$$\frac{x^2-1}{x^2-x-6} \ge 0$$
.

A)
$$-2 < x < 3$$
:

A)
$$-2 < x < 3$$
; B) $x < -2$; $-1 \le x \le 1$, $x > 3$; C) $-1 \le x < 3$;

D)
$$x \neq -2$$
, $x \neq 3$; E) $-1 \leq x < 6$.

13. $x^2 + 6x + 5 < 0$ tengsizlikning barcha butun yechimlari yig'indisini toping.

A)
$$10$$
; B) 9 ; C) -9 ; D) -10 ; E) -15 .

14. $\frac{x^2-6x-7}{x^2+4x+4} \le 0$ tengsizlikning barcha natural yechimlari yigʻindisini toping.

15. p ning nechta butun qiymatida $x^2 + px + 9 = 0$ tenglama haqiqiy ildizga ega emas?

16. a ning qanday qiymatlarida $ax^2 + 4x + 9a < 0$ tengsizlik x ning barcha qiymatlarida oʻrinli boʻladi?

A)
$$a < -\frac{2}{3}$$
; B) $a > \frac{2}{3}$; C) $a < -1$; D) $a > 1$; E) $-\frac{2}{3} < a < \frac{3}{2}$.

17. k ning qanday eng kichik butun qiymatida $x^2 - 2(k+3)x +$ $+20+k^2=0$ tenglama ikkita turli haqiqiy ildizlarga ega boʻladi? A) k = 3; B) k = 2; C) k = 1; D) k = -2; E) k = -1.

18.
$$k$$
 ning qanday qiymatlarida $\frac{4x-3}{x+2} = k+1$ tenglama manfiy ildizga ega?

A)
$$\frac{3}{4} < k < 2$$
; B) $\frac{5}{2} < k < 3$; C) $k < -\frac{5}{2}$, $k > 3$; D) $k > 3$;

E)
$$-\frac{5}{2} < k < 3$$
.

19. *a* ning qanday qiymatida $ax^2 - 8x - 2 < 0$ tengsizlik *x* ning barcha qiymatlarida oʻrinli boʻladi?

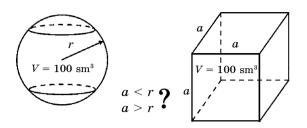
A)
$$-8 < a < 8$$
; B) $a \ge 8$; C) $a < 8$; D) $a < -8$; E) $a > -8$.

- **20.** a ning qanday qiymatlarida 4(x + 2) = 5 ax tenglamaning ildizi -2 dan katta bo'ladi?
  - A) $a \ge -4$; B) $-\frac{5}{2} < a < 4$; C) $-4 < a < \frac{5}{2}$; D) $a \ge \frac{5}{2}$, a < -4;
  - E) a < -4, $a > -\frac{5}{2}$.
- **21.** Tengsizlikni yeching: $\frac{1}{x} \ge x$.
  - A) $x \le -1$, $0 < x \le 1$; B) $x \le -1$; C) 0 < x < 1; D) $-1 \le x \le 1$;
  - E) to'g'ri javob berilmagan.
- **22.** Tengsizlikni yeching: $\frac{2x-1}{x} < 2$.
  - A) x < 0; B) x > 0; C) $\frac{1}{2} < x < 2$; D) x < 2; E) $x > \frac{1}{2}$.
- 23. $\frac{x-3}{x+2} \le 0$ tengsizlikning barcha butun yechimlari yigʻindisini toping.
  - A) -3; B) 6; C) 3; D) 4; E) -5.
- 24. $\frac{x^2-x-20}{x^2+11x+24} \ge 0$ tengsizlikni yeching.

- A) x < -8, $x \ge 5$; B) $-4 \le x < -3$; C) $-4 \le x \le 5$; D) x < -8, $-4 \le x < 3$, $x \ge 5$; E) x < -3, x > 5.
- **25.** $\frac{-x^2-5x+6}{x^2+7x+10} \le 0$ tengsizlikning barcha butun yechimlari ko'paytmasini toping.

  - A) 1; B) -1; C) -6; D) 2; E) 0.

RATSIONAL KO'RSATKICHLI DARAJA

9- §. BUTUN KOʻRSATKICHLI DARAJA

Natural koʻrsatkichli darajaning xossalari qaralganda darajalarni boʻlishning

$$a^n:a^m=a^{n-m} \tag{1}$$

xossasi n > m va $a \neq 0$ bo'lganda to'g'riligi ta'kidlangan edi.

Agar $n \le m$ bo'lsa, u holda (1) tenglikning o'ng qismidagi n-m daraja ko'rsatkich manfiy son yoki nolga teng bo'ladi.

Manfiy va nol koʻrsatkichli daraja shunday aniqlanadiki, (1) tenglik faqat n > m boʻlgandagina emas, balki $n \le m$ boʻlganda ham toʻgʻri boʻladi. Masalan, n = 2, m = 5 boʻlganda (1) formula boʻyicha quyidagini hosil qilamiz:

$$a^2: a^5 = a^{2-5} = a^{-3}$$
.

Ikkinchi tomondan,

$$a^2: a^5 = \frac{a^2}{a^5} = \frac{a^2}{a^2 a^3} = \frac{1}{a^3}.$$

Shuning uchun $a^{-3} = \frac{1}{a^3}$ deb hisoblanadi.

1-ta'rif. Agar $a \neq 0$ va n-natural son bo'lsa, u holda

$$a^{-n} = \frac{1}{a^n}$$

boʻladi.

Misollar:

1)
$$2^{-3} = \frac{1}{2^3} = \frac{1}{8}$$
; 2) $(-3)^{-4} = \frac{1}{(-3)^4} = \frac{1}{81}$;

3)
$$(-0.5)^{-3} = \frac{1}{(-0.5)^3} = -\frac{1}{0.125} = -8.$$

Agar n=m bo'lsa, u holda (1) formula bo'yicha quyidagini hosil qilamiz:

$$a^n: a^n = a^{n-n} = a^0$$
.

Ikkinchi tomondan, $a^n: a^n = \frac{a^n}{a^n} = 1$. Shuning uchun $a^0 = 1$ deb hisoblanadi.

2-ta'rif. Agar $a \neq 0$ bo'lsa, u holda $a^0 = 1$ bo'ladi.

Masalan,
$$3^0 = 1$$
, $\left(\frac{2}{5}\right)^0 = 1$.

Manfiy koʻrsatkichli darajalardan sonni standart shaklda yozishda foydalanilgan. Masalan,

$$0,00027 = 2,7 \cdot \frac{1}{10^4} = 2,7 \cdot 10^{-4}.$$

Natural koʻrsatkichli darajalarning barcha xossalari istalgan butun koʻrsatkichli darajalar uchun ham toʻgʻri boʻladi.

Istalgan $a \neq 0$, $b \neq 0$ va istalgan butun n va m lar uchun quyidagi tengliklar toʻgʻri:

1.
$$a^n a^m = a^{n+m}$$
.

4.
$$a^n : a^m = a^{n-m}$$
.

2.
$$(a^n)^m = a^{nm}$$
.

$$5. (ab)^n = a^n b^n.$$

$$3. \left(\frac{a}{b}\right)^n = \frac{a^n}{b^n}.$$

Masalan, n < 0 boʻlganda $(ab)^n = a^n b^n$ tenglikning toʻgʻriligini isbot qilamiz.

 $\bigcap$ n – butun manfiy son boʻlsin. U holda n=-k (bunda k – natural son). Manfiy koʻrsatkichli darajaning ta'rifidan va natural koʻrsatkichli darajaning xossalaridan foydalanib, quyidagini hosil qilamiz:

$$(ab)^n = (ab)^{-k} = \frac{1}{(ab)^k} = \frac{1}{a^k b^k} = \frac{1}{a^k} \cdot \frac{1}{b^k} =$$

= $a^{-k} \cdot b^{-k} = a^n b^n$.

Butun koʻrsatkichli darajalarning boshqa xossalari ham shunga oʻxshash isbot qilinadi.

Butun koʻrsatkichli darajalarning xossalarini qoʻllashga misollar keltiramiz:

1)
$$4^{-3} \cdot 4^{11} \cdot 4^{-6} = 4^{-3+11-6} = 4^2 = 16$$
;

$$2) \left(\frac{p^{-3}}{3q^2}\right)^{-2} = \frac{p^{-3\cdot(-2)}}{3^{-2}\cdot q^{2\cdot(-2)}} = \frac{3^2 p^6}{q^{-4}} = 9 p^6 q^4.$$

Masala. $a^6(a^{-2}-a^{-4})(a^2+a^3)^{-1}$ ifodani soddalashtiring:

$$\triangle a^{6}(a^{-2} - a^{-4})(a^{2} + a^{3})^{-1} = a^{6}\left(\frac{1}{a^{2}} - \frac{1}{a^{4}}\right) \cdot \frac{1}{a^{2} + a^{3}} =$$

$$= a^{6} \cdot \frac{a^{2} - 1}{a^{4}} \cdot \frac{1}{a^{2}(1 + a)} = a - 1. \triangle$$

Mashqlar

109. Hisoblang:

1)
$$2^3 + (-3)^3 - (-2)^2 + (-1)^5$$
; 2) $(-7)^2 - (-4)^3 - 3^4$;

2)
$$(-7)^2 - (-4)^3 - 3^4$$
;

3)
$$13 \cdot 2^3 - 9 \cdot 2^3 + 2^3$$
:

4)
$$6(-2)^3 - 5(-2)^3 - (-2)^3$$
.

110. Ifodani natural koʻrsatkichli daraja shaklida tasvirlang:

1)
$$\frac{7^2 \cdot 7^{15}}{7^{13}}$$
; 2) $\frac{5^3 \cdot 5^{10} \cdot 5}{5^4 \cdot 5^{15}}$; 3) $\frac{a^2 a^8 b^3}{a^9 b^2}$; 4) $\frac{c^3 d^5 c^9}{c^{10} d^7}$.

$$\frac{10.5}{5^{15}}$$
; 3)

4)
$$\frac{c^3d^5c^9}{c^{10}d^7}$$

111. (Ogʻzaki.) Hisoblang:

1)
$$1^{-5}$$
; 2) 4^{-3} ; 3) $(-10)^0$; 4) $(-5)^{-2}$; 5) $\left(\frac{1}{2}\right)^{-4}$; 6) $\left(\frac{3}{4}\right)^{-1}$.

5)
$$\left(\frac{1}{2}\right)^{-4}$$
;

6)
$$\left(\frac{3}{4}\right)^{-1}$$

112. Manfiy koʻrsatkichli daraja shaklida yozing:

1)
$$\frac{1}{4^5}$$
;

1)
$$\frac{1}{4^5}$$
; 2) $\frac{1}{21^3}$; 3) $\frac{1}{x^7}$; 4) $\frac{1}{a^9}$.

3)
$$\frac{1}{x^7}$$

4)
$$\frac{1}{a^9}$$
.

Hisoblang (113-114):

113. 1)
$$\left(\frac{10}{3}\right)^{-3}$$
; 2) $\left(-\frac{9}{11}\right)^{-2}$; 3) $(0,2)^{-4}$;

2)
$$\left(-\frac{9}{11}\right)^{-2}$$

4)
$$(0,5)^{-5}$$
;

4)
$$(0,5)^{-5}$$
; 5) $-(-17)^{-1}$; 6) $-(-13)^{-2}$.

6)
$$-(-13)^{-2}$$
.

114. 1)
$$3^{-1} + (-2)^{-2}$$
; 2) $\left(\frac{2}{3}\right)^{-3} - 4^{-2}$;

2)
$$\left(\frac{2}{3}\right)^{-3} - 4^{-2}$$

3)
$$(0,2)^{-2} + (0,5)^{-5}$$
;

3)
$$(0,2)^{-2} + (0,5)^{-5}$$
; 4) $(-0,1)^{-3} - (-0,2)^{-3}$.

115. (Ogʻzaki.) Bir bilan taqqoslang:

3)
$$(0,6)^{-5}$$
;

4)
$$\left(\frac{5}{19}\right)^{-4}$$
.

116. Ifodani manfiy koʻrsatkichsiz daraja shaklida yozing:

1)
$$(x-y)^{-2}$$
;

1)
$$(x-y)^{-2}$$
; 2) $(x+y)^{-3}$;

3)
$$3^{-5}c^{8}$$
;

4)
$$9a^3b^{-4}$$
;

4)
$$9a^3b^{-4}$$
; 5) $a^{-1}b^2c^{-3}$; 6) $a^2b^{-1}c^{-4}$.

6)
$$a^2b^{-1}c^{-4}$$

Hisoblang (117-118):

117. 1)
$$\left(\frac{1}{7}\right)^{-3} \cdot \left(\frac{1}{7}\right)$$
; 2) $\left(-\frac{1}{5}\right) \cdot \left(-\frac{1}{5}\right)^{-4}$; 3) $0, 3^7 \cdot 0, 3^{-10}$; 4) $17^{-5} \cdot 17^3 \cdot 17$.

118. 1)
$$9^7:9^{10}$$
; 2) $(0,2)^2:(0,2)^{-2}$; 3) $\left(\frac{2}{13}\right)^{12}:\left(\frac{2}{13}\right)^{-10}$; 4) $\left(\frac{2}{5}\right)^3:\left(\frac{2}{5}\right)^{-1}$.

119. Darajani darajaga ko'taring:

1)
$$(a^3)^{-5}$$
;

1)
$$(a^3)^{-5}$$
; 2) $(b^{-2})^{-4}$;

3)
$$(a^{-3})^7$$
; 4) $(b^7)^{-4}$.

4)
$$(b^7)^{-4}$$
.

120. Koʻpaytmani darajaga koʻtaring:

1)
$$(ab^{-2})^3$$
;

1)
$$(ab^{-2})^3$$
; 2) $(a^2b^{-1})^4$; 3) $(2a^2)^{-6}$; 4) $(3a^3)^{-4}$.

3)
$$(2a^2)^{-6}$$
;

4)
$$(3a^3)^{-4}$$
.

121. Amallarni bajaring:

1)
$$\left(\frac{a^8}{h^7}\right)^{-2}$$

2)
$$\left(\frac{m^{-4}}{n^{-5}}\right)^{-3}$$
;

3)
$$\left(\frac{2x^6}{3u^{-4}}\right)^2$$
;

1)
$$\left(\frac{a^8}{b^7}\right)^{-2}$$
; 2) $\left(\frac{m^{-4}}{n^{-5}}\right)^{-3}$; 3) $\left(\frac{2x^6}{3y^{-4}}\right)^2$; 4) $\left(\frac{-4x^{-5}y}{z^3}\right)^3$.

122. 1) x = 5, y = 6, 7 boʻlganda, $(x^2y^{-2} - 4y^{-2}) \cdot \left(\frac{1}{u}\right)^{-2}$ ning qiymatini hisoblang; 2) a = 2, b = -3 boʻlganda $((a^2b^{-1})^4 - a^0b^4) : \frac{a^4 - b^4}{L^2}$ ning qiymatini hisoblang.

Standart shaklda yozing (123-124):

- **123.** 1) $200\ 000^4$; 2) 0.003^3 ; 3) 4000^{-2} ; 4) 0.002^{-3} .

- **124.** 1) 0,0000087; 2) 0,00000005086; 3) $\frac{1}{125}$; 4) $\frac{1}{625}$.
- 125. Oynani silliqlash jarayoni uning sirtidagi oʻyiqliklar chuqurligi 3 · 10⁻³ mm dan ortmaydigan bo'lganda to'xtatiladi. Shu sonni oʻnli kasr shaklida yozing.
- 126. Oʻrta ogʻirlikdagi vodorod 0,00 000 001 sekundgina «yashaydi» (mayiud bo'ladi). Shu sonni manfiy ko'rsatkichli daraja shaklida yozing.
- 127. Gripp virusining o'lchamlari taqriban 10⁻⁴ mm ni tashkil qiladi. Shu sonni o'nli kasr shaklida yozing.
- 128. Kasrni daraja shaklida tasvirlang va uning qiymatini a ning berilgan qiymatida toping:

1)
$$\frac{a^8a^{-7}}{a^{-2}}$$
, $a = 0.8$; 2) $\frac{a^{15}a^3}{a^{13}}$, $a = \frac{1}{2}$.

2)
$$\frac{a^{15}a^3}{a^{13}}$$
, $a=\frac{1}{2}$.

129. Hisoblang:

1)
$$((-20)^7)^{-7}$$
: $((-20)^{-6})^8 + 2^{-2}$; 2) $((-17)^{-4})^{-6}$: $((-17)^{-13})^{-2} - \left(\frac{1}{17}\right)^2$.

130. Soddalashtiring:

1)
$$(a^{-3} + b^{-3}) \cdot (a^{-2} - b^{-2})^{-1} \cdot (a^{-2} - a^{-1}b^{-1} + b^{-2})^{-1};$$

2)
$$(a^{-2}b - ab^{-2}) \cdot (a^{-2} + a^{-1}b^{-1} + b^{-2})^{-1}$$
.

10- \$ NATURAL KOʻRSATKICHLI DARAJANING ARIFMETIK ILDIZI

O'rta Osiyolik atoqli matematik va astronom Jamshid ibn Ma'sud ibn Mahmud G'iyosiddin al-Koshiy (taxminan 1430- yilda vafot etgan) sonlardan istalgan n- darajali ildiz chiqarish amalini kashf qildi. Uning «Arigmetika kaliti» nomli asarining beshinchi bobi «darajaning asosini aniqlash» deb nomlangan.

Quyidagi masalani qaraylik.

1-masala. Tenglamani yeching: $x^4 = 81$.

 $\triangle$ Tenglamani $x^4 - 81 = 0$ yoki $(x^2 - 9)(x^2 + 9) = 0$ koʻrinishida yozib olamiz. $x^2 + 9 \neq 0$ boʻlgani uchun $x^2 - 9 = 0$ boʻladi, bundan, $x_1 = 3$, $x_2 = -3$.

Shunday qilib, $x^4=81$ tenglama ikkita haqiqiy ildizga ega: $x_1=3$, $x_2=-3$. Ularni 81 sonining 4- darajali ildizlari, musbat ildizni (3 sonini) esa 81 sonining 4- darajali arifmetik ildizi deyiladi va bunday belgilanadi: $\sqrt[4]{81}$. Sunday qilib, $\sqrt[4]{81}=3$.

 $x^n=a$ tenglama (bunda n — natural son, a — nomanfiy son) yagona nomanfiy ildizga ega ekanligini isbotlash mumkin. Bu ildizni a sonning n- darajali arifmetik ildizi deyiladi.

Ta'rif. a nomanfiy sonning $n \ge 2$ natural ko'rsatkichli arifmetik ildizi deb, n- darajasi a ga teng bo'lgan nomanfiy sonni aytiladi.

a sonning n- darajali arifmetik ildizi bunday belgilanadi: $\sqrt[n]{a}$. a son ildiz ostidagi ifoda deyiladi. Agar n=2 boʻlsa, u holda $\sqrt[2]{a}$ oʻrniga $\sqrt{a}$ yoziladi.

Ikkinchi darajali arifmetik ildiz *kvadrat ildiz* ham deyiladi, 3- darajali ildiz esa *kub ildiz* deyiladi.

Soʻz n- darajali arifmetik ildiz haqida yuritilayotgani aniq boʻlgan hollarda qisqacha «n- darajali ildiz» deyiladi.

Ta'rifdan foydalanib, $\sqrt[n]{a}$ ning b ga tengligini isbotlash uchun:

1) $b \ge 0$; 2) $b^n = a$ ekanligini ko'rsatish kerak.

Masalan, $\sqrt[3]{64} = 4$, chunki 4 > 0 va $4^3 = 64$.

Arifmetik ildizning ta'rifidan, agar $a \ge 0$ bo'lsa, u holda

$$\left(\sqrt[n]{a}\right)^n = a, \quad \sqrt[n]{a^n} = a$$

bo'lishi kelib chiqadi.

Masalan, $(\sqrt[5]{7})^5 = 7$, $\sqrt[6]{13^6} = 13$.

n- darajali ildiz izlanayotgan amal n- darajali ildiz chiqarish amali deyiladi. U n- darajaga koʻtarish amaliga teskari amaldir.

2- masala. $x^3 = -8$ tenglamani yeching.

 $\triangle$ Bu tenglamani $-x^3=8$ yoki $(-x)^3=8$ kabi yozish mumkin. -x=y deb belgilaymiz, u holda $y^3=8$ boʻladi.

Bu tenglama bitta ildizga ega: $y = \sqrt[3]{8} = 2$. $y^3 = 8$ tenglama manfiy ildizga ega emas, chunki y < 0 boʻlganda $y^3 < 0$ boʻladi. y = 0 soni ham bu tenglamaning ildizi boʻla olmaydi.

Shunday qilib, $y^3 = 8$ tenglama faqat bitta y = 2 ildizga ega, demak, $x^3 = -8$ tenglama ham faqat bitta ildizga ega: x = -y = -2.

Javob: x = -2.

 $x^3 = -8$ tenglamaning yechimini qisqacha bunday yozish mumkin:

$$x = -\sqrt[3]{8} = -2$$
.

Umuman, istalgan toq 2k+1 natural son uchun a<0 boʻlganda $x^{2k+1}=a$ tenglama faqat bitta, buning ustiga manfiy ildizga ega. Bu ildiz xuddi arifmetik ildiz kabi bunday belgilanadi: $2k+\sqrt[4]{a}$. Uni manfiy sonning toq darajali ildizi deyiladi.

Masalan, $\sqrt[3]{-27} = -3$, $\sqrt[5]{-32} = -2$.

Manfiy a sonning toq darajali ildizi bilan -a = |a| sonning arifmetik ildizi orasida ushbu tenglik mavjud:

$$\sqrt[2k+1]{a} = -2k+1 \sqrt[4]{-a} = -2k+1 \sqrt[4]{a}$$
.

Masalan, $\sqrt[5]{-243} = -\sqrt[5]{243} = -3$.

Mashqlar

131. (Ogʻzaki.) 1) Sonning arifmetik kvadrat ildizini toping:

1; 0; 16; 0,81; 169;
$$\frac{1}{289}$$
.

2) Sonning arifmetik kub ildizini toping:

1; 0; 125;
$$\frac{1}{27}$$
; 0,027; 0,064.

3) Sonning toʻrtinchi darajali arifmetik ildizini toping:

0; 1; 16;
$$\frac{16}{81}$$
; $\frac{256}{625}$; 0,0016.

Hisoblang (132-134):

132. 1)
$$\sqrt[6]{36^3}$$
; 2) $\sqrt[12]{64^2}$;

2)
$$\sqrt[12]{64^2}$$

3)
$$\sqrt[4]{\left(\frac{1}{25}\right)^2}$$
; 4) $\sqrt[8]{225^4}$.

133. 1)
$$\sqrt[3]{10^6}$$
; 2) $\sqrt[3]{3^{12}}$;

2)
$$\sqrt[3]{3^{12}}$$
;

3)
$$\sqrt[4]{\left(\frac{1}{2}\right)^{12}}$$

3)
$$\sqrt[4]{\left(\frac{1}{2}\right)^{12}}$$
; 4) $\sqrt[4]{\left(\frac{1}{3}\right)^{16}}$.

134. 1)
$$\sqrt[3]{-8}$$
; 2) $\sqrt[15]{-1}$; 3) $\sqrt[3]{-\frac{1}{27}}$; 4) $\sqrt[5]{-1024}$; 5) $\sqrt[3]{-34^3}$; 6) $\sqrt[7]{-8^7}$.

3)
$$\sqrt[3]{-\frac{1}{27}}$$

5)
$$\sqrt[3]{-34^3}$$

6)
$$\sqrt[7]{-8^7}$$
.

135. Tenglamani yeching:

1)
$$x^4 = 81$$
;

1)
$$x^4 = 81$$
; 2) $x^5 = -\frac{1}{32}$; 3) $5x^5 = -160$; 4) $2x^6 = 128$.

3)
$$5x^5 = -160$$

4)
$$2x^6 = 128$$
.

136. x ning qanday qiymatlarida ifoda ma'noga ega bo'ladi:

1)
$$\sqrt[6]{2x-3}$$
;

2)
$$\sqrt[3]{x+3}$$
:

1)
$$\sqrt[6]{2x-3}$$
; 2) $\sqrt[3]{x+3}$; 3) $\sqrt[3]{2x^2-x-1}$; 4) $\sqrt[4]{\frac{2-3x}{2x-4}}$?

4)
$$\sqrt[4]{\frac{2-3x}{2x-4}}$$

Hisoblang (137-138):

137. 1)
$$\sqrt[3]{-125} + \frac{1}{8} \sqrt[6]{64}$$
;

2)
$$\sqrt[5]{32} - 0.5\sqrt[3]{-216}$$
;

3)
$$-\frac{1}{3}\sqrt[4]{81} + \sqrt[4]{625}$$
;

4)
$$\sqrt[3]{-1000} - \frac{1}{4} \sqrt[4]{256}$$
;

5)
$$\sqrt[4]{0,0001} - 2\sqrt{0,25} + \sqrt[5]{\frac{1}{32}};$$

6)
$$\sqrt[5]{\frac{1}{243}} + \sqrt[3]{-0,001} - \sqrt[4]{0,0016}$$
.

138. 1)
$$\sqrt{9+\sqrt{17}}\cdot\sqrt{9-\sqrt{17}}$$
;

2)
$$\left(\sqrt{3+\sqrt{5}}-\sqrt{3-\sqrt{5}}\right)^2$$
;

3)
$$\left(\sqrt{5+\sqrt{21}}+\sqrt{5-\sqrt{21}}\right)^2$$
;

4)
$$\frac{\sqrt{3}+\sqrt{2}}{\sqrt{3}-\sqrt{2}} - \frac{\sqrt{3}-\sqrt{2}}{\sqrt{3}+\sqrt{2}}$$
.

139. 1) a) $x \ge 2$; b) x < 2 boʻlganda $\sqrt[3]{(x-2)^3}$ ni soddalashtiring;

2) a) $x \le 3$; b) x > 3 boʻlganda $\sqrt{(3-x)^6}$ ni soddalashtiring.

140. 1987 $<\sqrt{n}<$ 1988 bo'ladigan nechta natural son n bor?

11- \$. ARIFMETIK ILDIZNING XOSSALARI

n- darajali arifmetik ildiz quyidagi xossalarga ega:

Agar $a \ge 0$, b > 0, n, m natural sonlar boʻlib, $n \ge 2$, $m \ge 2$ bo'lsa, u holda quyidagi tengliklar to'g'ri bo'ladi:

$$1. \sqrt[n]{ab} = \sqrt[n]{a} \sqrt[n]{b}.$$

1.
$$\sqrt[n]{ab} = \sqrt[n]{a}\sqrt[n]{b}$$
. 3. $\left(\sqrt[n]{a}\right)^m = \sqrt[n]{a^m}$.

2.
$$\sqrt[n]{\frac{a}{b}} = \frac{\sqrt[n]{a}}{\sqrt[n]{b}}$$
. 4. $\sqrt[m]{\sqrt[n]{a}} = \sqrt[nm]{a}$.

$$4. \sqrt[m]{\sqrt[n]{a}} = \sqrt[nm]{a}.$$

1- xossada b son 0 ga teng bo'lishi ham mumkin. 3- xossada m son, agar a > 0 bo'lsa, istalgan butun son bo'lishi mumkin.

Masalan.

$$\sqrt[n]{ab} = \sqrt[n]{a}\sqrt[n]{b}$$
.

ekanligini isbot qilamiz.

Arifmetik ildizning ta'rifidan foydalanamiz:

1) $\sqrt[n]{a}\sqrt[n]{b} \ge 0$, chunki $a \ge 0$ va $b \ge 0$.

2)
$$(\sqrt[n]{a}\sqrt[n]{b})^n = ab$$
, chunki $(\sqrt[n]{a}\sqrt[n]{b})^n = (\sqrt[n]{a})^n (\sqrt[n]{b})^n = ab$.

Qolgan xossalar ham shunga o'xshash isbot qilinadi.

Arifmetik ildizning xossalarini qoʻllashga misollar keltiramiz.

1)
$$\sqrt[4]{27} \cdot \sqrt[4]{3} = \sqrt[4]{27 \cdot 3} = \sqrt[4]{81} = \sqrt[4]{3^4} = 3$$
.

2)
$$\sqrt[3]{\frac{256}{625}}$$
 : $\sqrt[3]{\frac{4}{5}} = \sqrt[3]{\frac{256}{625}} : \frac{4}{5} = \frac{\sqrt[3]{64}}{\sqrt[3]{125}} = \frac{4}{5}$; 3) $\sqrt[7]{5^{21}} = (\sqrt[7]{5^7})^3 = 5^3 = 125$;

3)
$$\sqrt[7]{5^{21}} = (\sqrt[7]{5^7})^3 = 5^3 = 125;$$

4)
$$\sqrt[3]{\sqrt[4]{4096}} = \sqrt[12]{4096} = \sqrt[12]{2^{12}} = 2;$$

5)
$$(\sqrt[4]{9})^{-2} = \sqrt[4]{9^{-2}} = \sqrt[4]{\frac{1}{81}} = \frac{1}{3}$$
.

Masala. Ifodani soddalashtiring:

$$\frac{\left(\sqrt[4]{a^3b^2}\right)^4}{\sqrt[3]{\sqrt{a^{12}b^6}}},$$

bunda a > 0, b > 0.

△ Arifmetik ildizning xossalaridan foydalanib, hosil qilamiz:

$$\frac{\left(\sqrt[4]{a^3b^2}\right)^4}{\sqrt[3]{\sqrt{a^{12}b^6}}} = \frac{a^3b^2}{\sqrt[6]{a^{12}b^6}} = \frac{a^3b^2}{a^2b} = ab. \quad \blacktriangle$$

$Mashqlar^{1}$

Hisoblang (141-144):

141. 1)
$$\sqrt[3]{343 \cdot 0, 125}$$
;

2)
$$\sqrt[3]{864 \cdot 216}$$
:

3)
$$\sqrt[4]{256 \cdot 0,0081}$$
; 4) $\sqrt[5]{32 \cdot 100000}$.

4)
$$\sqrt[5]{32 \cdot 100000}$$
.

142. 1)
$$\sqrt[3]{5^3 \cdot 7^3}$$
;

2)
$$\sqrt[4]{11^4 \cdot 3^4}$$
:

142. 1)
$$\sqrt[3]{5^3 \cdot 7^3}$$
; 2) $\sqrt[4]{11^4 \cdot 3^4}$; 3) $\sqrt[5]{(0,2)^5 \cdot 8^5}$; 4) $\sqrt[7]{(\frac{1}{3})^7} \cdot 21^7$.

$$\sqrt[7]{\left(rac{1}{3}
ight)^7 \cdot 21^7}$$

143. 1)
$$\sqrt[3]{2} \cdot \sqrt[3]{500}$$
; 2) $\sqrt[3]{0,2} \cdot \sqrt[3]{0,04}$; 3) $\sqrt[4]{324} \cdot \sqrt[4]{4}$; 4) $\sqrt[5]{2} \cdot \sqrt[5]{16}$.

2)
$$\sqrt[3]{0.2} \cdot \sqrt[3]{0.04}$$

3)
$$\sqrt[4]{324} \cdot \sqrt[4]{4}$$
;

4)
$$\sqrt[5]{2} \cdot \sqrt[5]{16}$$
.

144. 1)
$$\sqrt[5]{3^{10} \cdot 2^{15}}$$
;

2)
$$\sqrt[3]{2^3 \cdot 5^6}$$
;

3)
$$\sqrt[4]{3^{12} \cdot \left(\frac{1}{3}\right)^8}$$

144. 1)
$$\sqrt[5]{3^{10} \cdot 2^{15}}$$
; 2) $\sqrt[3]{2^3 \cdot 5^6}$; 3) $\sqrt[4]{3^{12} \cdot \left(\frac{1}{3}\right)^8}$; 4) $\sqrt[10]{4^{30} \cdot \left(\frac{1}{2}\right)^{20}}$.

145. Ildiz chiqaring:

$$\sqrt[3]{64x^3z^6}$$

2)
$$\sqrt[4]{a^8b^{12}}$$
;

1)
$$\sqrt[3]{64x^3z^6}$$
; 2) $\sqrt[4]{a^8b^{12}}$; 3) $\sqrt[5]{32x^{10}y^{20}}$; 4) $\sqrt[6]{a^{12}b^{18}}$.

4)
$$\sqrt[6]{a^{12}b^{18}}$$

146. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\sqrt[3]{2ab^2} \cdot \sqrt[3]{4a^2b}$$
;

2)
$$\sqrt[4]{3a^2b^3} \cdot \sqrt[4]{27a^2b}$$
;

3)
$$\sqrt[4]{\frac{ab}{c}} \cdot \sqrt[4]{\frac{a^3c}{b}};$$

4)
$$\sqrt[3]{\frac{16a}{b^2}} \cdot \sqrt[3]{\frac{1}{2ab}}$$
.

Hisoblang (147-148):

147. 1)
$$\sqrt[3]{\frac{64}{125}}$$
; 2) $\sqrt[4]{\frac{16}{81}}$;

2)
$$\sqrt[4]{\frac{16}{81}}$$
;

3)
$$\sqrt[3]{3\frac{3}{8}}$$
;

3)
$$\sqrt[3]{3\frac{3}{8}}$$
; 4) $\sqrt[5]{7\frac{19}{32}}$.

148. 1)
$$\sqrt[4]{324}$$
 : $\sqrt[4]{4}$; 2) $\sqrt[3]{128}$: $\sqrt[3]{2000}$; 3) $\frac{\sqrt[3]{16}}{\sqrt[3]{9}}$;

2)
$$\sqrt[3]{128} : \sqrt[3]{2000}$$

3)
$$\frac{\sqrt[3]{16}}{\sqrt[3]{2}}$$

4)
$$\frac{\sqrt[5]{256}}{\sqrt[5]{8}}$$

5)
$$(\sqrt{20} - \sqrt{45}) : \sqrt{5}$$
;

4)
$$\frac{\sqrt[5]{256}}{\sqrt[5]{8}}$$
; 5) $(\sqrt{20} - \sqrt{45}) : \sqrt{5}$; 6) $(\sqrt[3]{625} - \sqrt[3]{5}) : \sqrt[3]{5}$.

Bu verda va bundan keyin, agar qoʻshimcha shartlar boʻlmasa, harflar bilan musbat sonlar belgilangan deb hisoblaymiz.

149. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\sqrt[5]{a^6b^7} : \sqrt[5]{ab^2}$$
;

2)
$$\sqrt[3]{81x^4y} : \sqrt[3]{3xy}$$
;

3)
$$\sqrt[3]{\frac{3x}{y^2}} : \sqrt[3]{\frac{y}{9x^2}};$$

4)
$$\sqrt[4]{\frac{2b}{a^3}} : \sqrt[4]{\frac{a}{8b^3}}$$
.

Hisoblang (150-151):

150. 1)
$$(\sqrt[6]{7^3})^2$$
; 2) $(\sqrt[6]{9})^{-3}$; 3) $(\sqrt[10]{32})^2$; 4) $(\sqrt[8]{16})^{-4}$.

2)
$$(\sqrt[6]{9})^{-3}$$

3)
$$(\sqrt[10]{32})^2$$

4)
$$(\sqrt[8]{16})^{-4}$$

151. 1)
$$\sqrt[3]{729}$$
; 2) $\sqrt{\sqrt{1024}}$;

2)
$$\sqrt{\sqrt{1024}}$$

3)
$$\sqrt[3]{\sqrt[3]{9}} \cdot \sqrt[9]{3^7}$$

3)
$$\sqrt[3]{\sqrt[3]{9}} \cdot \sqrt[9]{3^7}$$
; 4) $\sqrt[4]{\sqrt[3]{25}} \cdot \sqrt[6]{5^5}$.

152. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$(\sqrt[3]{x})^6$$
;

2)
$$(\sqrt[3]{y^2})^3$$
;

3)
$$(\sqrt{a} \cdot \sqrt[3]{b})^6$$
;

4)
$$(\sqrt[3]{a^2} \cdot \sqrt[4]{b^3})^{12}$$
; 5) $(\sqrt[3]{a^2b})^6$;

$$5) \left(\sqrt[3]{a^2b} \right)^6$$

6)
$$\left(\sqrt[3]{4\sqrt{27a^3}}\right)^4$$
.

Hisoblang (153-155):

153. 1)
$$\sqrt[3]{\frac{3}{2}} \cdot \sqrt[3]{2\frac{1}{4}}$$
;

2)
$$\sqrt[4]{\frac{3}{4}} \cdot \sqrt[4]{6\frac{3}{4}}$$
;

3)
$$\sqrt[4]{15\frac{5}{8}}:\sqrt[4]{\frac{2}{5}};$$

4)
$$\sqrt[3]{22\frac{1}{2}} \cdot \sqrt[3]{6\frac{2}{3}}$$
;

5)
$$(\sqrt[3]{\sqrt{27}})^2$$
;

6)
$$\left(\sqrt[3]{16}\right)^3$$
.

154. 1)
$$\sqrt[3]{\frac{ab^2}{c}} \cdot \sqrt[3]{\frac{a^5b}{c^2}};$$

2)
$$\sqrt[5]{\frac{8a^3}{b^2}} \cdot \sqrt[5]{\frac{4a^7}{b^3}};$$

$$3)\ \frac{\sqrt[4]{a^2b^2c}\cdot \sqrt[4]{a^3b^3c^2}}{\sqrt[4]{abc^3}};$$

$$4)\ \frac{\sqrt[3]{2a^4b\cdot\sqrt[3]{4ab}}}{2b\sqrt[3]{a^2b^2}};$$

5)
$$\left(\sqrt[5]{a^3}\right)^5 \cdot \left(\sqrt[3]{b^2}\right)^3$$

5)
$$(\sqrt[5]{a^3})^5 \cdot (\sqrt[3]{b^2})^3$$
; 6) $(\sqrt[4]{a^3b^3})^4 : (\sqrt[3]{ab^2})^3$.

155. 1)
$$\frac{\sqrt[3]{49} \cdot \sqrt[3]{112}}{\sqrt[3]{250}}$$
;

2)
$$\frac{\sqrt[4]{54} \cdot \sqrt[4]{120}}{\sqrt[4]{5}}$$
;

3)
$$\frac{\sqrt[4]{32}}{\sqrt[4]{2}} + \sqrt[6]{27} - \sqrt{\sqrt[3]{64}}$$
;

4)
$$\sqrt[3]{3\frac{3}{8}} + \sqrt[4]{18}\sqrt[4]{4\frac{1}{2}} - \sqrt{\sqrt{256}}$$
;

5)
$$\sqrt[3]{11-\sqrt{57}}\cdot\sqrt[3]{11+\sqrt{57}}$$
;

6)
$$\sqrt[4]{17-\sqrt{33}} \cdot \sqrt[4]{17+\sqrt{33}}$$
.

Ifodani soddalashtiring (156-157):

156. 1)
$$\sqrt[3]{2ab} \cdot \sqrt[3]{4a^2b} \cdot \sqrt[3]{27b}$$
;

2)
$$\sqrt[4]{abc} \cdot \sqrt[4]{a^3b^2c} \cdot \sqrt[4]{b^5c^2}$$
;

$$3)\ \frac{\sqrt[5]{a^3b^2}\cdot\sqrt[5]{3a^2b^3}}{\sqrt[5]{3ab}};$$

4)
$$\frac{\sqrt[4]{8x^2y^5} \cdot \sqrt[4]{4x^3y}}{\sqrt[4]{2xy^2}}$$
.

157. 1)
$$\sqrt[3]{\sqrt[3]{a^{18}}} + \left(\sqrt[3]{a^4}\right)^3$$
;

2)
$$\left(\sqrt[3]{x^2}\right)^3 + 2\left(\sqrt[4]{\sqrt{x}}\right)^8$$
;

3)
$$2\sqrt{\sqrt{a^4b^8}} - \left(\sqrt[3]{\sqrt{a^3b^6}}\right)^2$$
; 4) $\sqrt[3]{\sqrt{x^6y^{12}}} - \left(\sqrt[5]{xy^2}\right)^5$;

4)
$$\sqrt[3]{\sqrt{x^6y^{12}}} - (\sqrt[5]{xy^2})^5$$
;

5)
$$\left(\sqrt{\sqrt[4]{x^8y^2}}\right)^4 - \left(\sqrt[4]{x^2y^8}\right)^2$$
; 6) $\left(\left(\sqrt[5]{a\sqrt[5]{a}}\right)^5 - \sqrt[5]{a}\right) : \sqrt[10]{a^2}$.

6)
$$\left(\left(\sqrt[5]{a} \sqrt[5]{a} \right)^5 - \sqrt[5]{a} \right) : \sqrt[10]{a^2}$$

158. Hisoblang:

1)
$$\frac{\sqrt{3}\cdot\sqrt[3]{9}}{\sqrt[6]{3}}$$
;

2)
$$\frac{\sqrt[3]{7} \cdot \sqrt[4]{343}}{\sqrt[12]{7}}$$
;

3)
$$(\sqrt[3]{4} - \sqrt[3]{10} + \sqrt[3]{25})(\sqrt[3]{2} + \sqrt[3]{5});$$
 4) $(\sqrt[3]{9} + \sqrt[3]{6} + \sqrt[3]{4})(\sqrt[3]{3} - \sqrt[3]{2}).$

4)
$$(\sqrt[3]{9} + \sqrt[3]{6} + \sqrt[3]{4})(\sqrt[3]{3} - \sqrt[3]{2})$$
.

159. Isbotlang: $\sqrt{4+2\sqrt{3}} - \sqrt{4-2\sqrt{3}} = 2$.

RATSIONAL KOʻRSATKICHLI DARAJA

1-masala. Hisoblang: $\sqrt[4]{5^{12}}$.

$$\triangle$$
 5¹² = (5³)⁴ bo'lgani uchun $\sqrt[4]{5^{12}} = \sqrt[4]{(5^3)^4} = 5^3 = 125$.

Shunday qilib, $\sqrt[4]{5^{12}} = 5^{\frac{12}{4}}$.

Shunga oʻxshash, $\sqrt[5]{7^{-15}} = 7^{-\frac{15}{5}}$ ekanligini koʻrsatish mumkin.

Umuman, agar n – natural son, $n \ge 2$, m – butun son va $\frac{m}{n}$ butun son bo'lsa, u holda a > 0 bo'lganda quyidagi tenglik to'g'ri boʻladi:

$$\sqrt[n]{a^m} = a^{\frac{m}{n}}. (1)$$

O Shartga koʻra $\frac{m}{n}$ — butun son, ya'ni m ni n ga boʻlishda k butun son hosil boʻladi. Bu holda $\frac{m}{n} = k$ tenglikdan m = kn ekanligi kelib chiqadi. Darajaning va arifmetik ildizning xossalarini qoʻllab, quyidagini hosil qilamiz:

$$\sqrt[n]{a^m} = \sqrt[n]{a^{kn}} = \sqrt[n]{(a^k)^n} = a^k = a^{\frac{m}{n}}.$$

Bordi-yu, agar $\frac{m}{n}$ butun son bo'lmasa, u holda $a^{\frac{m}{n}}$ (bunda a>0) daraja (1) formula to'g'riligicha qoladigan qilib ta'riflanadi, ya'ni bu holda

$$a^{\frac{m}{n}} = \sqrt[n]{a^m} \tag{2}$$

deb hisoblanadi.

Shunday qilib, (2) formula istalgan butun m va istalgan natural $n \ge 2$ va a > 0 son uchun toʻgʻri boʻladi. Masalan,

$$16^{\frac{3}{4}} = \sqrt[4]{16^3} = \sqrt[4]{2^{12}} = 2^3 = 8;$$

$$7^{\frac{5}{4}} = \sqrt[4]{7^5} = \sqrt[4]{7^4 \cdot 7} = 7\sqrt[4]{7};$$

$$27^{-\frac{2}{3}} = \sqrt[3]{27^{-2}} = \sqrt[3]{\frac{1}{27^2}} = \frac{\sqrt[3]{1}}{\sqrt[3]{3^6}} = \frac{1}{3^2} = \frac{1}{9}.$$

r ratsional son — bu $\frac{m}{n}$ koʻrinishidagi son ekanligini, bunda m — butun son, n — natural son, ya'ni $r=\frac{m}{n}$ boʻlishini eslatib oʻtamiz. Bu holda (2) formula boʻyicha $a^r=a^{\frac{m}{n}}=\sqrt[n]{a^m}$ ni hosil qilamiz. Shunday qilib, daraja istalgan ratsional koʻrsatkich va istalgan musbat asos uchun aniqlandi. Agar $r=\frac{m}{n}>0$ boʻlsa, u holda $\sqrt[n]{a^m}$ ifoda faqat a>0 boʻlgandagina emas, balki a=0 boʻlganda ham ma'noga ega boʻladi. a=0 boʻlsa, $\sqrt[n]{0^m}=0$. Shuning uchun r>0 boʻlganda $0^r=0$ tenglik oʻrinli deb hisoblanadi.

- (1) va (2) formulalardan foydalanib, ratsional koʻrsatkichli darajani ildiz shaklida, va aksincha, tasvirlash mumkin.
  - (2) formuladan va ildizning xossalaridan

$$a^{\frac{m}{n}} = a^{\frac{mk}{nk}}$$

tenglik kelib chiqishini ta'kidlaymiz, bunda a > 0, m — butun son va n, k — natural sonlar.

Masalan,
$$7^{\frac{3}{4}} = 7^{\frac{6}{8}} = 7^{\frac{9}{12}}$$
.

Natural koʻrsatkichli darajaning barcha xossalari istalgan ratsional koʻrsatkichli va musbat asosli darajalar uchun toʻgʻri bo'lishini ko'rsatish mumkin. Chunonchi, istalgan ratsional p va q sonlar va istalgan a > 0 va b > 0 uchun quyidagi tengliklar to'g'ri bo'ladi:

1)
$$a^p \cdot a^q = a^{p+q}$$
. 4) $(ab)^p = a^p b^p$,

$$4) (ab)^p = a^p b^p$$

2)
$$a^p : a^q = a^{p-q}$$
, 5) $\left(\frac{a}{b}\right)^p = \frac{a^p}{b^p}$.

$$5) \left(\frac{a}{b}\right)^p = \frac{a^p}{b^p}$$

$$3) \ (a^p)^q = a^{pq},$$

Bu xossalar ildizlarning xossalaridan kelib chiqadi. Masalan, $a^p \cdot a^q = a^{p+q}$ xossani isbotlaylik.

 $\bigcap$ Aytaylik, $p = \frac{m}{n}$, $q = \frac{k}{l}$ (bunda n va l — natural sonlar, m va k butun sonlar) bo'lsin.

$$a^{\frac{m}{n}} \cdot a^{\frac{k}{l}} = a^{\frac{m}{n} + \frac{k}{l}} \tag{3}$$

ekanligini isbotlash kerak.

 $\frac{m}{r}$ va $\frac{k}{7}$ kasrlarni umumiy maxrajga keltirib, (3) tenglikning chap qismini

$$a^{\frac{m}{n}} \cdot a^{\frac{k}{l}} = a^{\frac{ml}{nl}} \cdot a^{\frac{kn}{nl}}$$

koʻrinishida yozamiz.

Ratsional koʻrsatkichli darajaning ta'rifidan, ildizning va butun koʻrsatkichli darajaning xossalaridan foydalanib, quyidagini hosil qilamiz:

$$a^{rac{m}{n}} \cdot a^{rac{k}{l}} = a^{rac{ml}{nl}} \cdot a^{rac{kn}{nl}} = {}^{nl}\sqrt{a^{ml}} \cdot {}^{nl}\sqrt{a^{kn}} =$$

$$= {}^{nl}\sqrt{a^{ml} \cdot a^{kn}} = {}^{nl}\sqrt{a^{ml+kn}} = a^{rac{ml+kn}{nl}} = a^{rac{m}{n} + rac{k}{l}}.$$

Ratsional koʻrsatkichli darajaning qolgan xossalari ham shunga oʻxshash isbot qilinadi.

Darajaning xossalarini qoʻllashga misollar keltiramiz.

1)
$$7^{\frac{1}{4}} \cdot 7^{\frac{3}{4}} = 7^{\frac{1}{4} + \frac{3}{4}} = 7;$$

2)
$$9^{\frac{2}{3}}: 9^{\frac{1}{6}} = 9^{\frac{2}{3} - \frac{1}{6}} = 9^{\frac{1}{2}} = \sqrt{9} = 3;$$

3)
$$\left(16^{\frac{1}{3}}\right)^{\frac{9}{4}} = 16^{\frac{1}{3} \cdot \frac{9}{4}} = 16^{\frac{3}{4}} = \left(2^{4}\right)^{\frac{3}{4}} = 2^{4 \cdot \frac{3}{4}} = 2^{3} = 8;$$

4)
$$24^{\frac{2}{3}} = (2^3 \cdot 3)^{\frac{2}{3}} = 2^{3 \cdot \frac{2}{3}} \cdot 3^{\frac{2}{3}} = 4\sqrt[3]{3^2} = 4\sqrt[3]{9};$$

5)
$$\left(\frac{8}{27}\right)^{\frac{1}{3}} = \frac{8^{\frac{1}{3}}}{27^{\frac{1}{3}}} = \frac{\left(2^{3}\right)^{\frac{1}{3}}}{\left(3^{3}\right)^{\frac{1}{3}}} = \frac{2}{3}.$$

2-masala. Hisoblang: $25^{\frac{1}{5}} \cdot 125^{\frac{1}{5}}$.

$$\triangle 25^{\frac{1}{5}} \cdot 125^{\frac{1}{5}} = (25 \cdot 125)^{\frac{1}{5}} = (5^5)^{\frac{1}{5}} = 5.$$

3-masala. Ifodani soddalashtiring: $\frac{a^{\frac{4}{3}}b + ab^{\frac{4}{3}}}{\sqrt[3]{a} + \sqrt[3]{b}}.$

4-masala. Ifodani soddalashtiring: $\frac{a^{\frac{1}{3}} - a^{\frac{7}{3}}}{a^{\frac{1}{3}} - a^{\frac{4}{3}}} - \frac{a^{-\frac{1}{3}} - a^{\frac{5}{3}}}{a^{\frac{2}{3}} + a^{-\frac{1}{3}}}.$

$$\triangle \frac{a^{\frac{1}{3}} - a^{\frac{7}{3}}}{a^{\frac{1}{3}} - a^{\frac{4}{3}}} - \frac{a^{-\frac{1}{3}} - a^{\frac{5}{3}}}{a^{\frac{2}{3}} + a^{-\frac{1}{3}}} = \frac{a^{\frac{1}{3}}(1 - a^2)}{a^{\frac{1}{3}}(1 - a)} - \frac{a^{-\frac{1}{3}}(1 - a^2)}{a^{-\frac{1}{3}}(1 + a)} = \\ = 1 + a - (1 - a) = 2a. \quad \blacktriangle$$

 $3^{\sqrt{2}}$ misolida *irratsional koʻrsatkichli darajani* qanday kiritish mumkinligini koʻrsatamiz. $\sqrt{2}$ ning taqribiy qiymatlarini 0,1; 0,01; 0,001; ... gacha aniqlik bilan ketma-ket yozib chiqamiz. U holda quyidagi ketma-ketlik hosil boʻladi:

3 sonining daraja koʻrsatkichlari ketma-ketligini shu ratsional koʻrsatkichlar bilan yozib chiqamiz:

Bu darajalar $3^{\sqrt{2}}$ kabi belgilanadigan biror haqiqiy sonning ketmaket taqribiy qiymatlari ekanini koʻrsatish mumkin:

$$3^{1,4} = 4,6555355, \ 3^{1,41} = 4,7069644, \ 3^{1,414} = 4,7276942, \ 3^{1,442} = 4,7287329, \ 3^{\sqrt{2}} \approx 4,7288033.$$

Musbat a asosli va istalgan irratsional koʻrsatkichli a^b daraja shunga oʻxshash ta'riflanadi. Shunday qilib, endi musbat asosli daraja istalgan haqiqiy koʻrsatkich uchun ta'riflandi, buning ustiga haqiqiy koʻrsatkichli darajaning xossalari ratsional koʻrsatkichli darajaning xossalari kabidir.

Mashqlar

160. (Ogʻzaki). Ratsional koʻrsatkichli daraja shaklida tasvirlang:

1)
$$\sqrt{x^3}$$
; 2) $\sqrt[3]{a^4}$; 3) $\sqrt[4]{b^3}$; 4) $\sqrt[5]{x^{-1}}$; 5) $\sqrt[6]{a}$; 6) $\sqrt[7]{b^{-3}}$.

161. (Ogʻzaki). Butun koʻrsatkichli darajaning ildizi shaklida tasvir-

1)
$$x^{\frac{1}{4}}$$
; 2) $y^{\frac{2}{5}}$; 3) $a^{-\frac{5}{6}}$; 4) $b^{-\frac{1}{3}}$; 5) $(2x)^{\frac{1}{2}}$; 6) $(3b)^{-\frac{2}{3}}$.

3)
$$a^{-\frac{5}{6}}$$
;

1)
$$b^{-\frac{1}{3}}$$
:

5)
$$(2x)^{\frac{1}{2}}$$

Hisoblang (162-165):

162. 1)
$$64^{\frac{1}{2}}$$
; 2) $27^{\frac{1}{3}}$; 3) $8^{\frac{2}{3}}$; 4) $81^{\frac{3}{4}}$; 5) $16^{-0.75}$; 6) $9^{-1.5}$.

163. 1)
$$2^{\frac{4}{5}} \cdot 2^{\frac{11}{5}}$$
; 2) $5^{\frac{2}{7}} \cdot 5^{\frac{5}{7}}$; 3) $9^{\frac{2}{3}} : 9^{\frac{1}{6}}$;

2)
$$5^{\frac{2}{7}} \cdot 5^{\frac{5}{7}}$$
;

3)
$$9^{\frac{2}{3}}:9^{\frac{1}{6}}$$

4)
$$4^{\frac{1}{3}} : 4^{\frac{5}{6}};$$

5)
$$(7^{-3})^{-\frac{2}{3}}$$
;

4)
$$4^{\frac{1}{3}} : 4^{\frac{5}{6}};$$
 5) $(7^{-3})^{-\frac{2}{3}};$ 6) $\left(8^{\frac{1}{12}}\right)^{-4}$.

164. 1)
$$9^{\frac{2}{5}} \cdot 27^{\frac{2}{5}}$$
; 2) $7^{\frac{2}{3}} \cdot 49^{\frac{2}{3}}$; 3) $144^{\frac{3}{4}} : 9^{\frac{3}{4}}$; 4) $150^{\frac{3}{2}} : 6^{\frac{3}{2}}$.

3)
$$144^{\frac{3}{4}}:9^{\frac{3}{4}}$$

4)
$$150^{\frac{3}{2}}:6^{\frac{3}{2}}$$
.

165. 1)
$$\left(\frac{1}{16}\right)^{-0.75} + \left(\frac{1}{8}\right)^{-\frac{4}{3}}$$
; 2) $(0,04)^{-1.5} - (0,125)^{-\frac{2}{3}}$;

2)
$$(0,04)^{-1,5} - (0,125)^{-\frac{2}{3}}$$
;

3)
$$8^{\frac{9}{7}}: 8^{\frac{2}{7}} - 3^{\frac{6}{5}} \cdot 3^{\frac{4}{5}};$$

3)
$$8^{\frac{9}{7}}: 8^{\frac{2}{7}} - 3^{\frac{6}{5}} \cdot 3^{\frac{4}{5}};$$
 4) $\left(5^{-\frac{2}{5}}\right)^{-5} + \left(\left(0,2\right)^{\frac{3}{4}}\right)^{-4}.$

166. Hisoblang:

- 1) a = 0.09 boʻlganda $\sqrt[3]{a} \cdot \sqrt[6]{a}$ ning qiymatini;
- 2) b = 27 boʻlganda $\sqrt{b}$: $\sqrt[6]{b}$ ning qiymatini;
- 3) b = 1,3 boʻlganda $\frac{\sqrt{b} \cdot \sqrt[3]{b^2}}{6/\sqrt{b}}$ ning qiymatini;
- 4) a = 2.7 boʻlganda $\sqrt[3]{a} \cdot \sqrt[4]{a} \cdot \sqrt[12]{a^5}$ ning qiymatini.
- 167. Ratsional koʻrsatkichli daraja shaklida tasvirlang:

1)
$$a^{\frac{1}{3}} \cdot \sqrt{a}$$
;

1)
$$a^{\frac{1}{3}} \cdot \sqrt{a}$$
; 2) $b^{\frac{1}{2}} \cdot b^{\frac{1}{3}} \cdot \sqrt[6]{b}$; 3) $\sqrt[3]{b} : b^{\frac{1}{6}}$;

3)
$$\sqrt[3]{b}:b^{\frac{1}{6}}$$

4)
$$a^{\frac{4}{3}}:\sqrt[3]{a};$$

5)
$$x^{1,7} \cdot x^{2,8} : \sqrt{x^5}$$
;

5)
$$x^{1,7} \cdot x^{2,8} : \sqrt{x^5}$$
; 6) $y^{-3,8} : y^{-2,3} \cdot \sqrt{y^3}$.

Ifodani soddalashtiring (168-169):

168. 1)
$$(a^4)^{-\frac{3}{4}} \cdot (b^{-\frac{2}{3}})^{-6}$$
;

2)
$$\left(\left(\frac{a^6}{b^{-3}}\right)^4\right)^{\frac{1}{12}}$$
.

169. 1)
$$\frac{a^{\frac{4}{3}}(a^{-\frac{1}{3}} + a^{\frac{2}{3}})}{a^{\frac{1}{4}}(a^{\frac{3}{4}} + a^{-\frac{1}{4}})};$$

$$2)\ \frac{b^{\frac{1}{5}}(\sqrt[5]{b^4}-\sqrt[5]{b^{-1}})}{b^{\frac{2}{3}}(\sqrt[3]{b}-\sqrt[3]{b^{-2}})};$$

3)
$$\frac{a^{\frac{5}{3}}b^{-1}-ab^{-\frac{1}{3}}}{\sqrt[3]{a^2}-\sqrt[3]{b^2}};$$

4)
$$\frac{a^{\frac{1}{3}}\sqrt{b}+b^{\frac{1}{3}}\sqrt{a}}{\sqrt[6]{a}+\sqrt[6]{b}}$$
.

170. Hisoblang:

$$1) \, \left(2^{\frac{5}{3}} \cdot 3^{-\frac{1}{3}} - 3^{\frac{5}{3}} \cdot 2^{-\frac{1}{3}}\right) \cdot \sqrt[3]{6}$$

1)
$$\left(2^{\frac{5}{3}} \cdot 3^{-\frac{1}{3}} - 3^{\frac{5}{3}} \cdot 2^{-\frac{1}{3}}\right) \cdot \sqrt[3]{6};$$
 2) $\left(5^{\frac{1}{4}} : 2^{\frac{3}{4}} - 2^{\frac{1}{4}} : 5^{\frac{3}{4}}\right) \cdot \sqrt[4]{1000}.$

171. Ifodalarni soddalashtiring:

1)
$$a^{\frac{1}{9}}\sqrt[6]{a\sqrt[3]{a}}$$
;

2)
$$b^{\frac{1}{12}} \sqrt[3]{b\sqrt[4]{b}}$$
;

1)
$$a^{\frac{1}{9}}\sqrt[6]{a^{\sqrt[3]{a}}};$$
 2) $b^{\frac{1}{12}}\sqrt[3]{b^{\sqrt[4]{b}}};$ 3) $(\sqrt[3]{ab^{-2}} + (ab)^{-\frac{1}{6}})\sqrt[6]{ab^4};$

4)
$$(\sqrt[3]{a} + \sqrt[3]{b})(a^{\frac{2}{3}} + b^{\frac{2}{3}} - \sqrt[3]{ab});$$
 5) $\frac{x-y}{x^{\frac{1}{2}} + y^{\frac{1}{2}}};$ 6) $\frac{\sqrt{a} - \sqrt{b}}{a^{\frac{1}{4}} - b^{\frac{1}{4}}};$

5)
$$\frac{x-y}{\frac{1}{x^2+y^2}}$$

6)
$$\frac{\sqrt{a}-\sqrt{b}}{\frac{1}{a^{\frac{1}{4}}}\frac{1}{b^{\frac{1}{4}}}}$$

7)
$$\frac{m^{\frac{1}{2}} + n^{\frac{1}{2}}}{m + 2\sqrt{mn} + n}$$
; 8) $\frac{c - 2c^{\frac{1}{2}} + 1}{\sqrt{c} - 1}$.

8)
$$\frac{c-2c^{\frac{1}{2}}+1}{\sqrt{c}-1}$$

Ifodani soddalashtiring (172-174):

172. 1)
$$\left(1-2\sqrt{\frac{b}{a}}+\frac{b}{a}\right):\left(a^{\frac{1}{2}}-b^{\frac{1}{2}}\right)^2;$$
 2) $\left(a^{\frac{1}{3}}+b^{\frac{1}{3}}\right):\left(2+\sqrt[3]{\frac{a}{b}}+\sqrt[3]{\frac{b}{a}}\right);$

2)
$$\left(a^{\frac{1}{3}} + b^{\frac{1}{3}}\right) : \left(2 + \sqrt[3]{\frac{a}{b}} + \sqrt[3]{\frac{b}{a}}\right);$$

3)
$$\frac{a^{\frac{1}{4}} - a^{\frac{3}{4}}}{a^{\frac{1}{4}} - a^{\frac{5}{4}}} - \frac{b^{-\frac{1}{2}} - b^{\frac{3}{2}}}{b^{\frac{1}{2}} - b^{-\frac{1}{2}}};$$

3)
$$\frac{a^{\frac{1}{4}} - a^{\frac{9}{4}}}{a^{\frac{1}{4}} - a^{\frac{5}{4}}} - \frac{b^{-\frac{1}{2}} - b^{\frac{3}{2}}}{b^{\frac{1}{2}} - b^{-\frac{1}{2}}};$$
 4) $\frac{\sqrt{a} - a^{-\frac{1}{2}}b}{1 - \sqrt{a^{-1}b}} - \frac{\sqrt[3]{a^2} - a^{-\frac{1}{3}}b}{\sqrt[6]{a} + a^{-\frac{1}{3}}\sqrt{6}}.$

173. 1)
$$\frac{a^{\frac{3}{2}}}{\sqrt{a}+\sqrt{b}} - \frac{ab^{\frac{1}{2}}}{\sqrt{b}-\sqrt{a}} - \frac{2a^2-4ab}{a-b};$$
 2) $\frac{3xy-y^2}{x-y} - \frac{y\sqrt{y}}{\sqrt{x}-\sqrt{y}} - \frac{y\sqrt{x}}{\sqrt{x}+\sqrt{y}};$

2)
$$\frac{3xy - y^2}{x - y} - \frac{y\sqrt{y}}{\sqrt{x} - \sqrt{y}} - \frac{y\sqrt{x}}{\sqrt{x} + \sqrt{y}};$$

3)
$$\frac{1}{\sqrt[3]{a} + \sqrt[3]{b}} - \frac{\sqrt[3]{a} + \sqrt[3]{b}}{a^{\frac{2}{3}} - \sqrt[3]{ab} + b^{\frac{2}{3}}}$$

3)
$$\frac{1}{\sqrt[3]{a} + \sqrt[3]{b}} - \frac{\sqrt[3]{a} + \sqrt[3]{b}}{a^{\frac{2}{3}} - \sqrt[3]{ab} + b^{\frac{2}{3}}};$$
 4) $\frac{\sqrt[3]{a^2} - \sqrt[3]{b^2}}{\sqrt[3]{a} - \sqrt[3]{b}} - \frac{a+b}{a^{\frac{2}{3}} + \sqrt[3]{ab} + b^{\frac{2}{3}}}.$

174. 1)
$$\frac{a-b}{\sqrt[3]{a}-\sqrt[3]{b}} - \frac{a+b}{\frac{1}{2}-\frac{1}{2}}$$
;

174. 1)
$$\frac{a-b}{\sqrt[3]{a}-\sqrt[3]{b}} - \frac{a+b}{a^{\frac{1}{3}}+b^{\frac{1}{3}}};$$
 2) $\frac{a+b}{a^{\frac{2}{3}}-a^{\frac{1}{3}}b^{\frac{1}{3}}+b^{\frac{2}{3}}} - \frac{a-b}{a^{\frac{2}{3}}+a^{\frac{1}{3}}b^{\frac{1}{3}}+b^{\frac{2}{3}}};$

3)
$$\frac{a^{\frac{2}{3}} + b^{\frac{2}{3}}}{a - b} - \frac{1}{a^{\frac{1}{3}} - b^{\frac{1}{3}}}$$

3)
$$\frac{a^{\frac{2}{3}} + b^{\frac{2}{3}}}{a - b} - \frac{1}{a^{\frac{1}{3}} - b^{\frac{1}{3}}};$$
 4) $\frac{a^{\frac{1}{3}} - b^{\frac{1}{3}}}{a + b} + \frac{1}{a^{\frac{2}{3}} - a^{\frac{1}{3}}b^{\frac{1}{3}} + b^{\frac{2}{3}}}.$

13- §. SONLI TENGSIZLIKLARNI DARAJAGA **KO'TARISH**

8-sinf «Algebra» kursida chap va oʻng qismlari musbat boʻlgan bir xil belgili tengsizliklarni hadlab koʻpaytirilganda shu belgili tengsizlik hosil bo'lishi ko'rsatilgan edi.

Bundan, agar a>b>0 va n natural son bo'lsa, u holda $a^n>b^n$ bo'lishi kelib chiqadi.

 $\bigcirc$ Shartga koʻra a > 0, b > 0. n ta bir xil a > b tengsizlikni hadlab ko'paytirib, hosil qilamiz: $a^n > b^n$.

1-masala. $(0,43)^5$ va $\left(\frac{3}{7}\right)^5$ sonlarini taqqoslang.

 $\triangle$ 0,001 gacha aniqlik bilan $\frac{3}{7} \approx 0,428$ boʻlgani uchun $0,43 > \frac{3}{7}$

bo'ladi. Shuning uchun $(0,43)^5 > \left(\frac{3}{7}\right)^5$.

Chap va oʻng qismlari musbat boʻlgan tengsizlikni istalgan ratsional darajaga ko'tarish mumkin:

agar a > b > 0, r > 0 bo'lsa, u holda

$$a^r > b^r \tag{1}$$

boʻladi;

agar a > b > 0, r < 0 bo'lsa, u holda

$$a^r < b^r \tag{2}$$

boʻladi.

1- xossani isbotlaymiz.

O Avval (1) xossaning $r = \frac{1}{n}$ boʻlganda toʻgʻriligini, keyin esa umumiy hol uchun $r = \frac{m}{n}$ boʻlganda toʻgʻriligini isbotlaymiz.

a) Aytaylik, $r=\frac{1}{n}$ boʻlsin, bunda n — birdan katta natural son, a>0, b>0. Shartga koʻra a>b. $a^{\frac{1}{n}}>b^{\frac{1}{n}}$ ekanligini isbotlash kerak. Faraz qilaylik, bu notoʻgʻri, ya'ni $a^{\frac{1}{n}}\leq b^{\frac{1}{n}}$ boʻlsin. U holda bu tengsizlikni n natural darajaga koʻtarib, $a\leq b$ ni hosil qilamiz, bu esa a>b shartga zid. Demak, a>b>0 dan $a^{\frac{1}{n}}>b^{\frac{1}{n}}$ ekanligi kelib chiqadi.

b) Aytaylik, $r=\frac{m}{n}$ boʻlsin, bunda m va n — natural sonlar. U holda a>b>0 shartdan, isbot qilganimizga koʻra $a^{\frac{1}{n}}>b^{\frac{1}{n}}$ ekanligi kelib chiqadi. Bu tengsizlikni m natural darajaga koʻtarib, hosil qilamiz:

$$\left(a^{\frac{1}{n}}\right)^m > \left(b^{\frac{1}{n}}\right)^m$$
, ya'ni $a^{\frac{m}{n}} > b^{\frac{m}{n}}$.

Masalan, $5^{\frac{2}{7}} > 3^{\frac{2}{7}}$, chunki 5 > 3; $2^{\frac{3}{4}} < 4^{\frac{3}{4}}$, chunki 2 < 4; $\sqrt[5]{7^2} > \sqrt[5]{6^2}$, chunki 7 > 6.

Endi (2) xossani isbotlaymiz.

 $\bigcirc$ Agar r < 0 boʻlsa, u holda -r > 0 boʻladi. (1) xossaga koʻra a > b > 0 shartdan $a^{-r} > b^{-r}$ ekanligi kelib chiqadi. Bu tengsizlikning ikkala qismini musbat a^rb^r songa koʻpaytirib, $b^r > a^r$ ni hosil qilamiz, ya'ni $a^r < b^r$.

Masalan, $(0,7)^{-8} < (0,6)^{-8}$, chunki 0,7 > 0,6; $13^{-0,6} > 15^{-0,6}$, chunki 13 < 15; $\sqrt[4]{8^{-3}} < \sqrt[4]{7^{-3}}$, chunki 8 > 7.

Oliy matematika kursida (1) xossa istalgan musbat r haqiqiy son uchun, (2) xossa esa istalgan manfiy r haqiqiy son uchun toʻgʻri ekanligi isbotlanadi. Masalan,

$$\left(\frac{8}{9}\right)^{\sqrt{2}} > \left(\frac{7}{8}\right)^{\sqrt{2}}$$
, chunki $\frac{8}{9} > \frac{7}{8}$; $\left(\frac{7}{8}\right)^{-\sqrt{3}} < \left(\frac{6}{7}\right)^{-\sqrt{3}}$, chunki $\frac{7}{8} > \frac{6}{7}$.

Qat'iy tengsizliklarni (> yoki < belgili) darajaga koʻtarishning qarab oʻtilgan xossalari noqat'iy tengsizliklar $\trianglerighteq$ yoki $\le$ belgili) uchun ham toʻgʻri boʻlishini ta'kidlab oʻtamiz.

Shunday qilib, agar tengsizlikning ikkala qismi musbat bo'lsa, u holda uni musbat darajaga ko'targanda tengsizlik belgisi saqlanadi, manfiy darajaga ko'targanda esa tengsizlik belgisi qarama-qarshisiga o'zgaradi.

Qat'iy tengsizliklar uchun > va < belgilari, noqat'iy tengsizliklar uchun esa $\ge$ va $\le$ belgilari qarama-qarshi belgilar boʻlishini eslatib oʻtamiz.

2-masala. Sonlarni taqqoslang:

1)
$$\left(\frac{17}{18}\right)^{-\frac{1}{3}} \text{ va } \left(\frac{18}{17}\right)^{-\frac{1}{3}}; 2) \left(\frac{6}{7}\right)^{\sqrt{2}} \text{ va } (0,86)^{\sqrt{2}}.$$

 $\triangle$ 1. $\frac{17}{18} < 1$ va $\frac{18}{17} > 1$ boʻlgani uchun $\frac{17}{18} < \frac{18}{17}$ boʻladi.

Bu tengsizlikni manfiy $\left(-\frac{1}{3}\right)$ darajaga koʻtarib, hosil qilamiz:

$$\left(\frac{17}{18}\right)^{-\frac{1}{3}} > \left(\frac{18}{17}\right)^{-\frac{1}{3}}$$
.

2. Darajalarning asoslarini taqqoslaymiz. $\frac{6}{7}=0,857...$ boʻlgani uchun $\frac{6}{7}<0,86$ boʻladi. Bu tengsizlikni musbat $\sqrt{2}$ darajaga koʻtarib, quyidagini hosil qilamiz:

$$\left(rac{6}{7}
ight)^{\sqrt{2}} < 0,86^{\sqrt{2}}.$$
  $lack$

3-masala. Tenglamani yeching: $10^x = 1$.

 $\Delta x = 0$ son bu tenglamaning ildizi boʻladi, chunki $10^0 = 1$. Boshqa ildizlari yoʻqligini koʻrsatamiz.

Berilgan tenglamani $10^x = 1^x$ koʻrinishida yozamiz.

Agar x>0 boʻlsa, u holda $\mathbf{10}^x>\mathbf{1}^x$ va, demak, tenglama musbat ildizlarga ega emas.

Agar x < 0 bo'lsa, u holda $10^x < 1^x$ va, demak, tenglama manfiy ildizlarga ega emas.

Shunday qilib, x = 0 berilgan $10^x = 1$ tenglamaning yagona ildizi ekan.

Shunga oʻxshash, $a^x = 1$ (a > 0, $a \ne 1$) tenglama yagona x = 0 ildizga ega boʻlishi isbotlanadi. Bundan,

$$a^x = a^y \tag{3}$$

tenglik x = y bo'lgandagina to'gri bo'lishi kelib chiqadi, bu yerda a > 0, $a \ne 1$.

 $\bigcirc$ (3) tenglikni a^{-y} ga koʻpaytirib, $a^{x-y}=1$ ni hosil qilamiz, bundan x=y.

4-masala. $3^{2x-1} = 9$ tenglamani yeching.

$$\triangle 3^{2x-1} = 3^2$$
, bundan $2x - 1 = 2$, $x = 1,5$.

 $a^x = b$ tenglamani qaraymiz, bunda a > 0, $a \ne 1$, b > 0.

Bu tenglama yagona x_0 ildizga ega ekanligini isbotlash mumkin. x_0 son a asos boʻyicha b sonning logarifmi deyiladi va $\log_a b$ kabi belgilanadi. Masalan, $3^x = 9$ tenglamaning ildizi 2 soni boʻladi, ya'ni $\log_3 9 = 2$. Xuddi shunday, $\log_2 16 = 4$, chunki $2^4 = 16$, $\log_5 \frac{1}{5} = -1$, chunki

$$5^{-1} = \frac{1}{5}$$
; $\log_{\frac{1}{3}} 27 = -3$, chunki $\left(\frac{1}{3}\right)^{-3} = 27$.

b sonning 10 asosga koʻra logarifmi oʻnli logarifm deyiladi va lgb kabi belgilanadi. Masalan, lg100=2, chunki $10^2=100$; lg0,001=-3, chunki $10^{-3}=0,001$.

Mashqlar

175. (Ogʻzaki). Sonlarni taqqoslang:

1)
$$2^{\frac{1}{3}}$$
 va $3^{\frac{1}{3}}$; 2) $5^{-\frac{4}{5}}$ va $3^{-\frac{4}{5}}$; 3) $5^{\sqrt{3}}$ va $7^{\sqrt{3}}$; 4) $21^{-\sqrt{2}}$ va $31^{-\sqrt{2}}$.

176. Sonlarni taqqoslang:

1)
$$(0.88)^{\frac{1}{6}} \text{ va } \left(\frac{6}{11}\right)^{\frac{1}{6}};$$
 2) $\left(\frac{5}{12}\right)^{-\frac{1}{4}} \text{ va } (0.41)^{-\frac{1}{4}};$

3)
$$(4,09)^{\sqrt[3]{2}}$$
 va $\left(4\frac{3}{25}\right)^{\sqrt[3]{2}}$; 4) $\left(\frac{11}{12}\right)^{-\sqrt{5}}$ va $\left(\frac{12}{13}\right)^{-\sqrt{5}}$.

177. Tenglamalarni yeching:

1)
$$6^{2x} = 6^{\frac{1}{5}}$$
; 2) $3^x = 27$; 3) $7^{1-3x} = 7^{10}$;

4)
$$2^{2x+1} = 32$$
; 5) $4^{2+x} = 1$; 6) $\left(\frac{1}{5}\right)^{4x-3} = 5$.

178. Sonlarni taqqoslang:

1)
$$\sqrt[7]{\left(\frac{1}{2} - \frac{1}{3}\right)^2}$$
 va $\sqrt[7]{\left(\frac{1}{3} - \frac{1}{4}\right)^2}$; 2) $\sqrt[5]{\left(1\frac{1}{4} - 1\frac{1}{5}\right)^3}$ va $\sqrt[5]{\left(1\frac{1}{6} - 1\frac{1}{7}\right)^3}$.

Tenglamani yeching (179-180):

179. 1)
$$3^{2-y} = 27$$
; 2) $3^{5-2x} = 1$; 3) $9^{\frac{1}{2}x-1} - 3 = 0$; 4) $27^{3-\frac{1}{3}y} - 81 = 0$.

180. 1)
$$\left(\frac{1}{9}\right)^{2x-5} = 3^{5x-8}$$
; 2) $2^{4x-9} = \left(\frac{1}{2}\right)^{x-4}$;

3)
$$8^x 4^{x+13} = \frac{1}{16}$$
; 4) $\frac{25^{x-2}}{\sqrt{5}} = \left(\frac{1}{5}\right)^{x-7,5}$.

181. 1)
$$\left(\frac{1}{\sqrt{3}}\right)^{2x+1} = (3\sqrt{3})^x;$$
 2) $(\sqrt[3]{2})^{x-1} = \left(\frac{2}{\sqrt[3]{2}}\right)^{2x};$

3)
$$9^{3x+4}\sqrt{3} = \frac{27^{x-1}}{\sqrt{3}}$$
; 4) $\frac{8}{(\sqrt{2})^x} = 4^{3x-2}\sqrt{2}$.

182. Hisoblang:

1)
$$\log_7 49$$
; 2) $\log_2 64$; 3) $\log_{\frac{1}{2}} 4$; 4) $\log_3 \frac{1}{27}$.

III bobga doir mashqlar

183. Hisoblang:

1)
$$(0,175)^0 + (0,36)^{-2} - 1^{\frac{4}{3}}$$
; 2) $1^{-0,43} - (0,008)^{\frac{1}{3}} + (15,1)^0$;

3)
$$\left(\frac{4}{5}\right)^{-2} - \left(\frac{1}{27}\right)^{\frac{1}{3}} + 4 \cdot 379^{0};$$
 4) $(0.125)^{\frac{1}{3}} + \left(\frac{3}{4}\right)^{2} - (1.85)^{0}.$

184. Hisoblang:

1)
$$9.3 \cdot 10^{-6} : (3.1 \cdot 10^{-5});$$
 2) $1.7 \cdot 10^{-6} \cdot 3 \cdot 10^{7};$

3)
$$8,1 \cdot 10^{16} \cdot 2 \cdot 10^{-14}$$
; 4) $6,4 \cdot 10^{5} : (1,6 \cdot 10^{7})$;

5)
$$2 \cdot 10^{-1} + \left(6^0 - \frac{1}{6}\right)^{-1} \cdot \left(\frac{1}{3}\right)^{-2} \cdot \left(\frac{1}{3}\right)^3 \cdot \left(-\frac{1}{4}\right)^{-1}$$
;

6)
$$3 \cdot 10^{-1} - \left(8^0 - \frac{1}{8}\right)^{-1} \cdot \left(\frac{1}{4}\right)^{-3} \cdot \left(\frac{1}{4}\right)^4 \cdot \left(\frac{5}{7}\right)^{-1}$$
.

185. Ifodaning qiymatini toping:

1)
$$\left(\frac{x^{\frac{1}{2}} \cdot x^{\frac{5}{6}}}{x^{\frac{1}{6}}}\right)^{-2}$$
, bunda $x = \frac{7}{9}$; 2) $\left(\frac{a^{\frac{2}{3}} \cdot a^{\frac{1}{9}}}{a^{-\frac{2}{9}}}\right)^{-3}$, bunda $a = 0, 1$.

186. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$(\sqrt[3]{125x} - \sqrt[3]{8x}) - (\sqrt[3]{27x} - \sqrt[3]{64x});$$
 3) $(\sqrt[3]{1+a} + \sqrt{1-a}): \frac{3+\sqrt{1+a}}{\sqrt{1+a}};$

2)
$$(\sqrt[4]{x} + \sqrt[4]{16x}) + (\sqrt[4]{81x} - \sqrt[4]{625x});$$
 4) $(1 - \frac{x}{\sqrt{x^2 - y^2}}) : (\sqrt{x^2 - y^2} - x).$

187. Tenglamani yeching:

1)
$$7^{5x-1} = 49$$
;

2)
$$(0,2)^{1-x} = 0.04$$
;

3)
$$\left(\frac{1}{3}\right)^{3x+3} = 7^{2x}$$
;

3)
$$\left(\frac{1}{3}\right)^{3x+3} = 7^{2x}$$
; 4) $3^{5x-7} = \left(\frac{1}{3}\right)^{2x}$.

188. Hisoblang:

1)
$$\left(\frac{1}{16}\right)^{-0.75} + 10000^{0.25} - \left(7\frac{19}{32}\right)^{\frac{1}{5}};$$
 2) $(0,001)^{-\frac{1}{3}} - 2^{-2} \cdot 64^{\frac{2}{3}} - 8^{-1\frac{1}{3}};$

3)
$$27^{\frac{2}{3}} - (-2)^{-2} + \left(3\frac{3}{8}\right)^{-\frac{1}{3}}$$
;

4)
$$(-0.5)^{-4} - 625 - \left(2\frac{1}{4}\right)^{-1\frac{1}{2}}$$
.

189. x ning qanday qiymatlarida ifoda ma'noga ega bo'ladi:

1)
$$\sqrt[4]{x^2-4}$$
;

2)
$$\sqrt[3]{x^2-5x+6}$$
; 3) $\sqrt[6]{\frac{x-2}{x+3}}$;

3)
$$\sqrt[6]{\frac{x-2}{x+3}}$$
;

4)
$$\sqrt[4]{x^2-5x+6}$$
; 5) $\sqrt[8]{x^3-x}$;

5)
$$\sqrt[8]{x^3-x}$$

6)
$$\sqrt[6]{x^3-5x^2+6x}$$
?

190. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\frac{a^{\frac{1}{4}} - a^{-\frac{7}{4}}}{a^{\frac{1}{4}} - a^{-\frac{3}{4}}};$$

2)
$$\frac{a^{\frac{1}{3}} - a^{-\frac{2}{3}}}{a^{\frac{1}{3}} - a^{-\frac{2}{3}}};$$

3)
$$\frac{b^{\frac{5}{4}} + 2b^{\frac{1}{4}} + b^{-\frac{3}{4}}}{b^{\frac{3}{4}} - b^{-\frac{1}{4}}};$$

4)
$$\frac{a^{-\frac{4}{3}b^{-2}-a^{-2}b^{-\frac{4}{3}}}}{a^{-\frac{5}{3}b^{-2}-b^{-\frac{5}{3}}a^{-2}}};$$
 5) $\frac{\sqrt{a^3b^{-1}}-\sqrt{a^{-1}b^3}}{\sqrt{ab^{-1}}-\sqrt{a^{-1}b}};$ 6) $\frac{a^{\frac{3}{4}b^{-\frac{1}{4}}-a^{-\frac{1}{4}b^{\frac{3}{4}}}}}{a^{\frac{1}{4}b^{-\frac{1}{4}}-a^{-\frac{1}{4}b^{\frac{1}{4}}}}}.$

$$5) \ \frac{\sqrt{a^3b^{-1}} - \sqrt{a^{-1}b^3}}{\sqrt{ab^{-1}} - \sqrt{a^{-1}b}}$$

$$6) \ \frac{a^{\frac{3}{4}}b^{-\frac{1}{4}} - a^{-\frac{1}{4}}b^{\frac{3}{4}}}{a^{\frac{1}{4}}b^{-\frac{1}{4}} - a^{-\frac{1}{4}}b^{\frac{1}{4}}}.$$

O'ZINGIZNI TEKSHIRIB KO'RING!

- Hisoblang: 1.
  - 1) $3^{-5}:3^{-7}-2^{-2}\cdot 2^4+\left(\left(\frac{2}{3}\right)^{-1}\right)^3;$ 2) $\sqrt[5]{3^{10}\cdot 32}-\frac{\sqrt[3]{48}}{\sqrt[3]{2}\cdot \sqrt[3]{3}};$
  - 3) $25^{\frac{3}{2}} \cdot 25^{-1} + (5^3)^{\frac{2}{3}} \cdot 5^3 48^{\frac{2}{3}} \cdot 6^{\frac{2}{3}}$
- 8600 va 0,0078 sonlarini standart koʻrinishda yozing hamda ko'paytiring va bo'ling.
- Ifodalarni soddalashtiring:
  - 1) $\frac{3x^{-9} \cdot 2x^5}{x^{-4}}$;

- 2) $(x^{-1} + y^{-1}) \left(\frac{1}{xy}\right)^{-2}$.
- 4. $\frac{a^{\frac{5}{3}}}{\sqrt[3]{a^2 \cdot a^{\frac{3}{4}}}}$ ifodani soddalashtiring va a = 81 boʻlganda uning son qiymatini toping.
- Sonlarni taqqoslang:
  - $(0,78)^{\frac{2}{3}}$ va $(0,67)^{\frac{2}{3}}$;

 $(3.09)^{-\frac{1}{3}}$ va $(3.08)^{-\frac{1}{3}}$

III bobga doir sinov (test) mashqlari

- 1. Hisoblang: $(-8)^2 (-5)^3 (12)^{-1}$.
  - A) $188\frac{11}{12}$; B) $-61\frac{1}{12}$; C) $189\frac{1}{12}$; D) $61\frac{1}{12}$; E) $188\frac{1}{12}$.
- **2.** Hisoblang: $(-0,2)^{-3} + (0,2)^{-2} (-2)^{-2}$.
  - A) $-150\frac{1}{4}$; B) $-100\frac{1}{4}$; C) $99\frac{1}{4}$; D) 11,25; E) -149,75.
- 3. Hisoblang: $\frac{\sqrt[3]{-16} + \sqrt[3]{54} + \sqrt[3]{128}}{\sqrt[3]{-250}}.$
  - A) $\sqrt[3]{2}$; B) 1; C) -1; D) $\frac{9}{5}$; E) $7\sqrt[3]{2}$.

- **4.** Hisoblang: $\sqrt[4]{\frac{(4,15)^3-(1,61)^3}{2.54}+4,15\cdot 1,61}$.
  - A) 3,4; B) 5,76; C) 24; D) 2,4; E) 2,6.

- **5.** Hisoblang: $\sqrt[3]{\frac{(2,08)^3+(2,016)^3}{4.096}}-2,08\cdot 2,016$.
  - A) 0,064; B) 4,096; C) 1,6; D) 0,8; E) 0,16.

- **6.** Hisoblang: $\sqrt{2\sqrt{2}+1} \cdot \sqrt[4]{9-4\sqrt{2}}$.
- A) $\sqrt{7}$: B) $2\sqrt{15}$: C) $3-2\sqrt{2}$:
- D) 7: E) to'g'ri javob berilmagan.
- 7. Hisoblang: $\sqrt[3]{2-\sqrt{3}} \cdot \sqrt[6]{7+4\sqrt{3}}$.
  - A) -1; B) 1; C) $3+2\sqrt{3}$; D) $5+3\sqrt{3}$; E) $3-2\sqrt{3}$.

- **8.** Hisoblang: $\sqrt[3]{1+\sqrt{2}} \cdot \sqrt[6]{3-2\sqrt{2}}$.

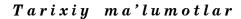
- A) $3-\sqrt{2}$; B) -1; C) 1; D) $2\sqrt{2}$; E) $2-\sqrt{2}$.
- **9.** Hisoblang: $\frac{\sqrt[3]{45-29\sqrt{2}\cdot(3-\sqrt{2})}}{\sqrt{2}}$.
  - A) $5 \sqrt{2}$; B) $5\sqrt{2}$;
- C) -1;

- D) 1;
- E) to'g'ri javob berilmagan.
- 10. Hisoblang: $\sqrt[3]{64}$.
- A) 8; B) $\sqrt{2}$; C) $2\sqrt{2}$; D) -2; E) 2.

- **11.** Hisoblang: $\sqrt[4]{8\sqrt[4]{16}}$.
  - A) 2; B) -2; C) $4\sqrt{2}$; D) 8; E) $\sqrt[4]{8}$.

- **12.** Hisoblang: $\sqrt[3]{-4 \cdot \sqrt[3]{8}}$.
- A) 2; B) -2; C) $\sqrt[3]{-4}$; D) $\sqrt[6]{32}$; E) $\sqrt[3]{4}$.

- **13.** Hisoblang: $\frac{\sqrt[3]{98} \cdot \sqrt[3]{-112}}{\sqrt[3]{500}}$.
  - A) $-\sqrt[3]{4}$; B) 2,84; C) -2,8; D) -1,4; E) $\sqrt[3]{4}$.
- **14.** a = 125 boʻlganda $\sqrt{a} : \sqrt[6]{a}$ ifodaning son qiymatini toping: A) -25; B) 15; C) -5; D) 5; E) 25.
- **15.** a = 0.04 boʻlganda $\sqrt[3]{a} \cdot \sqrt[6]{a}$ ifodaning son qiymatini toping: A) 0.08; B) $\sqrt[3]{0.4}$; C) 0.4; D) -0.2; E) 0.2.
- **16.** Ifodani soddalashtiring: $(a^5)^{-\frac{4}{5}} \cdot (b^{-\frac{3}{4}})^{-\frac{2}{3}}$.
  - A) $a^{-4} \cdot b^{\frac{1}{2}}$; B) $a^{4} \cdot b^{-\frac{1}{2}}$; C) $a^{5} \cdot b^{2}$; D) $a^{-5} \cdot b^{-2}$; E) $a^{-4} \cdot b^{2}$.
- **17.** Ifodani soddalashtiring: $(\sqrt[3]{a} \sqrt[3]{b}) \cdot (a^{\frac{2}{3}} + \sqrt[3]{ab} + b^{\frac{2}{3}})$. A) a + b; B) a - b; C) $a^3 + b^3$; D) $a^3 - b^3$; E) $(a + b)^{\frac{1}{3}}$.
- **18.** Ifodani soddalashtiring: $\left(a^{\frac{1}{3}} b^{\frac{1}{3}}\right) : \left(\sqrt[3]{\frac{a}{b}} + \sqrt[3]{\frac{b}{a}} 2\right)$.
  - A) $\sqrt[3]{ab}$; B) $\sqrt[3]{a} + \sqrt[3]{b}$; C) $\frac{\sqrt[3]{ab}}{\sqrt[3]{a} \sqrt[3]{b}}$; D) $\frac{\sqrt[3]{a} \sqrt[3]{b}}{\sqrt[3]{ab}}$; E) $\frac{ab}{a-b}$.
- **19.** Sonlarni taqqoslang: $a = \left(\frac{7}{12}\right)^{-\frac{1}{4}}$ va $b = (0, 58)^{-\frac{1}{4}}$.
  - A) b = a + 0.5; B) a = b + 0.8; C) b < a; D) b > a; E) b = a.
- **20.** Sonlarni taqqoslang: $a = (3,09)^{\sqrt{2}}$ va $b = \left(3\frac{10}{11}\right)^{\sqrt{2}}$.
  - A) b = a 0.09; B) a = b 0.09; C) a > b; D) a = b; E) a < b.
- **21.** Sonlarni o'sish tartibida joylashtiring: $a = \sqrt{2}$, $b = \sqrt[3]{3}$, $c = \sqrt[6]{7}$. A) c < a < b; B) c < b < a; C) b < a < c; D) a < b < c; E) b < c < a.
- **22.** Sonlarni kamayish tartibida joylashtiring: $a = \sqrt[3]{2}$, $b = \sqrt[4]{3}$, $c = \sqrt[6]{5}$. A) a > b > c; B) b > c > a; C) c > a > b; D) b > a > c; E) c > b > a.

Ratsional koʻrsatkichli daraja **I. Nyuton** (1643–1727) tomonidan kiritilgan. Ixtiyoriy α haqiqiy son uchun a^{α} , a>0, daraja tushunchasi **L. Eyler** (1707–1783)ning «Analizga kirish» asarida berilgan.

Abu Rayhon Beruniy oʻzining mashhur «Qonuni Ma'sudiy» asarida «aylana uzunligining uning diametriga nisbati irratsional son» ekanligini aytadi. Qadimgi Yunonistonda «agar kvadratning tomonini oʻlchov birligi qilib olinsa, uning diagonalini ratsional son bilan ifodalab boʻlmasligi» isbotlangan. Miloddan avvalgi V—IV asrlardayoq qadimgi yunon olimlari toʻla kvadrat boʻlmagan istalgan n natural son uchun $\sqrt{n}$ sonning irratsional ekanini isbotlashgan.

Gʻiyosiddin Jamshid al-Koshiyning «Arifmetika kaliti» asarida natural sondan ildiz chiqarishning umumiy usuli bayon qili-

nadi.
$$\sqrt[n]{a^n + r}$$
 ildizni al-Koshiy taqriban $\sqrt[n]{a^n + r} \approx a + \frac{r}{(a+1)^n - a^n}$

koʻrinishida ifodalaydi, bunda a – natural son va $r < (a+1)^n - a^n$.

Al-Koshiy ildizni aniqroq hisoblash uchun ildiz ostidagi sonni 10 ning mos darajasiga koʻpaytirishni taklif etadi:

$$\sqrt[n]{N} = \frac{\sqrt[n]{10^{mn} \cdot N}}{10^m}$$
. Kasrdan ildiz chiqarishda esa ushbu qoidadan

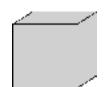
foydalanadi:
$$\sqrt[n]{\frac{M}{N}} = \frac{\sqrt[n]{M \cdot N^{n-1}}}{N}$$
.

Shu bilan birga, al-Koshiy ildizlar koʻpaytmasini umumiy koʻrsatkichga keltirish qoidasini bayon etgan:

$$\sqrt[n]{a} \cdot \sqrt[k]{b} = \sqrt[kn]{a^k} \cdot \sqrt[kn]{b^n} = \sqrt[kn]{a^k \cdot b^n}.$$

IV BOB.

DARAJALI FUNKSIYA

$$V = x^{3}$$

$$x = \sqrt[3]{V}$$

$$x = V^{\frac{1}{3}}$$

$$S=\pi r^2 \ r=\sqrt{rac{S}{\pi}}$$

14- §. FUNKSIYANING ANIQLANISH SOHASI

Siz 8- sinfda funksiya tushunchasi bilan tanishgansiz. Shu tushunchani eslatib oʻtamiz.

Agar sonlarning biror to'plamidan olingan x ning har bir qiymatiga y son mos keltirilgan bo'lsa, shu to'plamda y(x) funksiya berilgan deyiladi. Bunda x erkli o'zgaruvchi yoki argument, y esa erksiz o'zgaruvchi yoki funksiya deyiladi.

Siz y = kx + b chiziqli funksiya va $y = ax^2 + bx + c$ kvadrat funksiya bilan tanishsiz.

Bu funksiyalar uchun argumentning qiymati istalgan haqiqiy son boʻlishi mumkin.

Endi har bir nomanfiy x songa $\sqrt{x}$ sonni mos qoʻyadigan funksiyani, ya'ni $y=\sqrt{x}$ funksiyani qaraymiz. Bu funksiya uchun argument faqat nomanfiy qiymatlarni qabul qilishi mumkin: $x\geq 0$. Bu holda funksiya barcha nomanfiy sonlar toʻplamida aniqlangan deyiladi va bu toʻplam $y=\sqrt{x}$ funksiyaning aniqlanish sohasi deb ataladi.

Umuman, funksiyaning aniqlanish sohasi deb uning argumenti qabul qilinishi mumkin boʻlgan barcha qiymatlar toʻplamiga aytiladi.

Masalan, $y = \frac{1}{x}$ formula bilan berilgan funksiya $x \neq 0$ da aniqlangan, ya'ni bu funksiyaning aniqlanish sohasi — noldan farqli barcha haqiqiy sonlar toʻplami.

Agar funksiya formula bilan berilgan bo'lsa, u holda funksiya argumentning berilgan formula ma'noga ega bo'ladigan (ya'ni formulaning o'ng qismida turgan ifodada ko'rsatilgan hamma amallar bajariladigan) barcha qiymatlarida aniqlangan, deb hisoblash qabul qilingan.

Formula bilan berilgan funksiyaning aniqlanish sohasini topish argumentning formula ma'noga ega bo'ladigan barcha qiymatlarini topish demakdir.

1-masala. Funksiyaning aniqlanish sohasini toping:

1)
$$y(x) = 2x^2 + 3x + 5$$
; 2) $y(x) = \sqrt{x-1}$;

2)
$$y(x) = \sqrt{x-1}$$

3)
$$y(x) = \frac{1}{x+2}$$
;

4)
$$y(x) = \sqrt[4]{\frac{x+2}{x-2}}$$
.

 $\triangle$ 1) $2x^2 + 3x + 5$ ifoda x ning istalgan qiymatida ma'noga ega bo'lgani uchun, funksiya barcha x larda aniqlangan.

 $\mathbf{Javob}$: x - istalgan son.

2) $\sqrt{x-1}$ ifoda $x-1 \ge 0$ bo'lganda ma'noga ega, ya'ni funksiya $x \ge 1$ bo'lganda aniqlangan.

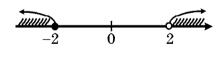
Javob: $x \ge 1$.

3) $\frac{1}{x+2}$ ifoda $x+2 \neq 0$ boʻlganda ma'noga ega, ya'ni funksiya $x \neq -2$ bo'lganda aniqlangan.

Javob: $x \neq -2$.

4)
$$\sqrt[4]{\frac{x+2}{x-2}}$$
 ifoda $\frac{x+2}{x-2} \ge 0$ boʻlganda

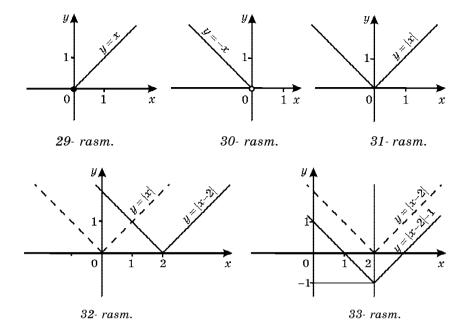
ma'noga ega. Bu tengsizlikni yechib, hosil qilamiz (28-rasm): $x \le -2$ va x > 2, ya'ni funksiya $x \le -2$ va x > 2 bo'lganda aniqlangan.

28- rasm.

Javob:
$$x \le -2$$
, $x > 2$.

Funksiyaning grafigi deb koordinatalar tekisligining abssissalari shu funksiyaning aniqlanish sohasidan olingan erkli oʻzgaruvchining qiymatlariga, ordinatalari esa funksiyaning mos qiymatlariga teng bo'lgan nuqtalar to'plamiga aytilishini eslatib o'tamiz.

2-masala. y = |x| funksiyaning aniqlanish sohasini toping va uning grafigini yasang.

△ Eslatib o'tamiz:

$$|x| =$$

$$\begin{cases} x, & \text{agar } x \ge 0 \text{ bo'lsa,} \\ -x, & \text{agar } x < 0 \text{ bo'lsa.} \end{cases}$$

Shunday qilib, |x| ifoda istalgan haqiqiy x da ma'noga ega, ya'ni y = |x| funksiyaning aniqlanish sohasi barcha haqiqiy sonlar to'plamidan iborat.

Agar $x \ge 0$ bo'lsa, u holda |x| = x bo'ladi va, shuning uchun, $x \ge 0$ bo'lganda y = |x| funksiyaning grafigi birinchi koordinata burchagining bissektrisasi bo'ladi (29- rasm).

Agar x < 0 bo'lsa, u holda |x| = -x bo'ladi, demak, manfiy x lar uchun y = |x| funksiyaning grafigi ikkinchi koordinata burchagining bissektrisasi bo'ladi (30- rasm).

y = |x| funksiyaning grafigi 31- rasmda tasvirlangan.

Istalgan x uchun |-x|=|x|. Shuning uchun y=|x| funksiyaning grafigi ordinatalar oʻqiga nisbatan simmetrik joylashgan.

3-masala. y = |x-2|-1 funksiyaning grafigini yasang.

 $\triangle$ y = |x - 2| funksiyaning grafigi y = |x| funksiya grafigidan uni Ox o'q bo'yicha 2 birlik o'ngga surish bilan hosil qilinadi (32- rasm).

y = |x-2|-1 funksiyaning grafigini hosil qilish uchun y = |x-2|funksiyaning grafigini bir birlik pastga surish yetarli (33-rasm). 🔺

Mashalar

- **191.** Funksiya $y(x) = x^2 4x + 5$ formula bilan berilgan:
  - 1) y(-3), y(-1), y(0), y(2) ni toping;
  - 2) agar y(x) = 1, y(x) = 5, y(x) = 10, y(x) = 17 boʻlsa, x ning qiymatini toping.
- **192.** Funksiya $y(x) = \frac{x+5}{x-1}$ formula bilan berilgan:
  - 1) y(-2), y(0), $y(\frac{1}{2})$, y(3) ni toping;
  - 2) agar y(x) = -3, y(x) = -2, y(x) = 13, y(x) = 19 boʻlsa, x ning qiymatini toping.

Funksiyaning aniqlanish sohasini toping (193-194):

193. (Ogʻzaki).

1)
$$y = 4x^2 - 5x + 1$$
;

2)
$$y = 2 - x - 3x^2$$
;

3)
$$y = \frac{2x-3}{x-3}$$
;

4)
$$y = \frac{3}{5-x^2}$$
;

5)
$$y = \sqrt[4]{6-x}$$
:

6)
$$y = \sqrt{\frac{1}{x+7}}$$
.

194. 1)
$$y = \frac{2x}{x^2 - 2x - 3}$$
;

2)
$$y = \sqrt[6]{x^2 - 7x + 10}$$
;

3)
$$y = \sqrt[3]{3x^2 - 2x + 5}$$
;

4)
$$y = \sqrt[6]{\frac{2x+4}{3-x}}$$
.

- **195.** Funksiya y(x) = |2 x| 2 formula bilan berilgan:
  - 1) y(-3), y(-1), y(1), y(3) ni toping;
  - 2) agar y(x) = -2, y(x) = 0, y(x) = 2, y(x) = 4 bo'lsa, x ning qiymatini toping.

196. Funksiyaning aniqlanish sohasini toping:

1)
$$y = \sqrt{\frac{x-2}{x+3}}$$
; 2) $y = \sqrt[3]{\frac{1-x}{1+x}}$;

3)
$$y = \sqrt[4]{(x-1)(x-2)(x-3)}$$
; 4) $y = \sqrt{\frac{x^2-4}{x+1}}$;

5)
$$y = \sqrt{(x+1)(x-1)(x-4)}$$
; 6) $y = \sqrt[8]{\frac{x^2+4x-5}{x-2}}$;

7)
$$y = \sqrt[4]{-x} + \sqrt{x+2}$$
; 8) $y = \sqrt[6]{x} + \sqrt{1+x}$.

197. (-2; 1) nuqta funksiya grafigiga tegishli boʻladimi:

1)
$$y = 3x^2 + 2x + 29$$
; 2) $y = |4 - 3x| - 9$;

3)
$$y = \frac{x^2 + 3}{x - 1}$$
; 4) $y = \left| \sqrt{2 - x} - 5 \right| - 2$?

198. Funksiya grafigini yasang:

1)
$$y = |x+3| + 2$$
; 2) $y = -|x|$; 3) $y = 2|x| + 1$

1)
$$y = |x + 3| + 2$$
; 2) $y = -|x|$; 3) $y = 2|x| + 1$;
4) $y = 1 - |1 - 2x|$; 5) $y = |x| + |x - 2|$; 6) $y = |x + 1| - |x|$.

199. $y = ax^2 + bx + c$ funksiya $A(0; 1), B(1; 2), C(\frac{5}{6}; 1)$ nuqtalardan o'tadi. 1) a, b, c ni toping; 2) x ning qanday qiymatlarida y = 0bo'ladi? 3) funksiya grafigini chizing.

15- § FUNKSIYANING OʻSISHI VA KAMAYISHI

Siz y = x va $y = x^2$ funksiyalar bilan tanishsiz. Bu funksiyalar darajali funksiyaning, ya'ni

$$y = x^r \tag{1}$$

(bunda r - berilgan son) funksiyaning xususiy hollaridir.

r – natural son bo'lsin, r = n = 1, 2, 3, ... deylik. Bu holda natural ko'rsatkichli darajali funksiya $y = x^n$ ni hosil qilamiz.

Bu funksiya barcha haqiqiy sonlar toʻplamida, ya'ni son oʻqining hamma yerida aniqlangan. Odatda, barcha haqiqiy sonlar toʻplami R harfi bilan belgilanadi. Shunday qilib, natural koʻrsatkichli darajali funksiya $y = x^n$, $x \in \mathbb{R}$ uchun aniqlangan. Agar (1) da r = -2k, $k \in \mathbb{N}$ boʻlsa, u holda $y = x^{-2k} = \frac{1}{x^{2k}}$ funksiya hosil boʻladi. Bu funksiya x ning noldan farqli barcha qiymatlarida aniqlangan. Uning grafigi Oy oʻqqa nisbatan simmetrik. r = -(2k-1), $k \in \mathbb{N}$ bo'lsa, u holda $y = x^{-(2k-1)} = \frac{1}{x^{2k-1}}$

funksiyani olamiz. Uning xossalari sizga tanish $y=\frac{1}{x}$ funksiyaning xossalari kabi boʻladi. p va q – natural sonlar va $r=\frac{p}{q}$ – qisqarmas kasr boʻlsin. $y=\sqrt[q]{x^p}$ funksiyaning aniqlanish sohasi p va q ning juft-toqligiga qarab turlicha boʻladi. Masalan, $y=\sqrt[3]{x^2}$, $y=\sqrt[3]{x}$ funksiyalar ixtiyoriy $x\in R$ da aniqlangan. $y=\sqrt[4]{x^3}$ funksiya esa x ning nomanfiy, ya'ni $x\geq 0$ qiymatlarida aniqlangan.

8-sinf «Algebra» kursidan ma'lumki, har bir irratsional sonni chekli oʻnli kasr bilan, ya'ni ratsional son bilan yaqinlashtirish mumkin. Amaliyotda irratsional sonlar ustida amallar ularning ratsional yaqinlashishlari yordamida bajariladi. Bu amallar shunday kiritiladiki, amallarning, tenglik va tengsizliklarning ratsional sonlar uchun xossalari irratsional sonlar uchun ham toʻla saqlanadi.

 r_1 , r_2 , ..., r_k , ... ratsional sonlar r irratsional sonning ratsional yaqinlashishlari boʻlsin. U holda x musbat son boʻlganda, x ning ratsional darajalari, ya'ni x^{r_1} , x^{r_2} , ..., x^{r_k} , ... sonlar x^r darajaning yaqinlashishlari boʻladi. Bunday aniqlangan daraja irratsional koʻrsatkichli daraja deyiladi. Demak, x > 0 uchun daraja koʻrsatkichi ixtiyoriy r boʻlgan $y = x^r$ funksiyani aniqlash mumkin.

Darajali funksiya x ning (1) formula ma'noga ega bo'ladigan qiymatlari uchun aniqlangan. Masalan, y=x va $y=x^2$ (r=1 va r=2) funksiyalarning aniqlanish sohasi barcha haqiqiy sonlar to'plami bo'ladi; $y=\frac{1}{x}$ (r=-1) funksiyaning aniqlanish sohasi nolga teng bo'lmagan barcha haqiqiy sonlar to'plami bo'ladi; $y=\sqrt{x}$ ($r=\frac{1}{2}$) funksiyaning aniqlanish sohasi barcha nomanfiy sonlar to'plamidan iborat.

Shuni eslatamizki, agar argumentning biror oraliqdan olingan katta qiymatiga funksiyaning katta qiymati mos kelsa, ya'ni shu oraliqqa tegishli istalgan x_1 , x_2 uchun $x_2 > x_1$ tengsizlikdan $y(x_2) > y(x_1)$ tengsizlik kelib chiqsa, y(x) funksiya shu oraliqda o'suvchi funksiya deyiladi.

Agar biror oraliqqa tegishli istalgan x_1 , x_2 uchun $x_2 > x_1$ tengsizlikdan $y(x_2) < y(x_1)$ kelib chiqsa, y(x) funksiya shu oraliqda kamayuvchi funksiya deyiladi.

Masalan, y = x funksiya sonlar oʻqida oʻsadi. $y = x^2$ funksiya $x \ge 0$ oraliqda oʻsadi, $x \le 0$ oraliqda kamayadi.

 $y = x^r$ darajali funksiyaning oʻsishi yoki kamayishi daraja koʻrsatkichining ishorasiga bogʻliq.

Agar r > 0 bo'lsa, u holda $y = x^r$ darajali funksiya $x \ge 0$ oraliqda o'sadi.

 $\bigcirc x_2 > x_1 \ge 0$ boʻlsin. $x_2 > x_1$ tengsizlikni musbat r darajaga koʻtarib, $x_2^r > x_1^r$ ni, ya'ni $y(x_2) > y(x_1)$ ni hosil qilamiz.

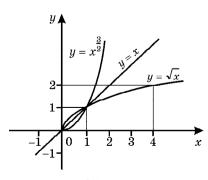
Masalan, $y = \sqrt{x}$ va $y = x^{\frac{3}{2}}$ funksiyalar $x \ge 0$ oraliqda oʻsadi. Bu funksiyalarning grafiklari 34- rasmda tasvirlangan. Shu rasmdan $y = \sqrt{x}$ funksiyaning grafigi 0 < x < 1 oraliqda y = x funksiyaning grafigidan yuqorida, x > 1 oraliqda esa y = x funksiyaning grafigidan pastda yotishi koʻrinib turibdi.

Agar 0 < r < 1 boʻlsa, $y = x^r$ funksiyaning grafigi xuddi shunday xossaga ega boʻladi.

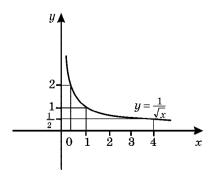
 $y=x^{\frac{2}{2}}$ funksiyaning grafigi 0 < x < 1 oraliqda y=x funksiya grafigidan pastda, x>1 oraliqda esa y=x funksiya grafigidan yuqorida yotadi.

r>1 boʻlsa, $y=x^r$ funksiyaning grafigi xuddi shunday xossaga ega boʻladi.

Endi r < 0 bo'lgan holni qaraymiz.

34- rasm.

35- rasm.

Agar r < 0 bo'lsa, u holda $y = x^r$ darajali funksiya x > 0 oraliqda kamayadi.

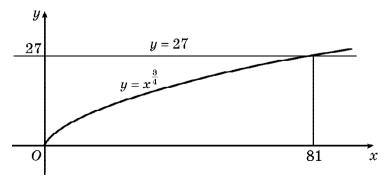
 $\bigcap x_2 > x_1 > 0$ boʻlsin. $x_2 > x_1$ tengsizlikni manfiy r darajaga koʻtarib, chap va oʻng qismlari musbat boʻlgan tengsizliklarning xossasiga koʻra $x_2^r < x_1^r$ ni, ya'ni $y(x_2) < y(x_1)$ ni hosil qilamiz.

 $x_2^r < x_1^r$ ni, ya'ni $y(x_2) < y(x_1)$ ni hosil qilamiz. Masalan, $y = \frac{1}{\sqrt{x}}$, ya'ni $y = x^{-\frac{1}{2}}$ funksiya x > 0 oraliqda kamayadi. Bu funksiyaning grafigi 35- rasmda tasvirlangan.

1-masala. $x^{\frac{3}{4}} = 27$ tenglamani yeching.

 $\triangle y=x^{\frac{3}{4}}$ funksiya $x\geq 0$ da aniqlangan. Shuning uchun berilgan tenglama faqat nomanfiy ildizlarga ega boʻlishi mumkin. Bunday ildizlardan biri: $x=27^{\frac{4}{3}}=\left(\sqrt[3]{3^3}\right)^4=3^4=81$. Tenglamaning boshqa ildizlari yoʻq, chunki $y=x^{\frac{3}{4}}$ funksiya $x\geq 0$ boʻlganda oʻsadi va shuning uchun, agar x>81 boʻlsa, u holda $x^{\frac{3}{4}}>27$, agar x<81 boʻlsa, u holda $x^{\frac{3}{4}}>27$

 $x^r=b$ (bunda $r\neq 0$, b>0) tenglamaning har doim musbat $x=b^{\frac{1}{r}}$ ildizga egaligi, shu bilan birga bu ildizning yagonaligi shunga oʻxshash isbotlanadi. Demak, $y=x^r$ (bunda r>0) funksiya x>0 boʻlganda barcha musbat qiymatlarni qabul qiladi.

36- rasm.

Bu esa, masalan, $y = x^{\frac{3}{4}}$ (36-rasm) funksiyaning sekinlik bilan o'sishiga qaramasdan, uning grafigi Ox o'qdan istalgancha uzoqlashishini va y = b toʻgʻri chiziqni, b ning qanday musbat son boʻlishiga qaramasdan, kesishini bildiradi.

2-masala. $y = x + \frac{1}{x}$ funksiyaning x > 1 oraliqda o'sishini isbotlang.

 $\triangle x_2 > x_1 > 1$ boʻlsin. $y(x_2) > y(x_1)$ ekanligini koʻrsatamiz. $y(x_2) - y(x_1)$ ayirmani qaraymiz:

$$y(x_2) - y(x_1) = x_2 + \frac{1}{x_2} - (x_1 + \frac{1}{x_1}) = (x_2 - x_1) \frac{x_1 x_2 - 1}{x_1 x_2}$$
.

 $x_2 > x_1$, $x_1 > 1$, $x_2 > 1$ boʻlgani uchun $x_2 - x_1 > 0$, $x_1 x_2 > 1$, $x_1 x_2 > 0$. Shuning uchun $y(x_2) - y(x_1) > 0$, ya'ni $y(x_2) > y(x_1)$.

Mashalar

- 200. Funksiyaning grafigini yasang hamda o'sish va kamayish oraliqlarini toping:
- 1) y = 2x + 3; 2) y = 1 3x; 3) $y = x^2 + 2$;
- 4) $y = 3 x^2$; 5) $y = (1 x)^2$; 6) $y = (2 + x)^2$.
- **201.** (Ogʻzaki). Funksiya x > 0 oraliqda oʻsadimi yoki kamayadimi:
  - 1) $y = x^{\frac{3}{7}}$; 2) $y = x^{-\frac{3}{4}}$; 3) $y = x^{-\sqrt{2}}$; 4) $y = x^{\sqrt{3}}$?
- **202.** x > 0 boʻlganda:

  - 1) $y = x^{\frac{3}{2}}$; 2) $y = x^{\frac{2}{3}}$; 3) $y = x^{-\frac{3}{2}}$; 4) $y = x^{-\frac{2}{3}}$

funksiya grafigi eskizini chizing.

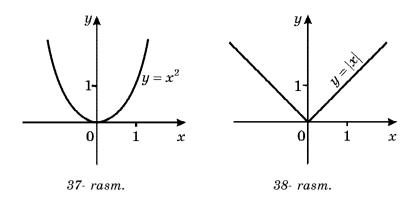
- 203. Tenglamaning musbat ildizini toping:
- 1) $x^{\frac{1}{2}} = 3$; 2) $x^{\frac{1}{4}} = 2$; 3) $x^{-\frac{1}{2}} = 3$;
- 4) $x^{-\frac{1}{4}} = 2$; 5) $x^{\frac{5}{6}} = 32$; 6) $x^{-\frac{4}{5}} = 81$.

- **204.** Millimetrli qogʻozga $y = \sqrt[4]{x}$ funksiyaning grafigini chizing. Grafik bo'vicha:
  - 1) y = 0.5; 1; 4; 2.5 boʻlganda x ning qiymatlarini toping:
  - 2) $\sqrt[4]{1.5}$; $\sqrt[4]{2}$; $\sqrt[4]{2.5}$; $\sqrt[4]{3}$ givmatlarni tagriban toping.
- 205. Funksiyalar grafiklari kesishish nuqtalarining koordinatalarini toping:

- rini toping: 1) $y = x^{\frac{4}{3}}$ va y = 625; 2) $y = x^{\frac{6}{5}}$ va y = 64; 3) $y = x^{\frac{3}{2}}$ va y = 216; 4) $y = x^{\frac{7}{3}}$ va y = 128. 206. 1) $y = x + \frac{1}{x}$ funksiyaning 0 < x < 1 oraliqda kamayishini isbot-
  - 2) $y = \frac{1}{x^2 + 1}$ funksiyaning $x \ge 0$ oraliqda kamayishini va $x \le 0$ oraliqda oʻsishini isbotlang;
  - 3) $y = x^3 3x$ funksiyaning $x \le -1$ va $x \ge 1$ oraliqlarda o'sishini va $-1 \le x \le 1$ kesmada kamayishini isbotlang;
  - 4) $u = x 2\sqrt{x}$ funksivaning $x \ge 1$ oraliqda o'sishini va $0 \le x \le 1$ kesmada kamavishini isbotlang.
- 207. Funksiya grafigini yasang hamda o'sish va kamayish oraliqlarini toping:
  - 1) $y = \begin{cases} x+2, & \text{agar } x \le -1 \text{ bo'lsa,} \\ x^2, & \text{agar } x > -1 \text{ bo'lsa;} \end{cases}$
  - 2) $y = \begin{cases} x^2, & \text{agar } x \le 1 \text{ bo'lsa,} \\ 2 x^2, & \text{agar } x > 1 \text{ bo'lsa.} \end{cases}$

16- §. FUNKSIYANING JUFTLIGI VA TOQLIGI

Siz $y = x^2$ va y = |x| funksiyalarning grafiklari ordinatalar o'qiga nisbatan simmetrik (37 va 38- rasmlar) ekanligini bilasiz. Bunday funksiyalar juft funksiyalar deyiladi.

Agar y(x) funksiyaning aniqlanish sohasidan olingan istalgan x uchun y(-x) = y(x) boʻlsa, bu funksiya juft funksiya deyiladi.

Masalan, $y = x^4$ va $y = \frac{1}{x^2}$ funksiyalar juft funksiyalar, chunki istalgan x uchun $(-x)^4 = x^4$ va istalgan $x \neq 0$ uchun $\frac{1}{(-x)^2} = \frac{1}{x^2}$.

1-masala. $y=x^3$ funksiyaning grafigi koordinatalar boshiga nisbatan simmetrik ekanligini isbotlang va grafigini yasang.

 $\triangle$ 1) $y = x^3$ funksiyaning aniqlanish sohasi – barcha haqiqiy sonlar toʻplami.

2) $y=x^3$ funksiyaning qiymatlari x>0 boʻlganda musbat, x<0 boʻlganda manfiy, x=0 boʻlganda nolga teng.

O Aytaylik, $(x_0; y_0)$ nuqta $y = x^3$ funksiyaning grafigiga tegishli, ya'ni $y_0 = x_0^3$ bo'lsin. $(x_0; y_0)$ nuqtaga koordinatalar boshiga nisbatan simmetrik bo'lgan nuqta $(-x_0; -y_0)$ koordinatalarga ega bo'ladi. Bu nuqta ham $y = x^3$ funksiyaning grafigiga tegishli bo'ladi, chunki $y_0 = x_0^3$ to'g'ri tenglikning ikkala qismini -1 ga ko'paytirib, hosil qilamiz: $-y_0 = -x_0^3$ yoki $-y_0 = (-x_0)^3$.

Bu xossa $y = x^3$ funksiyaning grafigini yasashga imkon beradi: avval grafik $x \ge 0$ uchun yasaladi, soʻngra esa uni koordinatalar boshiga nisbatan simmetrik akslantiriladi.

3) $y = x^3$ funksiya aniqlanish sohasining hamma yerida o'sadi. Bu musbat ko'rsatkichli darajali funksiyaning $x \ge 0$ bo'lganda o'sish xossa-

sidan va grafikning koordinatalar boshiga nisbatan simmetrikligidan kelib chiqadi.

4) $x \ge 0$ ning ba'zi qiymatlari (masalan, x = 0, 1, 2, 3) uchun $y = x^3$ funksiyaning qiymatlari jadvalini tuzamiz, $x \ge 0$ bo'lganda grafikning bir qismini yasaymiz va so'ngra simmetriya yordamida grafikning x ning manfiy qiymatlariga mos keluvchi qismini yasaymiz (39- rasm).

Grafiklari koordinatalar boshiga nisbatan simmetrik bo'lgan funksiyalar toq funksiyalar deyiladi. Shunday qilib, $y = x^3 - \text{toq funksiya}$.

Agar y(x) funksiyaning aniqlanish sohasidan olingan istalgan x uchun

$$y(-x) = -y(x)$$

bo'lsa, bu funksiya toq funksiya deyiladi.

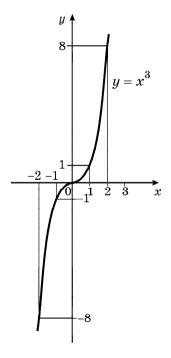
Masalan, $y = x^5$, $y = \frac{1}{x^3}$ funksiyalar toq funksiyalardir, chunki istalgan x uchun $(-x)^5 = -x^5$ va istalgan $x \neq 0$ uchun $\frac{1}{(-x)^3} = -\frac{1}{x^3}$.

Juft va toq funksiyalarning aniqlanish sohasi koordinatalar boshiga nisbatan simmetrik ekanligini ta'kidlab o'tamiz.

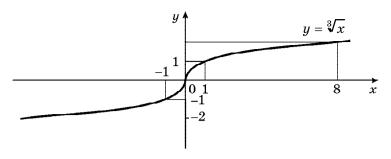
Juftlik yoki toqlik xossalariga ega boʻlmagan funksiyalar mavjud. Masalan, y = 2x + 1 funksiyaning juft ham, toq ham emasligini koʻrsatamiz. Agar bu funksiya juft boʻlganida edi, u holda barcha x uchun 2(-x) + 1 = 2x + 1 tenglik bajarilgan boʻlar edi; lekin, masalan, x = 1 boʻlganda bu tenglik notoʻgʻri: $-1 \neq 3$. Agar bu funksiya toq boʻlganida edi, u holda barcha x uchun 2(-x) + 1 = -(2x + 1) tenglik bajarilgan boʻlar edi; lekin masalan, x = 2 boʻlganda bu tenglik notoʻgʻri: $-3 \neq -5$.

2-masala. $y = \sqrt[3]{x}$ funksiyaning grafigini yasang.

 $\triangle$ 1) Aniqlanish sohasi – barcha haqiqiy sonlar.

39- rasm.

40- rasm.

- 2) funksiya toq, chunki istalgan x uchun $\sqrt[3]{-x} = -\sqrt[3]{x}$.
- 3) $x \ge 0$ boʻlganda funksiya musbat koʻrsatkichli darajali funksiyaning xossasiga koʻra oʻsadi, chunki $x \ge 0$ boʻlganda $\sqrt[3]{x} = x^{\frac{1}{3}}$.
  - 4) x > 0 boʻlganda funksiyaning qiymati musbat; y(0) = 0.
- 5) grafikka tegishli bir nechta, masalan, (0; 0), (1; 1), (8; 2) nuqtalarni topib, $x \ge 0$ ning qiymatlari uchun grafikning bir qismini yasaymiz va soʻngra simmetriya yordamida x < 0 uchun grafikning ikkinchi qismini yasaymiz (40- rasm).

 $y = \sqrt[3]{x}$ funksiya barcha x lar uchun, $y = x^{\frac{1}{3}}$ funksiya esa faqat $x \ge 0$ uchun aniqlanganligini ta'kidlab o'tamiz.

Mashqlar

Funksiya toq yoki juft boʻlishini aniqlang (208–209):

208. 1)
$$y = 2x^4$$
; 2) $y = 3x^5$; 3) $y = x^2 + 3$; 4) $y = x^3 - 2$.

209. 1)
$$y = x^{-4}$$
;

2)
$$y = x^{-3}$$
;

3)
$$y = x^4 + x^2$$
;

4)
$$y = x^3 + x^5$$
;

4)
$$y = x^3 + x^5$$
; 5) $y = x^2 - x + 1$; 6) $y = \frac{1}{x+1}$.

6)
$$y = \frac{1}{x+1}$$
.

210. Funksiya grafigining eskizini chizing:

1)
$$y = x^4$$
; 2) $y = x^5$; 3) $y = -x^2 + 3$; 4) $y = \sqrt[5]{x}$.

211. Funksiya juft ham, toq ham emasligini koʻrsating:

1)
$$y = \frac{x+2}{x-3}$$
; 2) $y = \frac{x^2+x-1}{x+4}$.

212. Funksiyaning juft yoki toq boʻlishini aniqlang:

1)
$$y = x^4 + 2x^2 + 3$$
;

$$2) \ y = x^3 + 2x + 1;$$

1)
$$y = x^4 + 2x^2 + 3$$
; 2) $y = x^3 + 2x + 1$; 3) $y = \frac{3}{x^3} + \sqrt[3]{x}$;

4)
$$y = x^4 + |x|$$
;

5)
$$y = |x| + x^3$$
;

6)
$$y = \sqrt[3]{x-1}$$
.

213. Simmetriyadan foydalanib, juft funksiyaning grafigini yasang:

1)
$$y = x^2 - 2|x| + 1$$
; 2) $y = x^2 - 2|x|$.

2)
$$y = x^2 - 2|x|$$

214. Simmetriyadan foydalanib, toq funksiyaning grafigini yasang:

1)
$$y = x|x| - 2x$$
;

2)
$$y = x|x| + 2x$$
.

215. Funksiyaning xossalarini aniqlang va uning grafigini yasang:

1)
$$y = \sqrt{x-5}$$
; 2) $y = \sqrt{x}+3$; 3) $y = x^4+2$;

2)
$$y = \sqrt{x} + 3$$
;

3)
$$y = x^4 + 2$$

4)
$$y = 1 - x^4$$
; 5) $y = (x+1)^3$; 6) $y = x^3 - 2$.

5)
$$y = (x+1)^3$$

6)
$$y = x^3 - 2$$

216. Funksiyaning grafigini yasang:

1)
$$y = \begin{cases} x^2, & \text{agar } x \ge 0 \text{ bo'lsa,} \\ x^3, & \text{agar } x < 0 \text{ bo'lsa;} \end{cases}$$

2)
$$y = \begin{cases} x^3, & \text{agar } x > 0 \text{ bo'lsa,} \\ x^2, & \text{agar } x \le 0 \text{ bo'lsa.} \end{cases}$$

Argumentning qanday qiymatlarida funksiyaning qiymatlari musbat bo'lishini aniqlang. O'sish va kamayish oraliqlarini ko'rsating.

217. y funksiya berilgan:

1)
$$y = x$$
: 2) $y = x$

1)
$$y = x$$
; 2) $y = x^2$; 3) $y = x^2 + x$; 4) $y = x^2 - x$.

x > 0 bo'lganda y funksiyaning grafigini yasang. x < 0 uchun shu funksiyalardan har birining grafigini shunday yasangki, yasalgan grafik: a) juft funksiyaning; b) toq funksiyaning grafigi boʻlsin. Hosil qilingan har bir funksiyani bitta formula bilan bering.

218. Funksiya grafigi simmetriya o'qining tenglamasini yozing:

1)
$$y = (x+1)^6$$
;

2)
$$y = x^6 + 1$$
.

219. Funksiya grafigi simmetriya markazining koordinatalarini koʻrsating:

1)
$$y = x^3 + 1$$
;

2)
$$y = (x+1)^3$$
.

$y = \frac{k}{r}$ FUNKSIYA

1-masala. $y = \frac{1}{x}$ funksiyaning grafigini yasang.

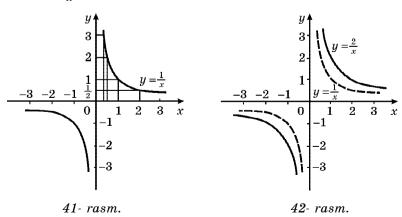
🛆 1) aniqlanish sohasi – noldan boshqa barcha haqiqiy sonlar.

- 2) funksiya toq, chunki $x \neq 0$ boʻlganda $\frac{1}{-x} = -\frac{1}{x}$.
- 3) funksiya x > 0 oraliqda manfiy koʻrsatkichli darajali funksiyaning xossasiga koʻra kamayadi, chunki $\frac{1}{x} = x^{-1}$.
  - 4) x > 0 boʻlganda funksiya musbat qiymatlarni qabul qiladi.
- 5) grafikka tegishli bir nechta, masalan, $(\frac{1}{3}; 3)$, $(\frac{1}{2}; 2)$, (1; 1), $(2; \frac{1}{2})$ nuqtalarni topib, x > 0 ning qiymatlari uchun grafikning bir qismini yasaymiz va soʻngra simmetriya yordamida x < 0 uchun qolgan qismini yasaymiz (41- rasm).

 $y=rac{1}{x}$ funksiyaning grafigi giperbola deyiladi. U tarmoqlar deb ataluvchi ikki qismdan tuzilgan. Tarmoqlardan biri birinchi chorakda, ikkinchisi esa uchinchi chorakda joylashgan.

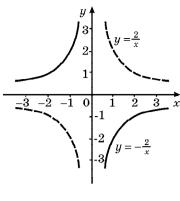
2-masala. k=2 va k=-2 boʻlganda $y=\frac{k}{x}$ funksiyaning grafigini yasang.

 $\triangle$ Argumentning ayni bir xil qiymatlarida $y = \frac{2}{x}$ funksiyaning qiymatlari $y = \frac{1}{x}$ funksiya qiymatlarini 2 ga koʻpaytirish bilan hosil

qilinishini eslatamiz. Bu esa $y = \frac{2}{x}$ funksiyaning grafigi $y = \frac{1}{x}$ funksiya grafigini abssissalar oʻqidan ordinatalar oʻqi boʻylab ikki baravar choʻzish bilan hosil qilinadi, demakdir (42-rasm).

 $y=-\frac{2}{x}$ funksiyaning qiymatlari $y=\frac{2}{x}$ funksiya qiymatlaridan faqat ishorasi bilan farq qiladi. Demak, $y=-\frac{2}{x}$ funksiyaning grafigi $y=\frac{2}{x}$ funksiya grafigiga abssissalar oʻqiga nisbatan simmetrik (43- rasm).

43- rasm.

Istalgan $k \neq 0$ da $y = \frac{k}{x}$ funksiyaning

grafigi ham giperbola deyiladi. Giperbola ikkita tarmoqqa ega. Ular, agar k>0 boʻlsa, birinchi va uchinchi choraklarda, agar k<0 boʻlsa, ikkinchi va toʻrtinchi choraklarda yotadi.

 $y = \frac{k}{x}$ (bunda k > 0) funksiya $y = \frac{1}{x}$ funksiyaning barcha xossalariga ega, chunonchi, bu funksiya:

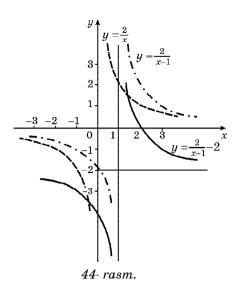
- 1) $x \neq 0$ boʻlganda aniqlangan;
- 2) noldan boshqa barcha haqiqiy qiymatlarni qabul qiladi;
- 3) toq;
- 4) x > 0 boʻlganda musbat qiymatlarni va x < 0 boʻlganda manfiy qiymatlarni qabul qiladi;
  - 5) x < 0 va x > 0 oraliqlarda kamayadi.

Agar k < 0 bo'lsa, u holda $y = \frac{k}{x}$ funksiya 1-3-xossalarga ega bo'ladi; 4-5 xossalar esa bunday ifodalanadi:

- 4) x < 0 bo'lganda musbat qiymatlarni va x > 0 bo'lganda manfiy qiymatlarni qabul qiladi;
  - 5) x < 0 va x > 0 oraliqlarda o'sadi.

 $y=rac{k}{x}$ funksiya k>0 boʻlganda x va y lar orasidagi $teskari\ proporsional\ bogʻlanishni\ ifoda qiladi, deyiladi. Miqdorlar orasidagi bunday bogʻlanishlar koʻpincha fizika, texnika va boshqa sohalarda uchraydi.$

Masalan, v oʻzgarmas tezlik bilan aylana boʻylab tekis harakat qilayotganda jism $a=\frac{v^2}{r}$ ga teng (bu yerda r – aylana radiusi) markazga

intilma tezlanish bilan harakatlanadi, ya'ni bu holda tezlanish aylana radiusiga teskari proporsional.

3-masala. Oy Yerdan 3,84·10⁸ m masofada. Oy 27,3 sutka davomida Yer atrofini bir marta aylanib chiqadi. Oyning markazga intilma tezlanishini hisoblang.

 $\triangle$ a tezlanishni $a=rac{v^2}{r}$ formula bilan hisoblaymiz, bunda $v=rac{C}{t}$, $c=2\pi r$, $t=27,3\cdot 24\cdot 3600$ s, $r=3,84\cdot 10^8$. U holda:

$$a = \frac{4 \cdot \pi^2 \cdot 3,84 \cdot 10^8}{(27,3 \cdot 24 \cdot 3600)^2} \approx 2,72 \cdot 10^{-3}$$
.

Javob: $2,72 \cdot 10^{-3} \text{ m/s}^2$.

4 - m a s a l a. $y = \frac{2}{x-1} - 2$ funksiya grafigini yasang.

 $\triangle$ $y=\frac{2}{x}$ funksiya grafigini (42- rasm) Ox oʻq boʻylab oʻngga bir birlik va Oy oʻq boʻylab ikki birlik pastga surish bilan $y=\frac{2}{x-1}-2$ funksiyaning grafigini hosil qilish mumkin (44- rasm).

Mashqlar

- **220.** $y = \frac{2}{x}$ funksiya grafigini yasang. x ning qanday qiymatlarida: 1) y(x) = 4; 2) $y(x) = -\frac{1}{2}$; 3) y(x) > 1; 4) $y(x) \le 1$ boʻlishini aniqlang.
- **221.** Bitta koordinatalar tekisligida $y = \frac{1}{x}$ va y = x funksiyalar grafiklarini yasang. x ning qanday qiymatlarida:
  - 1) bu funksiyalarning grafiklari kesishishini aniqlang;
  - 2) birinchi funksiyaning grafigi ikkinchi funksiya grafigidan yuqorida (pastda) yotishini aniqlang.

222. Funksiyalarning grafiklarini yasamasdan, ularning kesishish nuqtalarini toping:

1)
$$y = \frac{12}{x}$$
, $y = 3x$;

1)
$$y = \frac{12}{x}$$
, $y = 3x$; 2) $y = -\frac{8}{x}$, $y = -2x$;

3)
$$y = \frac{2}{x}$$
, $y = x - 1$

3)
$$y = \frac{2}{x}$$
, $y = x - 1$; 4) $y = \frac{6}{x+1}$, $y = x + 2$.

223. Funksiyalarning grafiklarini yasab, ularning kesishish nuqtalarini taqriban toping:

1)
$$y = \frac{3}{x}$$
, $y = x + 1$;

1)
$$y = \frac{3}{x}$$
, $y = x + 1$; 2) $y = -\frac{3}{x}$, $y = 1 - x$;

3)
$$y = \frac{2}{x}$$
, $y = x^2 + 2$;

3)
$$y = \frac{2}{x}$$
, $y = x^2 + 2$; 4) $y = \frac{1}{x}$, $y = x^2 + 4x$.

- 224. Silindrda porshen ostida gaz o'zgarmas haroratda turibdi. Gazning V (litrlarda) hajmi p (atmosfera) bosimida $V = \frac{12}{n}$ formula boʻvicha hisoblanadi.
  - 1) Bosim 4 atm: 5 atm: 10 atm bo'lganda gaz egallagan haimni toping; 2) qanday bosimda gaz 3 l; 5 l; 15 l hajmni egallashini hisoblang; 3) gazning hajmi uning bosimiga bogʻliqligi grafigini yasang.
- **225.** Reostatdagi I tok kuchi (amperlarda) $I = \frac{U}{R}$ formula bilan o'lchanadi, bunda U - kuchlanish (voltlarda), R - qarshilik (omlarda).
  - 1) U = 6 bo'lganda I(R) bog'lanishning grafigini yasang.
  - 2) Grafik bo'vicha tagriban toping: a) R garshilik 6, 12, 20 Om bo'lganda tok kuchini; b) tok kuchi 10, 5, 1,2 A bo'lganda reostatning qarshiligini.
- 226. Avtomobil yoʻlning radiusi 150 m boʻlgan aylanma qismi boʻyicha 60 km/soat tezlik bilan harakat qilmoqda. Avtomobilning markazga intilma tezlanishini toping. Agar avtomobilning tezligi avvalgicha qolib, yoʻlning aylanma qismi radiusi ortsa, markazga intilma tezlanish ortadimi yoki kamayadimi?
- 227. Funksiyaning grafigini yasang:

1)
$$y = \frac{3}{x} - 2$$
; 2) $y = \frac{2}{x} + 1$; 3) $y = \frac{2}{x+2} - 1$; 4) $y = \frac{3}{1-x} + 1$.

18- §. DARAJA QATNASHGAN TENGSIZLIK VA TENGLAMALAR

Darajali funksiyaning xossalaridan har xil tenglama va tengsizliklarni yechishda foydalaniladi.

1-masala. $x^5 > 32$ tengsizlikni yeching.

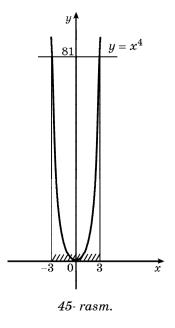
 $\triangle y = x^5$ funksiya x ning barcha haqiqiy qiymatlarida aniqlangan va oʻsadi. y(2) = 32 boʻlgani uchun x > 2 boʻlganda y(x) > 32 va x < 2 boʻlganda y(x) < 32.

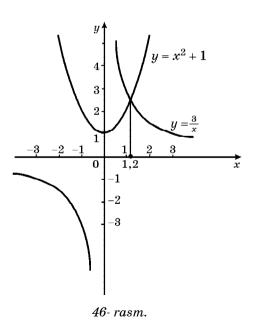
Javob: x > 2.

2-masala. $x^4 \le 81$ tengsizlikni yeching.

 $\triangle$ $y=x^4$ funksiya $x\leq 0$ boʻlganda kamayadi va $x\geq 0$ boʻlganda oʻsadi. $x^4=81$ tenglama ikkita haqiqiy ildizga ega: $x_1=-3$, $x_2=3$. Shuning uchun $x^4\leq 81$ tengsizlik $x\leq 0$ boʻlganda $-3\leq x\leq 0$ yechimlarga va $x\geq 0$ boʻlganda $0\leq x\leq 3$ yechimlarga ega (45-rasm).

Javob: $-3 \le x \le 3$.

3-masala. Funksiyalarning grafiklari yordamida $\frac{3}{x} = x^2 + 1$ tenglamani yeching.

Bitta koordinatalar tekisligida $y = \frac{3}{x}$ va $y = x^2 + 1$ funksiyalarning grafiklarini yasaymiz (46- rasm).

 $\Delta x < 0$ boʻlganda $\frac{3}{x} = x^2 + 1$ tenglama ildizlarga ega emas, chunki $\frac{3}{x} < 0$, lekin $x^2 + 1 > 0$. x > 0 boʻlganda bu tenglama shu funksiyalar kesishish nuqtasining abssissasiga teng boʻlgan bitta ildizga ega. 46- rasmdan koʻrinib turibdiki, $x_1 \approx 1,2$. Tenglama boshqa musbat ildizlarga ega emas, chunki $x > x_1$ boʻlganda $y = \frac{3}{x}$ funksiya kamayadi, $y = x^2 + 1$ funksiya esa oʻsadi va demak, funksiyalarning grafiklari $x > x_1$ boʻlganda kesishmaydi. Xuddi shu sababga koʻra ular $0 < x < x_1$ boʻlganda ham kesishmaydi.

Javob:
$$x_1 \approx 1,2$$
.

4-masala. $\sqrt{2-x^2} = x$ (1) tenglamani yeching.

 $\triangle$ Aytaylik, x-berilgan tenglamaning ildizi boʻlsin, ya'ni x- shunday sonki, u (1) tenglamani toʻgʻri tenglikka aylantiradi. Tenglamaning ikkala qismini kvadratga koʻtarib, hosil qilamiz:

$$2 - x^2 = x^2. {2}$$

Bundan $x^2 = 1$, $x_{1,2} = \pm 1$.

Demak, (1) tenglama ildizlarga ega, deb faraz qilib, biz bu ildizlar faqat 1 va -1 sonlari boʻlishi mumkinligini bilib oldik, endi bu sonlar (1) tenglamaning ildizlari boʻlish yoki boʻlmasligini tekshiramiz. x=1 boʻlganda (1) tenglama toʻgʻri tenglikka aylanadi: $\sqrt{2-1^2}=1$. Shuning uchun x=1 (1) tenglamaning ildizi.

x=-1 bo'lganda (1) tenglamaning chap qismi $\sqrt{2-(-1)^2}=\sqrt{1}=1$ ga teng, o'ng qismi esa -1 ga teng, ya'ni x=-1 (1) tenglamaning ildizi bo'la olmaydi.

Javob:
$$x = 1$$
.

Qaralgan masalada (1) tenglama uning ikkala qismini kvadratga koʻtarish yoʻli bilan yechiladi. Bunda (2) tenglama hosil boʻldi.

(1) tenglama faqat bitta ildizga ega: x=1, (2) tenglama esa ikkita ildizga ega: $x_{1,2}=\pm 1$, ya'ni (1) tenglamadan (2) tenglamaga o'tishda

chet ildizlar deb ataluvchi ildizlar paydo boʻldi. Bu shuning uchun ham sodir boʻldiki, x = -1 boʻlganda (1) tenglama 1 = -1 dan iborat notoʻgʻri tenglikka aylandi, bu notoʻgʻri tenglikning ikkala qismini kvadratga koʻtarishda esa $1^2 = (-1)^2$ dan iborat toʻgʻri tenglik hosil boʻldi.

Shunday qilib, tenglamaning ikkala qismini kvadratga koʻtarishda chet ildizlar paydo boʻlishi mumkin.

Tenglamani uning ikkala qismini kvadratga koʻtarish bilan yechishda tekshirish oʻtkazish zarur.

(1) tenglama – *irratsional tenglamaga* misol. Yana irratsional tenglamalarga misollar keltiramiz:

$$\sqrt{3-2x} = 1-x$$
; $\sqrt{x+1} = 2-\sqrt{x-3}$.

Bir nechta irratsional tenglamalarni yechishni qaraymiz.

5-masala. $\sqrt{5-2x} = 1-x$ tenglamani yeching.

△ Tenglamaning ikkala qismini kvadratga koʻtaramiz:

$$5 - 2x = x^2 - 2x + 1$$

yoki $x^2 = 4$, bundan $x_1 = 2$, $x_2 = -2$. Topilgan ildizlarni tekshiramiz.

x=2 bo'lganda berilgan tenglamaning chap qismi $\sqrt{5-2\cdot 2}=1$ ga teng, o'ng qismi 1-2=-1 ga teng. $1\neq -1$ bo'lganligi uchun x=2 berilgan tenglamaning ildizi bo'la olmaydi.

x=-2 boʻlganda tenglamaning chap qismi $\sqrt{5-2\cdot(-2)}=3$ ga teng, oʻng qismi 1-(-2)=3 ga teng. Demak, x=-2 berilgan tenglamaning ildizi.

Javob: x = -2.

6-masala. Tenglamani yeching: $\sqrt{x-2}+3=0$.

 $\triangle$ Bu tenglamani $\sqrt{x-2} = -3$ koʻrinishda yozib olaylik.

Arifmetik ildiz manfiy boʻlishi mumkin emas, binobarin, bu tenglama ildizlarga ega emas.

Javob: Ildizlari yoʻq.

7-masala. Tenglamani yeching: $\sqrt{x-1} + \sqrt{11-x} = 4$.

△ Tenglamaning ikkala qismini kvadratga koʻtarib, hosil qilamiz:

$$x-1+2\sqrt{x-1}\cdot\sqrt{11-x}+11-x=16$$
.

O'xshash hadlarni ixchamlab, tenglamani bunday ko'rinishda vozamiz:

$$2\sqrt{x-1} \cdot \sqrt{11-x} = 6$$
 yoki $\sqrt{x-1} \cdot \sqrt{11-x} = 3$.

Oxirgi tenglamaning ikkala qismini kvadratga koʻtaraylik:

$$(x-1)(11-x) = 9$$
 yoki $x^2 - 12x + 20 = 0$,

bundan $x_1 = 2$, $x_2 = 10$. Tekshirish 2 va 10 sonlaridan har biri berilgan tenglamaning ildizi bo'lishini ko'rsatadi.

Javob:
$$x_1 = 2$$
, $x_2 = 10$.

Mashqlar

228. Tengsizlikni veching:

- 1) $x^7 > 1$; 2) $x^3 \le 27$; 3) $y^3 \ge 64$;
- 4) $u^3 < 125$; 5) $x^4 \le 16$; 6) $x^4 > 625$.
- 229. 1) Agar kvadratning yuzi 361 sm² dan katta ekanligi ma'lum bo'lsa, uning tomoni qanday bo'lishi mumkin?
  - 2) Agar kubning hajmi 343 dm³ dan katta ekanligi ma'lum bo'lsa, uning qirrasi qanday bo'lishi mumkin?
- 230. (Ogʻzaki.) 7 soni tenglamaning ildizi boʻlishini koʻrsating:

1)
$$\sqrt{x-3}=2$$
;

1)
$$\sqrt{x-3} = 2$$
; 2) $\sqrt{x^2 - 13} - \sqrt{2x - 5} = 3$.

231. (Ogʻzaki.) Tenglamani yeching:

1)
$$\sqrt{x} = 3$$
; 2) $\sqrt{x} = 7$; 3) $\sqrt{2x-1} = 0$; 4) $\sqrt{3x+2} = 0$.

Tenglamani yeching (232-233):

232. 1)
$$\sqrt{x+1} = 2$$
;

2)
$$\sqrt{x-1} = 3$$
;

3)
$$\sqrt{1-2x} = 4$$
;

4)
$$\sqrt{2x-1} = 3$$
.

233. 1)
$$\sqrt{x+1} = \sqrt{2x-3}$$
;

2)
$$\sqrt{x-2} = \sqrt{3x-6}$$
;

3)
$$\sqrt{x^2 + 24} = \sqrt{11x}$$
;

4)
$$\sqrt{x^2+4x} = \sqrt{14-x}$$
.

7 - Algebra, 9-sinf uchun

234. 1)
$$\sqrt{x+2} = x$$
;

2)
$$\sqrt{3x+4} = x$$
;

3)
$$\sqrt{20-x^2}=2x$$
;

4)
$$\sqrt{0.4-x^2}=3x$$
.

235. 1)
$$\sqrt{x^2 - x - 8} = x - 2$$
;

2)
$$\sqrt{x^2+x-6}=x-1$$
.

236. Tengsizlikni yeching:

1)
$$(x-1)^3 > 1$$
;

2)
$$(x+5)^3 > 8$$
:

2)
$$(x+5)^3 > 8$$
; 3) $(2x-3)^7 \ge 1$;

4)
$$(3x-5)^7 < 1$$
:

4)
$$(3x-5)^7 < 1$$
; 5) $(3-x)^4 > 256$; 6) $(4-x)^4 > 81$.

6)
$$(4-x)^4 > 81$$

237. Berilgan tenglama nima uchun ildizlarga ega emasligini tushuntiring:

1)
$$\sqrt{x} = -8$$
;

2)
$$\sqrt{x} + \sqrt{x-4} = -3$$
;

3)
$$\sqrt{-2-x^2} = 12$$
:

4)
$$\sqrt{7x-x^2-63}=5$$
.

Tenglamani yeching (238-240):

238. 1)
$$\sqrt{x^2 - 4x + 9} = 2x - 5$$
;

2)
$$\sqrt{x^2 + 3x + 6} = 3x + 8$$
;

3)
$$2x = 1 + \sqrt{x^2 + 5}$$
;

4)
$$x + \sqrt{13 - 4x} = 4$$
.

239. 1)
$$\sqrt{x+12} = 2 + \sqrt{x}$$
:

2)
$$\sqrt{4+x} + \sqrt{x} = 4$$
.

240. 1)
$$\sqrt{2x+1} + \sqrt{3x+4} = 3$$
; 2) $\sqrt{4x-3} + \sqrt{5x+4} = 4$;

2)
$$\sqrt{4x-3} + \sqrt{5x+4} = 4$$
;

3)
$$\sqrt{x-7} - \sqrt{x+17} = -4$$
; 4) $\sqrt{x+4} - \sqrt{x-1} = 1$.

4)
$$\sqrt{x+4} - \sqrt{x-1} = 1$$
.

241. x ning qanday qiymatlarida funksiyalar bir xil qiymatlarni qabul qiladi:

1)
$$y = \sqrt{4 + \sqrt{x}}$$
, $y = \sqrt{19 - 2\sqrt{x}}$; 2) $y = \sqrt{7 + \sqrt{x}}$, $y = \sqrt{11 - \sqrt{x}}$?

242. Tengsizlikni yeching:

1)
$$\sqrt{x-2} > 3$$
; 2) $\sqrt{x-2} \le 1$;

2)
$$\sqrt{x-2} \le 1$$

3)
$$\sqrt{2-x} \ge x$$
;

4)
$$\sqrt{2-x} < x$$

4)
$$\sqrt{2-x} < x$$
; 5) $\sqrt{5x+11} > x+3$; 6) $\sqrt{x+3} \le x+1$.

6)
$$\sqrt{x+3} \le x+1$$
.

IV bobga doir mashqlar

243. Funksiyaning aniqlanish sohasini toping:

1)
$$y = \frac{1}{2x+1}$$
; 2) $y = (3-2x)^{-2}$; 3) $y = \sqrt{-5-3x}$; 4) $y = \sqrt[3]{7-3x}$.

244. (Ogʻzaki.) $y = \sqrt[4]{x}$ va $y = x^5$ funksiyalarning oʻsish yoki kamayish xossalaridan foydalanib, sonlarni taqqoslang:

1)
$$\sqrt[4]{2,7}$$
 va $\sqrt[4]{2,9}$;

2)
$$\sqrt[4]{\frac{1}{7}}$$
 va $\sqrt[4]{\frac{1}{8}}$;

3)
$$(-2)^5$$
 va $(-3)^5$;

4)
$$\left(2\frac{2}{3}\right)^5$$
 va $\left(2\frac{3}{4}\right)^5$.

245. Funksiyaning xossalarini aniqlang va uning grafigi eskizini chizing:

1)
$$y = -2x^4$$
; 2) $y = \frac{1}{2}x^5$; 3) $y = 2\sqrt[4]{x}$; 4) $y = 3\sqrt[3]{x}$.

246. (Ogʻzaki.) Agar k=-4, k=3 boʻlsa, $y=\frac{k}{r}$ giperbolaning tarmoqlari qaysi choraklarda joylashgan?

247. Bitta chizmada y = x va $y = x^3$ funksivalarning grafiklarini yasang. Shu grafiklar kesishish nuqtasining koordinatalarini toping.

248. Funksiyalar grafiklari kesishish nuqtalarining koordinatalarini toping:

1)
$$y = x^2$$
, $y = x^3$; 2) $y = \frac{1}{x}$, $y = 2x$;

2)
$$y = \frac{1}{x}$$
, $y = 2x$

3)
$$y = \sqrt{x}, y = |x|;$$

3)
$$y = \sqrt{x}$$
, $y = |x|$; 4) $y = \sqrt[3]{x}$, $y = \frac{1}{x}$.

249. Tengsizlikni yeching:

1)
$$x^4 \le 81$$
;

2)
$$x^5 > 32$$
;

3)
$$x^6 > 64$$
;

1)
$$x^4 \le 81$$
; 2) $x^5 > 32$; 3) $x^6 > 64$; 4) $x^5 \le -32$.

250. Tenglamani veching:

1)
$$\sqrt{3-x}=2$$
;

2)
$$\sqrt{3x+1} = 7$$
;

3)
$$\sqrt{3-11x} = 2x$$
;

4)
$$\sqrt{5x-1+3x^2}=3x$$
;

5)
$$\sqrt{2x-1} = x-2$$
;

6)
$$\sqrt{2-2x} = x+3$$
.

251. Funksiyaning aniqlanish sohasini toping:

1)
$$y = \sqrt[5]{x^3 + x - 2}$$
;

2)
$$y = \sqrt[3]{x^2 + 2x - 15}$$
;

3)
$$y = \sqrt[6]{6 - x - x^2}$$

3)
$$y = \sqrt[6]{6 - x - x^2}$$
; 4) $y = \sqrt[4]{13x - 22 - x^2}$;

5)
$$y = \sqrt{\frac{x^2 + 6x + 5}{x + 7}}$$
;

6)
$$y = \sqrt{\frac{x^2-9}{x^2+8x+7}}$$
.

O'ZINGIZNI TEKSHIRIB KO'RING!

Funksiyaning aniqlanish sohasini toping: 1.

1)
$$y = \frac{8}{r-1}$$
;

2)
$$y = \sqrt{9 - x^2}$$
.

Funksiyaning grafigini yasang:

1)
$$y = \sqrt{x}$$
:

2)
$$y = \frac{6}{3}$$
;

1)
$$y = \sqrt{x}$$
; 2) $y = \frac{6}{x}$; 3) $y = -\frac{5}{x}$; 4) $y = x^3$.

4)
$$y = x^3$$

Har bir funksiya uchun grafik bo'yicha:

- a) y(2) ni toping;
- b) agar y(x) = 3 bo'lsa, x ning qiymatini toping;
- d) y(x) > 0, y(x) < 0 boʻlgan oraliqlarni toping;
- e) o'sish, kamayish oraliqlarini toping.
- Funksivaning juft va toqligini tekshiring:

1)
$$y = 3x^6 + x^2$$
; 2) $y = 8x^5 - x$.

2)
$$y = 8x^5 - x$$

Tenglamani yeching:

1)
$$\sqrt{x-3} = 5$$
;

2)
$$\sqrt{3-x-x^2} = x$$
.

252. Funksiyaning koʻrsatilgan oraliqda oʻsishi yoki kamayishini aniqlang:

1)
$$y = \frac{1}{(x-3)^2}$$
, $x > 3$ oraliqda;

1)
$$y = \frac{1}{(x-3)^2}$$
, $x > 3$ oraliqda; 2) $y = \frac{1}{(x-2)^3}$, $x < 2$ oraliqda;

3)
$$y = \sqrt[3]{x+1}$$
, $x \ge 0$ oraliqda;

3)
$$y = \sqrt[3]{x+1}$$
, $x \ge 0$ oraliqda; 4) $y = \frac{1}{\sqrt[3]{x+1}}$, $x < -1$ oraliqda.

253. Funksiyaning juft yoki toqligini aniqlang:

1)
$$y = x^6 - 3x^4 + x^2 - 2$$
; 2) $y = x^5 - x^3 + x$;

2)
$$y = x^5 - x^3 + x$$
;

3)
$$y = \frac{1}{(x-2)^2} + 1$$
;

4)
$$y = x^7 + x^5 + 1$$
.

254. Funksiyaning xossalarini aniqlang va uning grafigini yasang:

1)
$$y = \frac{1}{x^2}$$
;

2)
$$y = \frac{1}{r^3}$$
;

3)
$$y = \frac{1}{x^3} + 2$$

4)
$$y = 3 - \frac{1}{x^2}$$

5)
$$y = \frac{1}{(3-x)^2} + 1$$

1)
$$y = \frac{1}{x^2}$$
; 2) $y = \frac{1}{x^3}$; 3) $y = \frac{1}{x^3} + 2$;
4) $y = 3 - \frac{1}{x^2}$; 5) $y = \frac{1}{(3-x)^2} + 1$; 6) $y = \frac{1}{(x-1)^3} - 2$.

255. Tengsizlikni veching:

1)
$$(3x+1)^4 > 625$$

1)
$$(3x+1)^4 > 625$$
; 2) $(3x^2 + 5x)^5 \le 32$.

256. Tenglamani yeching:

1)
$$\sqrt{2x^2+5x-3}=x+1$$
;

2)
$$\sqrt{3x^2-4x+2}=x+4$$
;

3)
$$\sqrt{x+11} = 1 + \sqrt{x}$$
;

4)
$$\sqrt{x+19} = 1 + \sqrt{x}$$
;

5)
$$\sqrt{x+3} + \sqrt{2x-3} = 6$$
;

6)
$$\sqrt{7-x} + \sqrt{3x-5} = 4$$
.

257. Tengsizlikni veching:

1)
$$\sqrt{x^2 - 8x} > 3$$
;

2)
$$\sqrt{x^2 - 3x} < 2$$
:

3)
$$\sqrt{3x-2} > x-2$$
;

4)
$$\sqrt{2x+1} \le x-1$$
.

IV bobga doir sinov (test) mashqlari

- **1.** Funksiyaning aniqlanish sohasini toping: $y = \sqrt{-x^2 + 3x 2}$.
  - A) $1 \le x \le 2$;
- B) 1 < x < 2;
- C) $x \ge 2, x \le 1$:

- D) $-2 \le x \le -1$; E) $x \le -1$, $x \ge 2$.
- **2.** Funksiyaning aniqlanish sohasini toping: $y = \sqrt[4]{\frac{3x+2}{4x-5}}$.

  - A) $-\frac{2}{2} \le x \le \frac{5}{4}$; B) $x \le -\frac{2}{3}$, $x > \frac{5}{4}$; C) $x \ge \frac{5}{4}$;

- D) $x < -\frac{2}{3}$;
- E) toʻgʻri javob berilmagan.
- **3.** Funksiyaning aniqlanish sohasini toping: $y = \sqrt{\frac{-x^2 + 13x 22}{x^2}}$.
  - A) x < 2:
- B) 2 < x < 11;
- C) x < 2, 2 < x < 11:

- D) x < -2;
- E) $-2 \le x \le 11$.
- 4. Quyidagi funksiyalarning qaysilari o'suvchi?
  - 1) y = -x; 2) $y = -\frac{2}{x}$; 3) $y = \sqrt{x}$; 4) $y = \sqrt{x-100}$.
  - A) hammasi; B) 1, 2, 3; C) 1, 3, 4; D) 2, 3, 4; E) 1, 2, 4.
- 5. Quyidagi funksiyalarning qaysilari o'suvchi?
  - 1) $y = \sqrt[3]{-x}$; 2) $y = \sqrt[5]{x^2}$; 3) y = -2x + 7; 4) $y = -\sqrt{3-x}$.
  - A) 1, 4; B) 3, 4; C) 2, 3; D) 1, 2; E) 2, 4.

6. Quyidagi funksiyalarning qaysilari kamayuvchi?

1)
$$y = -\frac{1}{x^3}$$
; 2) $y = -3x + 4$; 3) $y = x^3 - 27$; 4) $y = \sqrt[3]{8 - x}$.

- A) 2, 4; B) 1, 2; C) 2, 3; D) 3, 4; E) 1, 4.
- 7. Quyidagi funksiyalarning qaysilari kamayuvchi?

1)
$$y = \sqrt[5]{x^3}$$
; 2) $y = \sqrt[3]{-x}$; 3) $y = \frac{7}{\sqrt{3+2x}}$; 4) $y = \sqrt[4]{x-16}$.

- A) 1, 2; B) 2, 3; C) 3, 4; D) 1, 3; E) 2, 4.
- 8. Funksiyalarning qaysilari juft funksiya?

1)
$$y = x + \frac{1}{x}$$
; 2) $y = x^2 + |x|$; 3) $y = -3 + \frac{5}{x^4}$; 4) $y = x^2 - \frac{3}{x}$.

- A) 1, 2; B) 3, 4; C) 2, 3; D) 1, 4; E) 1, 3.
- 9. Funksiyalarning qaysilari juft funksiya?

1)
$$y = 3x^6 - 7x^4 + 5x^2 + 9$$
; 2) $y = (x+1)^4 + 3(x+1)^2 - 6$;

3)
$$y = 1 + 4x^5 + 7x^7$$
; 4) $y = \frac{5x^4}{1+|x|}$.

- A) 1, 2; B) 2, 3; C) 3, 4; D) 1, 4; E) 2, 4.
- 10. Funksiyalarning qaysilari toq funksiya?

1)
$$y = 6x$$
; 2) $y = \sqrt[3]{x}$; 3) $y = 4x + 7$; 4) $y = 2x^3 - 10$.

- A) 2, 4; B) 2, 3; C) 3, 4; D) 1, 4; E) 1, 2.
- 11. Funksiyalarning qaysilari toq funksiya?

1)
$$y = \frac{1}{x^{2k-1}}$$
; 2) $y = x^2 + x^5$; 3) $y = x^3 + 7$; 4) $y = x^{2n+1}(k, n \in \mathbb{N})$.

- A) 1, 4; B) 2, 3; C) 3, 4; D) 1, 2; E) to 'g'ri javob berilmagan.
- 12. $y = ax^2$ va $y = \frac{k}{x}$ chiziqlar a va k ning qanday qiymatlarida (3; 2) nuqtada kesishadi?

A)
$$a = -\frac{2}{9}$$
, $k = 6$; B) $a = \frac{2}{9}$, $k = 6$; C) $a = 6$, $k = \frac{2}{9}$;

D)
$$a = -\frac{2}{9}$$
, $k = -6$; E) $a = 6$, $k = -\frac{9}{2}$.

13. k ning qanday qiymatlarida $y = \frac{k}{x}$ giperbola bilan y = 2x + 5 toʻgʻri chiziq ikkita nuqtada keshishadi?

A) $k < \frac{25}{8}$; B) $k < -\frac{25}{8}$; C) $k > -\frac{25}{8}$; D) $k > \frac{25}{8}$; E) $k = \frac{25}{8}$.

14. k ning qanday qiymatlarida $y = \frac{k}{x}$ giperbola bilan y = 6 - x toʻgʻri chiziq bitta umumiy nuqtaga ega boʻladi?

A) 10; B) -9; C) 8; D) 9; E) -10.

15. k ning qanday qiymatlarida $y = \frac{k}{x}$ giperbola bilan y = 3 - 2x toʻgʻri chiziq keshishmaydi?

A) $k = \frac{9}{8}$; B) $k < \frac{9}{8}$; C) $k > -\frac{9}{8}$; D) $k < -\frac{9}{8}$; E) $k > \frac{9}{8}$.

16. $\sqrt{x-5} + \sqrt{10-x} = 3$ tenglamaning $y = \sqrt{\frac{x^2-15x+50}{x^2-11x+24}}$ funksiyaning aniqlanish sohasiga tegishli ildizini toping.

A) 6; B) 9; C) -6; D) 3; E) 10.

17. $\sqrt{x-50} \cdot \sqrt{100-x} > 0$ tengsizlikning butun yechimlari yigʻindisini toping.

A) 3765; B) 3675; C) 49; D) 99; E) 3775.

18. $\sqrt{2x^2-8x+5} = x-2$ tenglamani yeching.

A) $4-\sqrt{3}$; B) $\sqrt{14}$; C) $2+\sqrt{3}$; D) $2-\sqrt{3}$; E) $2+\frac{\sqrt{6}}{2}$.

19. $\sqrt{2x-3} = 3-x$ tenglamani yeching.

A) 6; B) $\frac{3}{2}$; C) 3; D) 2; E) $\emptyset$.

20. $\sqrt[5]{3-x} \cdot \sqrt{-2x^2+9x+5} \ge 0$ tengsizlikning butun yechimlari sonini toping.

A) 6; B) 3; C) 5; D) 2; E) 4.

Abu Rayhon Beruniy (973–1048)

«Funksiya» soʻzi lotincha «functio» soʻzidan olingan boʻlib, u «sodir boʻlish», «bajarish» degan ma'noni bildiradi. Funksiyaning dastlabki ta'riflari G.Leybnis (1646–1716), I.Bernulli (1667–1748), N.I.Lobachevskiy (1792–1856) asarlarida berilgan.

Funksiyaning hozirgi ta'rifini bilishmasa-da, qadimgi olimlar oʻzgaruvchi miqdorlar orasida funksional bogʻlanish boʻlishi lozimligini tushunishgan.

Toʻrt ming yildan avvalroq Bobil olimlari radiusi r boʻlgan doira yuzi uchun — xatoligi sezilarli boʻlsa-da — $S=3r^2$ formulani chiqarishgan.

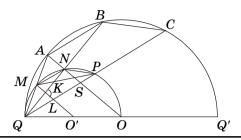
Sonning darajasi haqidagi ilk ma'lumotlar qadimgi bobilliklardan bizgacha yetib kelgan bitiklarda mavjud. Xususan, ularda natural sonlarning kvadratlari, kublari jadvallari berilgan.

Sonlarning kvadratlari, kublari jadvali, logarifmlar jadvali, trigonometrik jadvallar, kvadrat ildizlar jadvali miqdorlar orasidagi bogʻlanishning jadval usulida berilishi, xolos.

Buyuk qomusiy olim **Abu Rayhon Beruniy** ham oʻz asarlarida funksiya tushunchasidan, uning xossalaridan foydalangan. Abu Rayhon Beruniy mashhur «Qonuni Ma'sudiy» asarining 6- maqolasida argument va funksiyaning oʻzgarish oraliqlari, funksiyaning ishoralari va eng katta, eng kichik qiymatlarini ta'riflaydi.

V BOB.

TRIGONOMETRIYA ELEMENTLARI

19- §. BURCHAKNING RADIAN O'LCHOVI

Aytaylik, vertikal toʻgʻri chiziq markazi O nuqtada va radiusi 1 ga teng boʻlgan aylanaga P nuqtada urinsin (47- rasm). Bu toʻgʻri chiziqni

boshi *P* nuqtada boʻlgan son oʻqi deb, yuqoriga yoʻnalishni esa toʻgʻri chiziqdagi musbat yoʻnalish deb hisoblaymiz. Son oʻqida uzunlik birligi sifatida aylananing radiusini olamiz. Toʻgʻri chiziqda bir nechta nuq-

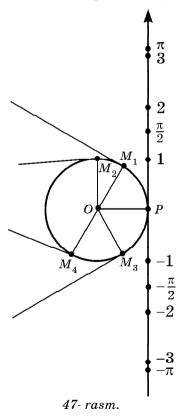
tani belgilaylik: ± 1 , $\pm \frac{\pi}{2}$, ± 3 , $\pm \pi$ (π – taqriban

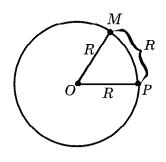
3,14 ga teng boʻlgan irratsional son ekanligini eslatib oʻtamiz). Bu toʻgʻri chiziqni aylanadagi P nuqtaga mahkamlangan choʻzilmaydigan ip sifatida tasavvur qilib, uni fikran aylanaga oʻray boshlaymiz. Bunda son

(oʻqining) toʻgʻri chizigʻining, masalan, 1, $\frac{\pi}{2}$, -1, -2 koordinatali nuqtalari aylananing, mos ravishda, shunday M_1 , M_2 , M_3 , M_4 nuqtalariga oʻtadiki, PM_1 yoyning uzunligi

1 ga teng, PM_2 yoyning uzunligi $\frac{\pi}{2}$ ga teng va hokazo boʻladi.

Shunday qilib, toʻgʻri chiziqning har bir nuqtasiga aylananing biror nuqtasi mos keltiriladi.

48- rasm.

Toʻgʻri chiziqning koordinatasi 1 ga teng boʻlgan nuqtasiga M_1 nuqta mos keltirilgani uchun, POM_1 burchakni birlik burchak deb hisoblash va bu burchakning oʻlchovi bilan boshqa burchaklarni oʻlchash tabiiydir. Masalan, POM_2 burchakni $\frac{\pi}{2}$ ga teng, POM_3 burchakni -1 ga teng, POM_4 burchakni -2 ga teng deb hisoblash lozim. Burchaklarni oʻlchashning bunday usuli matematika va fizikada keng qoʻllaniladi. Bu holda burchaklar radian oʻlchovlarda

oʻlchanyapti deyiladi, POM_1 ni esa 1 radian (1 rad) ga teng burchak deyiladi. Aylananing PM_1 yoyining uzunligi radiusga teng ekanligini ta'kidlab oʻtamiz.

Endi ixtiyoriy R radiusli aylanani qaraymiz va unda uzunligi R ga teng boʻlgan PM yoyni va POM burchakni belgilaymiz (48- rasm).

0

Uzunligi aylana radiusiga teng bo'lgan yoyga tiralgan markaziy burchak 1 radian burchak deyiladi.

1 rad burchakning gradus oʻlchovini topaylik. Uzunligi πR (yarimaylana) boʻlgan yoy 180° li markaziy burchakni tortib turgani uchun uzunligi R boʻlgan yoy π marta kichik boʻlgan burchakni tortib turadi, ya'ni

$$1 \text{ rad} = \left(\frac{180}{\pi}\right)^{\circ}.$$

 $\pi \approx 3,14$ bo'lgani uchun 1 rad $\approx 57,3^{\circ}$ bo'ladi.

Agar burchak α radiandan iborat bo'lsa, u holda uning gradus o'l-chovi quyidagiga teng bo'ladi:

$$\alpha \operatorname{rad} = \left(\frac{180}{\pi} \alpha\right)^{\circ}. \tag{1}$$

1-masala. 1) π rad; 2) $\frac{\pi}{2}$ rad; 3) $\frac{3\pi}{4}$ rad ga teng burchakning gradus o'lchovini toping.

 $\triangle$ (1) formula boʻyicha topamiz:

1)
$$\pi \text{ rad} = 180^{\circ}$$
; 2) $\frac{\pi}{2} \text{ rad} = 90^{\circ}$; 3) $\frac{3\pi}{4} \text{ rad} = \left(\frac{180}{\pi} \cdot \frac{3\pi}{4}\right)^{\circ} = 135^{\circ}$.

 1° li burchakning radian o'lchovini topaylik. 180° li burchak π rad ga teng bo'lgani uchun

$$1^{\circ} = \frac{\pi}{180}$$
 rad

boʻladi.

Agar burchak α gradusdan iborat bo'lsa, u holda uning radian o'lchovi

$$\alpha^{\circ} = \frac{\pi}{180} \alpha \text{ rad}$$
 (2)

ga teng bo'ladi.

2 - masala.1) 45° ga teng burchakning; 2) 15° ga teng burchakning radian o'lchovini toping.

 $\triangle$ (2) formula boʻyicha topamiz:

- 1) $45^{\circ} = \frac{\pi}{180} \cdot 45 \text{ rad} = \frac{\pi}{4} \text{ rad};$
- 2) $15^{\circ} = \frac{\pi}{180} \cdot 15 \text{ rad} = \frac{\pi}{12} \text{ rad}$.

Koʻproq uchrab turadigan burchaklarning gradus olchoʻvlarini va ularga mos radian oʻlchovlarini keltiramiz:

Gradus	0	30	45	60	90	180
Radian	0	$\frac{\pi}{6}$	$\frac{\pi}{4}$	$\frac{\pi}{3}$	$\frac{\pi}{2}$	π

Odatda burchakning oʻlchovi radianlarda berilsa, «rad» nomi tushirib qoldiriladi.

Burchakning radian o'lchovi aylana yoylarining uzunliklarini hisoblash uchun qulay. 1 radian burchak uzunligi R radiusga teng yoyni tortib turgani uchun α radian burchak

$$l = \alpha R \tag{3}$$

uzunlikdagi yoyni tortib turadi.

3- m a s a l a . Shahar kurantlari minut milining uchi radiusi $R \approx 0.8$ m boʻlgan aylana boʻylab harakat qiladi. Bu milning uchi 15 min davomida qancha yoʻlni bosib oʻtadi?

 Δ Soat mili 15 min davomida $\frac{\pi}{2}$ radianga teng burchakka buriladi. (3) formula boʻyicha $\alpha = \frac{\pi}{2}$ boʻlganda topamiz:

$$l = \frac{\pi}{2} R \approx \frac{3,14}{2} \cdot 0.8 \text{ m} \approx 1.3 \text{ m}.$$

Javob: 1,3 m.

- (3) formula aylana radiusi R=1 boʻlganda ayniqsa sodda koʻrinishga ega boʻladi. Bu holda yoy uzunligi shu yoy bilan tortilib turgan markaziy burchak kattaligiga teng, ya'ni $l=\alpha$ boʻladi. Radian oʻlchovni matematika, fizika, mexanika va boshqa fanlarda qoʻllanilishining qulayligi shu bilan izohlanadi.
- ${\bf 4-m\,a\,s\,a\,l\,a}$. RadiusiRboʻlgan doiraviy sektor α rad burchakka ega. Shu sektorning yuzi

$$S = \frac{R^2}{2} \alpha$$

ga teng ekanligini isbotlang, bunda $0 < \alpha < \pi$.

 Δ π rad li doiraviy sektor (yarimdoira)ning yuzi $\frac{\pi R^2}{2}$ ga teng. Shuning uchun 1 rad li sektorning yuzi π marta kichik, ya'ni $\frac{\pi R^2}{2}$: π . Demak, α rad li sektorning yuzi $\frac{R^2}{2}\alpha$ ga teng.

Mashqlar

258.	Graduslarda	if od a langan	burchakning	radian	o'lchovini	toping:
	1) 100.	2) 12000 •	3) 105°•		1) 150°·	

) 75°; 6) 32°; 7) 100°; 8) 140°.

259. Radianlarda ifodalangan burchakning gradus o'lchovini toping:

1) $\frac{\pi}{6}$; 2) $\frac{\pi}{9}$; 3) $\frac{2}{3}\pi$; 4) $\frac{3}{4}\pi$; 5) 2; 6) 4; 7) 1,5; 8) 0,36.

260. Sonni 0,01 gacha aniqlikda yozing:

1) $\frac{\pi}{2}$; 2) $\frac{3}{2}\pi$; 3) 2π ; 4) $\frac{2}{3}\pi$.

261. Sonlarni taqqoslang:

1) $\frac{\pi}{2}$ va 2; 2) 2π va 6,7; 3) π va $3\frac{1}{5}$;

4) $\frac{3}{2}\pi$ va 4,8; 5) $-\frac{\pi}{2}$ va $-\frac{3}{2}$; 6) $-\frac{3}{2}\pi$ va $-\sqrt{10}$.

- **262.** (Ogʻzaki.) a) teng tomonli uchburchak; b) teng yonli toʻgʻri burchakli uchburchak; d) kvadrat; e) muntazam oltiburchak burchaklarining gradus va radian oʻlchovlarini aniqlang.
- **263.** Agar aylananing 0,36 m uzunlikdagi yoyi 0,9 rad markaziy burchakni tortib tursa, uning radiusini hisoblang.
- 264. Agar aylananing radiusi 1,5 sm ga teng bo'lsa, aylananing uzunligi 3 sm bo'lgan yoyi tortib turgan burchakning radian o'lchovini toping.
- 265. Doiraviy sektor yoyi $\frac{3\pi}{4}$ rad burchakni tortib turadi. Agar doiraning radiusi 1 sm ga teng bo'lsa, sektorning yuzini toping.
- 266. Doiraning radiusi 2,5 sm ga teng, doiraviy sektorning yuzi esa 6,25 sm² ga teng. Shu doiraviy sektor yoyi tortib turgan burchakni toping.

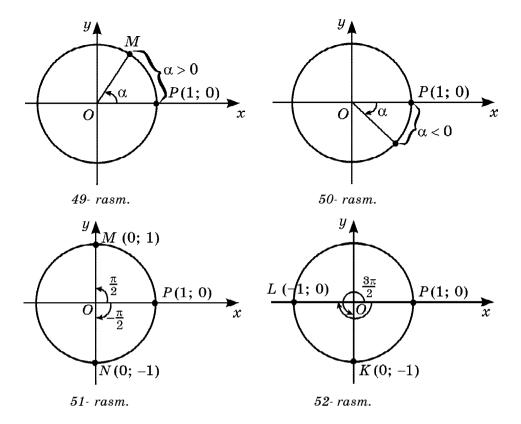
20- §. NUQTANI KOORDINATALAR BOSHI ATROFIDA BURISH

Avvalgi paragrafda son toʻgʻri chizigʻining nuqtalari bilan aylana nuqtalari oʻrtasida moslik oʻrnatishning koʻrgazmali usulidan foydalanildi. Endi qanday qilib haqiqiy sonlar bilan aylananing nuqtalari oʻrtasida aylana nuqtasini burish yordamida moslik oʻrnatish mumkinligini koʻrsatamiz.

Koordinata tekisligida radiusi 1 ga teng va markazi koordinata boshida boʻlgan aylanani qaraymiz. U birlik aylana deyiladi. Birlik aylananing nuqtasini koordinata boshi atrofida α radian burchakka burish tushunchasini kiritamiz (bu yerda α – istalgan haqiqiy son).

1. Aytaylik, $\alpha>0$ boʻlsin. Nuqta birlik aylana boʻylab P nuqtadan soat mili yoʻnalishiga qarama-qarshi harakat qilib, α uzunlikdagi yoʻlni bosib oʻtdi, deylik (49- rasm). Yoʻlning oxirgi nuqtasini M bilan belgilaymiz.

Bu holda M nuqta P nuqtani koordinata boshi atrofida α radian burchakka burish bilan hosil qilinadi, deb aytamiz.

2. Aytaylik, $\alpha < 0$ boʻlsin. Bu holda α radian burchakka burish harakat soat mili yoʻnalishida sodir boʻlganligini va nuqta $|\alpha|$ uzunlikdagi yoʻlni bosib oʻtganligini bildiradi (50-rasm).

0 rad ga burish nuqta oʻz oʻrnida qolganligini anglatadi.

Misollar:

- 1) P(1; 0) nuqtani $\frac{\pi}{2}$ rad burchakka burishda (0; 1) koordinatali M nuqta hosil qilinadi (51- rasm).
- 2) P(1; 0) nuqtani $-\frac{\pi}{2}$ rad burchakka burishda N(0; -1) nuqta hosil qilinadi (51- rasm).
- 3) P(1; 0) nuqtani $\frac{3\pi}{2}$ rad burchakka burishda K(0; -1) nuqta hosil qilinadi (52- rasm).
- 4) P(1; 0) nuqtani $-\pi$ rad burchakka burishda L(-1; 0) nuqta hosil qilinadi (52- rasm).

Geometriya kursida 0° dan 180° gacha boʻlgan burchaklar qaralgan. Birlik aylananing nuqtalarini koordinatalar boshi atrofida burishdan foydalanib, 180° dan katta burchaklarni, shuningdek, manfiy burchaklarni ham qarash mumkin. Burish burchagini graduslarda ham, radianlarda ham berish mumkin. Masalan, P(1;0) nuqtani $\frac{3\pi}{2}$ burchakka burish uni 270° ga burishni bildiradi; $-\frac{\pi}{2}$ burchakka burish -90° ga burishdir.

Ba'zi burchaklarni burishning radian va gradus o'lchovlari jadvalini keltiramiz (53- rasm).

P(1; 0) nuqtani 2π ga, ya'ni 360° ga burishda nuqta dastlabki holatiga qaytishini ta'kidlab o'tamiz (jadvalga qarang). Shu nuqtani -2π ga, ya'ni -360° ga burishda u yana dastlabki holatiga qaytadi.

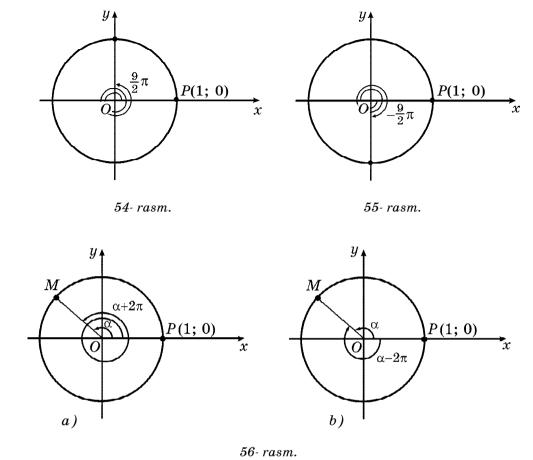
Nuqtani 2π dan katta burchakka va -2π dan kichik burchakka burishga oid misollar qaraymiz. Masalan, $\frac{9\pi}{2} = 2 \cdot 2\pi + \frac{\pi}{2}$ burchakka burishda nuqta soat mili harakatiga qarama-qarshi ikkita toʻla aylanishni va yana $\frac{\pi}{2}$ yoʻlni bosib oʻtadi (54- rasm).

 $-\frac{9\pi}{2}=-2\cdot 2\pi-\frac{\pi}{2}$ burchakka burishda nuqta soat mili harakati yoʻnalishida ikkita toʻla aylanadi va yana shu yoʻnalishda $\frac{\pi}{2}$ yoʻlni bosadi (55- rasm).

P(1; 0) nuqtani $\frac{9\pi}{2}$ burchakka burishda $\frac{\pi}{2}$ burchakka burishdagi nuqtaning ayni oʻzi hosil boʻlishini ta'kidlaymiz (54- rasm). $-\frac{9\pi}{2}$ burchakka burishda $-\frac{\pi}{2}$ burchakka burishdagi nuqtaning ayni oʻzi hosil boʻladi (55- rasm).

<i>y x</i>	$\frac{\pi}{6}$	30°
<i>y x</i>	$rac{\pi}{4}$	45°
<i>y</i>	$\frac{\pi}{3}$	60°
0 x	$\frac{\pi}{2}$	90°
<i>y</i>	π	180°
<i>y</i>	$\frac{3\pi}{2}$	270°
<i>y x</i>	2π	360°
<i>y x</i>	$-\frac{\pi}{2}$	-90°
<i>y</i>	– π	-180°

53- rasm.

Umuman, agar $\alpha=\alpha_0+2\pi k$ (bunda k – butun son) boʻlsa, u holda α burchakka burishda α_0 burchakka burishdagi nuqtaning ayni oʻzi hosil boʻladi.

Shunday qilib, har bir haqiqiy α songa birlik aylananing (1; 0) nuqtasini α rad burchakka burish bilan hosil qilinadigan birgina nuqtasi mos keladi.

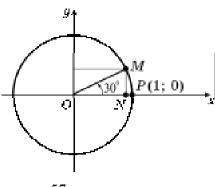
Biroq, birlik aylananing ayni bir M nuqtasiga (P(1; 0) nuqtani burishda M nuqta hosil boʻladigan) cheksiz koʻp $\alpha + 2\pi k$ haqiqiy sonlar mos keladi, k – butun son (56- rasm).

1-masala. P (1; 0) nuqtani: 1) 7π ; 2) $-\frac{5\pi}{2}$ burchakka burishdan hosil boʻlgan nuqtaning koordinatalarini toping.

 $\triangle$ 1) $7\pi = \pi + 2\pi \cdot 3$ bo'lgani uchun 7π ga burishda π ga burishdagi nuqtaning o'zi, ya'ni (-1; 0) koordinatali nuqta hosil bo'ladi.

2)
$$-\frac{5\pi}{2} = -\frac{\pi}{2} - 2\pi$$
 boʻlgani uchun

 $-\frac{5\pi}{2}$ ga burishda $-\frac{\pi}{2}$ ga burishdagi nuqtaning o'zi, ya'ni (0; -1) koordinatali nuqta hosil boʻladi.

57- rasm.

2-masala. $\left(\frac{\sqrt{3}}{2}; \frac{1}{2}\right)$ nuqtani hosil qilish uchun (1; 0) nuqtani burish kerak boʻlgan barcha burchaklarni yozing.

 $\triangle$ NOM toʻgʻri burchakli uchburchakdan (57- rasm) NOM burchak $\frac{\pi}{6}$ ga tengligi kelib chiqadi, ya'ni mumkin bo'lgan burish burchaklaridan biri $\frac{\pi}{6}$ ga teng. Shuning uchun $\left(\frac{\sqrt{3}}{2}; \frac{1}{2}\right)$ nuqtani hosil qilish uchun (1; 0) nuqtani burish kerak bo'lgan barcha burchaklar bunday ifodalanadi: $\frac{\pi}{6} + 2\pi k$, bu yerda k – istalgan butun son, ya'ni k = 0; ± 1 ; ± 2; ... 🔺

Mashqlar

267. Birlik aylananing P(1; 0) nuqtasini:

2) $-\pi$; 3) 180° ; 4) $-\frac{\pi}{2}$; 5) 270° ; 6) 2π burchakka burish natijasida hosil boʻlgan nuqtalarining koordinatalarini toping.

268. Birlik aylanada P(1; 0) nuqtani:

1)
$$\frac{\pi}{4}$$
;

2)
$$-\frac{\pi}{3}$$

1)
$$\frac{\pi}{4}$$
; 2) $-\frac{\pi}{3}$; 3) $-\frac{2}{3}\pi$; 4) $\frac{3}{4}\pi$;

4)
$$\frac{3}{4}\pi$$
;

5)
$$\frac{\pi}{2} + 2\pi$$
;

6)
$$-\pi - 2\pi$$

7)
$$\frac{\pi}{4} - 4\pi$$

5)
$$\frac{\pi}{2} + 2\pi$$
; 6) $-\pi - 2\pi$; 7) $\frac{\pi}{4} - 4\pi$; 8) $-\frac{\pi}{3} + 6\pi$

burchakka burish natijasida hosil boʻlgan nuqtani belgilang.

269. *P*(1; 0) nuqtani:

1) $2,1\pi$; 2) $2\frac{2}{3}\pi$; 3) $-\frac{13}{3}\pi$; 4) $-\frac{25}{4}\pi$; 5) 727° ; 6) 460°

burchakka burish natijasida hosil boʻlgan nuqta joylashgan koordinatalar choragini aniqlang.

270. *P*(1; 0) nuqtani:

2) $-\frac{7}{2}\pi$; 3) $-\frac{15}{2}\pi$;

5) 540°:

6) 810°

burchakka burish natijasida hosil bo'lgan nuqtaning koordinatalarini toping.

271. 1) (-1; 0); 2) (1; 0); 3) (0; 1); 4) (0; -1) nuqtalarni hosil qilish uchun P(1; 0) nuqtani burish kerak boʻlgan barcha burchaklarni yozing.

272. *P* (1; 0) nuqtani berilgan:

1) 1:

2) 2.75: 3) 3.16:

4) 4.95

burchakka burish natijasida hosil boʻlgan nuqta joylashgan koordinatalar choragini toping.

273. Agar:

1) $a = 6.7\pi$; 2) $a = 9.8\pi$; 3) $a = 4\frac{1}{2}\pi$;

4) $a = 7\frac{1}{3}\pi$; 5) $a = \frac{11}{2}\pi$; 6) $a = \frac{17}{2}\pi$

bo'lsa, $a = x + 2\pi k$ tenglik bajariladigan x sonni (bu yerda $0 \le x < 2\pi$) va k natural sonni toping.

274. Birlik aylanada P(1; 0) nuqtani:

1) $\frac{\pi}{4} \pm 2\pi$; 2) $-\frac{\pi}{3} \pm 2\pi$; 3) $\frac{2\pi}{3} \pm 6\pi$; 4) $-\frac{3\pi}{4} \pm 8\pi$;

5) 4.5π ; 6) 5.5π ; 7) -6π ; 8) -7π

burchakka burishdan hosil bo'lgan nuqtani yasang.

275. *P*(1; 0) nuqtani:

1) $-\frac{3\pi}{2} + 2\pi k$; 2) $\frac{5\pi}{2} + 2\pi k$; 3) $\frac{7\pi}{2} + 2\pi k$; 4) $-\frac{9\pi}{2} + 2\pi k$

burchakka (bu yerda k - butun son) burishdan hosil bo'lgan nuqtaning koordinatalarini toping.

276. (1; 0) nuqtani:

1)
$$\left(-\frac{1}{2}; \frac{\sqrt{3}}{2}\right);$$
 2) $\left(\frac{\sqrt{3}}{2}; -\frac{1}{2}\right);$ 3) $\left(\frac{\sqrt{2}}{2}; -\frac{\sqrt{2}}{2}\right);$ 4) $\left(-\frac{\sqrt{2}}{2}; \frac{\sqrt{2}}{2}\right)$

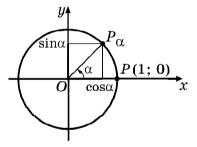
koordinatali nuqta hosil qilish uchun burish kerak boʻlgan barcha burchaklarni yozing.

21- §. BURCHAKNING SINUSI, KOSINUSI, TANGENSI VA KOTANGENSI TA'RIFLARI

Geometriya kursida graduslarda ifodalangan burchakning sinusi, kosinusi va tangensi kiritilgan edi. Bu burchak 0° dan 180° gacha boʻlgan oraliqda qaralgan. Ixtiyoriy burchakning sinusi va kosinusi quyidagicha ta'riflanadi:

1-ta'rif. α burchakning sinusi deb (1; 0) nuqtani koordinatalar boshi atrofida α burchakka burish natijasida hosil boʻlgan nuqtaning ordinatasiga aytiladi (sinα kabi belgilanadi).

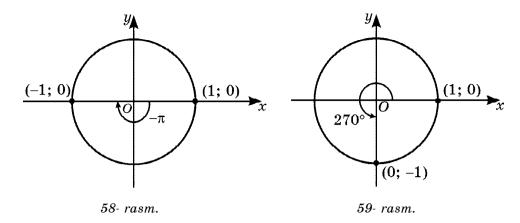

2-ta'rif. α burchakning kosinusi deb (1; 0) nuqtani koordinatalar boshi atrofida α burchakka burish natijasida hosil bo'lgan nuqtaning abssissasiga aytiladi (cosα kabi belgilanadi).

Bu ta'riflarda α burchak graduslarda, shuningdek radianlarda ham ifodalanishi mumkin.

Masalan, (1; 0) nuqtani $\frac{\pi}{2}$ burchakka, ya'ni 90° ga burishda (0; 1) nuqta hosil qilinadi. (0; 1) nuqtaning ordinatasi 1 ga teng, shuning uchun

$$\sin\frac{\pi}{2}=\sin90^\circ=1;$$

bu nuqtaning abssissasi 0 ga teng, shuning uchun

$$cos\frac{\pi}{2}=cos\,90^\circ=0$$
 .

Burchak 0° dan 180° gacha oraliqda boʻlgan holda sinus va kosinuslarning ta'riflari geometriya kursidan ma'lum boʻlgan sinus va kosinus ta'riflari bilan mos tushishini ta'kidlaymiz.

Masalan,

$$\sin \frac{\pi}{6} = \sin 30^{\circ} = \frac{1}{2}, \cos \pi = \cos 180^{\circ} = -1.$$

1-masala. $\sin(-\pi)$ va $\cos(-\pi)$ ni toping.

 Δ (1; 0) nuqtani $-\pi$ burchakka burganda u (-1; 0) nuqtaga oʻtadi (58- rasm). Shuning uchun $\sin(-\pi) = 0$, $\cos(-\pi) = -1$.

2-masala. $\sin 270^{\circ}$ va $\cos 270^{\circ}$ ni toping.

 $\triangle$ (1; 0) nuqtani 270° ga burganda u (0; -1) nuqtaga oʻtadi (59- rasm). Shuning uchun $\cos 270^\circ = 0$, $\sin 270^\circ = -1$.

3-masala. $\sin t = 0$ tenglamani yeching.

 $\Delta \sin t = 0$ tenglamani yechish — bu sinusi nolga teng bo'lgan barcha burchaklarni topish demakdir.

Birlik aylanada ordinatasi nolga teng boʻlgan ikkita nuqta bor: (1; 0) va (-1; 0) (58- rasm). Bu nuqtalar (1; 0) nuqtani 0, π , 2π , 3π va hokazo, shuningdek, $-\pi$, -2π , -3π va hokazo burchaklarga burish bilan hosil qilinadi.

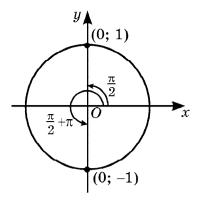
Demak, $t=k\pi$ bo'lganda (bunda k – istalgan butun son) $\sin t=0$ bo'ladi.

Butun sonlar toʻplami Z harfi bilan belgilanadi. k son Z ga tegishli ekanligini belgilash uchun $k \in Z$ yozuvdan foydalaniladi («k son Z ga tegishli» deb oʻqiladi). Shuning uchun 3- masala javobini bunday yozish mumkin:

$$t = \pi k, k \in \mathbb{Z}.$$

 $4 - m a s a l a \cdot cos t = 0$ tenglamani yeching.

 $\triangle$ Birlik aylanada abssissasi nolga teng bo'lgan ikkita nuqta bor: (0, 1) va (0; -1) (60- rasm).

60- rasm.

Bu nuqtalar (1; 0) nuqtani $\frac{\pi}{2}$, $\frac{\pi}{2} + \pi$, $\frac{\pi}{2} + 2\pi$ va hokazo, shuningdek, $\frac{\pi}{2} - \pi$, $\frac{\pi}{2} - 2\pi$ va hokazo burchaklarga, ya'ni $\frac{\pi}{2} + k\pi$ (bunda $k \in \mathbb{Z}$) burchaklarga burish bilan hosil qilinadi.

Javob:
$$t = \frac{\pi}{2} + \pi k$$
, $k \in \mathbb{Z}$.

5-masala. Tenglamani yeching: 1) $\sin t = 1$; 2) $\cos t = 1$.

 Δ 1) Birlik aylananing (0; 1) nuqtasi birga teng ordinataga ega. Bu nuqta (1; 0) nuqtani $\frac{\pi}{2} + 2\pi k$, $k \in \mathbb{Z}$ burchakka burish bilan hosil qilinadi.

2) (1; 0) nuqtani $2k\pi$, $k \in \mathbb{Z}$ burchakka burish bilan hosil qilingan nuqtaning abssissasi birga teng boʻladi.

Javob:
$$t = \frac{\pi}{2} + 2\pi k$$
 boʻlganda $\sin t = 1$, $t = 2\pi k$ boʻlganda $\cos t = 1$, $k \in \mathbb{Z}$.

3-ta'rif. a burchakning tangensi deb a burchak sinusining uning kosinusiga nisbatiga aytiladi (tga kabi belgilanadi).

Shunday qilib, $\operatorname{tg} \alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha}$.

$$\text{Masalan,} \qquad \text{tg } 0^\circ = \frac{\sin 0^\circ}{\cos 0^\circ} = \frac{0}{1} = 0, \quad \text{tg } \frac{\pi}{4} = \frac{\sin \frac{\pi}{4}}{\cos \frac{\pi}{4}} = \frac{\frac{\sqrt{2}}{2}}{\frac{\sqrt{2}}{2}} = 1 \; .$$

Ba'zan α burchakning kotangensidan foydalaniladi (ctg α kabi belgilanadi). U ctg $\alpha = \frac{\cos \alpha}{\sin \alpha}$ formula bilan aniqlanadi.

Masalan,

$$ctg\ 270^\circ = \frac{\cos 270^\circ}{\sin 270^\circ} = \frac{0}{-1} = 0, \quad ctg\ \frac{\pi}{4} = \frac{1}{tg\frac{\pi}{4}} = \frac{1}{1} = 1\ .$$

 $\sin \alpha$ va $\cos \alpha$ lar ixtiyoriy burchak uchun ta'riflanganligini, ularning qiymatlari esa -1 dan 1 gacha oraliqda ekanligini ta'kidlab o'tamiz; $\operatorname{tg} \alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha}$ faqat $\cos \alpha \neq 0$ bo'lgan burchaklar uchun, ya'ni $\alpha = \frac{\pi}{2} + \pi k$, $k \in \mathbb{Z}$ dan boshqa ixtiyoriy burchaklar uchun aniqlangan.

Sinus, kosinus, tangens va kotangenslarning koʻproq uchrab turadigan qiymatlari jadvalini keltiramiz.

α	0 (0°)	$\frac{\pi}{6}$ (30°)	$rac{\pi}{4}$ (45°)	$\frac{\pi}{3}$ (60°)	$\frac{\pi}{2}$ (90°)	π (180°)	$\frac{3}{2}\pi$ (270°)	2π (360°)
$sin \alpha$	0	$\frac{1}{2}$	$\frac{\sqrt{2}}{2}$	$\frac{\sqrt{3}}{2}$	1	0	-1	0
$\cos \alpha$	1	$\frac{\sqrt{3}}{2}$	$\frac{\sqrt{2}}{2}$	$\frac{1}{2}$	0	-1	0	1
$tg\alpha$	0	$\frac{1}{\sqrt{3}}$	1	$\sqrt{3}$	Mavjud emas	0	Mavjud emas	0
$ctg\alpha$	Mavjud emas	$\sqrt{3}$	1	$\frac{1}{\sqrt{3}}$	0	Mavjud emas	0	Mavjud emas

6-masala. Hisoblang:

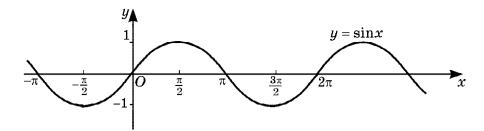
$$4\sin\frac{\pi}{6} + \sqrt{3}\cos\frac{\pi}{6} - tg\,\frac{\pi}{4}.$$

△ Jadvaldan foydalanib, hosil qilamiz:

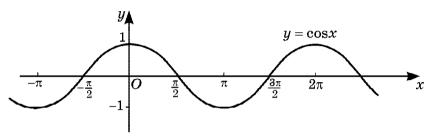
$$4\sin\frac{\pi}{6} + \sqrt{3}\cos\frac{\pi}{6} - tg\frac{\pi}{4} = 4\cdot\frac{1}{2} + \sqrt{3}\cdot\frac{\sqrt{3}}{2} - 1 = 2,5$$
.

Sinus, kosinus, tangens va kotangenslarning bu jadvalga kirmagan burchaklar uchun qiymatlarini V.M.Bradisning toʻrt xonali matematik jadvallaridan, shuningdek mikrokalkulator yordamida topish mumkin.

Agar har bir haqiqiy x songa $\sin x$ son mos keltirilsa, u holda haqiqiy sonlar toʻplamida $y=\sin x$ funksiya berilgan boʻladi. $y=\cos x$,

61- rasm.

62- rasm.

y = tgx va y = ctgx funksiyalar shunga o'xshash aniqlanadi. $y = \cos x$ funksiya barcha $x \in \mathbb{R}$ da aniqlangan, $y = \operatorname{tg} x$ funksiya $x \neq \frac{\pi}{2} + \pi k, k \in \mathbf{Z}$, $y = \operatorname{ctg} x$ esa $x \neq \pi k, k \in \mathbf{Z}$ boʻlganda aniqlangan. $y = \sin x$ va $y = \cos x$ funksiyalarning grafiklari 61- va 62- rasmlarda tasvirlangan.

 $y = \sin x$, $y = \cos x$, $y = \tan x$, $y = \cot x$ funksiyalar trigonometrik funksiyalar deviladi.

Mashqlar

277. Hisoblang:

1)
$$\sin \frac{3\pi}{4}$$
;

2)
$$\cos \frac{2\pi}{3}$$
;

3)
$$tg \frac{5\pi}{6}$$
;

4)
$$\sin(-90^{\circ})$$
;

6)
$$\operatorname{tg}\left(-\frac{\pi}{4}\right)$$
;

1)
$$\sin \frac{3\pi}{4}$$
; 2) $\cos \frac{2\pi}{3}$; 3) $tg \frac{5\pi}{6}$; 4) $\sin(-90^{\circ})$; 5) $\cos(-180^{\circ})$; 6) $tg(-\frac{\pi}{4})$; 7) $\cos(-135^{\circ})$; 8) $\sin(-\frac{5\pi}{4})$.

278. Agar:

1)
$$\sin \alpha = \frac{1}{2}$$
;

1)
$$\sin \alpha = \frac{1}{2}$$
; 2) $\sin \alpha = -\frac{\sqrt{2}}{2}$; 3) $\cos \alpha = \frac{\sqrt{3}}{2}$; 4) $\cos \alpha = -\frac{1}{2}$; 5) $\sin \alpha = -0.6$; 6) $\cos \alpha = \frac{1}{3}$

3)
$$\cos \alpha = \frac{\sqrt{3}}{2}$$

4)
$$\cos \alpha = -\frac{1}{2}$$

5)
$$\sin \alpha = -0.6$$

6)
$$\cos \alpha = \frac{1}{3}$$

boʻlsa, birlik aylanada α burchakka mos keluvchi nuqtani tasvirlang.

Hisoblang (279-281):

279. 1)
$$\sin \frac{\pi}{2} + \sin \frac{3\pi}{2}$$
; 2) $\sin \left(-\frac{\pi}{2}\right) + \cos \frac{\pi}{2}$; 3) $\sin \pi - \cos \pi$;

$$2) \sin\left(-\frac{\pi}{2}\right) + \cos\frac{\pi}{2};$$

4)
$$\sin 0 - \cos 2\pi$$
;

5)
$$\sin \pi + \sin 1.5\pi$$

4) $\sin 0 - \cos 2\pi$; 5) $\sin \pi + \sin 1.5\pi$; 6) $\cos 0 - \cos \frac{3}{2}\pi$.

280. 1)
$$tg \pi + \cos \pi$$
; 2) $tg 0^{\circ} - tg 180^{\circ}$;

2)
$$tg 0^{\circ} - tg 180^{\circ}$$

3)
$$tg \pi + \sin \pi$$
; 4) $\cos \pi - tg 2\pi$.

4)
$$\cos \pi - \operatorname{tg} 2\pi$$

281. 1)
$$3\sin\frac{\pi}{6} + 2\cos\frac{\pi}{6} - \tan\frac{\pi}{3}$$

281. 1)
$$3\sin\frac{\pi}{6} + 2\cos\frac{\pi}{6} - tg\frac{\pi}{3}$$
; 2) $5\sin\frac{\pi}{6} + 3tg\frac{\pi}{4} - \cos\frac{\pi}{4} - 10tg\frac{\pi}{4}$;

3)
$$\left(2 \operatorname{tg} \frac{\pi}{6} - \operatorname{tg} \frac{\pi}{3}\right) : \cos \frac{\pi}{6}$$
;

4)
$$\sin \frac{\pi}{3} \cos \frac{\pi}{6} - tg \frac{\pi}{4}$$
.

282. Tenglamani yeching:

1)
$$2\sin x = 0$$
; 2) $\frac{1}{2}\cos x = 0$; 3) $\cos x - 1 = 0$; 4) $1 - \sin x = 0$.

3)
$$\cos x - 1 = 0$$
; 4) $1 - \sin x$

283. (Ogʻzaki.) sinα yoki cosα:

2)
$$-0.875$$
; 3) $-\sqrt{2}$; 4) $2-\sqrt{2}$

3)
$$-\sqrt{2}$$

4)
$$2-\sqrt{2}$$

ga teng bo'lishi mumkinmi?

284. α ning berilgan qiymatida ifodaning qiymatini toping:

- 1) $2\sin\alpha + \sqrt{2}\cos\alpha$, bunda $\alpha = \frac{\pi}{4}$;
- 2) $0.5 \cos \alpha \sqrt{3} \sin \alpha$, bunda $\alpha = 60^{\circ}$;
- 3) $\sin 3\alpha \cos 2\alpha$, bunda $\alpha = \frac{\pi}{6}$;
- 4) $\cos \frac{\alpha}{2} + \sin \frac{\alpha}{2}$, bunda $\alpha = \frac{\pi}{2}$.

285. Tenglamani yeching:

1)
$$\sin x = -1$$
;

2)
$$\cos x = -1$$
;

3)
$$\sin 3x = 0$$
;

4)
$$\cos 0.5x = 0;$$

4)
$$\cos 0.5x = 0;$$
 5) $\cos 2x - 1 = 0;$

6)
$$1-\cos 3x=0$$
.

286. Tenglamani yeching:

$$1) \sin(x+\pi) = -1;$$

1)
$$\sin(x+\pi) = -1;$$
 2) $\sin \frac{1}{2}(x+1) = 0;$ 3) $\cos(x+\pi) = -1;$

$$3) \cos(x+\pi) = -1;$$

4)
$$\cos 2(x+1) - 1 = 0$$
; 5) $\sin 3(x-2) = 0$; 6) $1 - \cos 3(x-1) = 0$.

5)
$$\sin 3(x-2) = 0$$

$$3) 1 - \cos 3(x - 1) = 0.$$

22- §. SINUS, KOSINUS VA TANGENSNING ISHORALARI

1. Sinus va kosinusning ishoralari

Aytaylik, (1; 0) nuqta birlik aylana boʻyicha soat mili harakatiga qarama-qarshi harakat qilmoqda. Bu holda birinchi chorak (kvadrant)da joylashgan nuqtalarning ordinatalari va abssissalari musbat. Shuning uchun, agar $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$ boʻlsa, $\sin \alpha > 0$ va $\cos \alpha > 0$ boʻladi (63, 64- rasmlar).

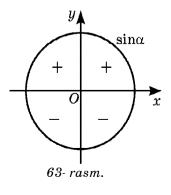
Ikkinchi chorakda joylashgan nuqtalar uchun ordinatalar musbat, abssissalar esa manfiy. Shuning uchun, agar $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$ boʻlsa, $\sin \alpha > 0$, $\cos \alpha < 0$ boʻladi (63, 64- rasmlar). Shunga oʻxshash, uchinchi chorakda $\sin \alpha < 0$, $\cos \alpha < 0$, toʻrtinchi chorakda esa $\sin \alpha < 0$, $\cos \alpha > 0$ (63, 64-rasmlar). Nuqtaning aylana boʻyicha bundan keyingi harakatida sinus va kosinuslarning ishoralari nuqta qaysi chorakda turganligi bilan aniqlanadi.

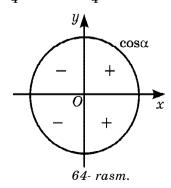
Sinusning ishoralari 63- rasmda, kosinusning ishoralari esa 64-rasmda koʻrsatilgan.

Agar (1; 0) nuqta soat mili yoʻnalishida harakat qilsa, u holda ham sinus va kosinusning ishoralari nuqta qaysi chorakda joylashganiga qarab aniqlanadi; buni 63, 64- rasmlardan bilish ham mumkin.

1-masala. Burchak sinus va kosinuslarining ishoralarini aniqlang: 1) $\frac{3\pi}{4}$; 2) 745° ; 3) $-\frac{5\pi}{7}$.

 Δ 1) $\frac{3\pi}{4}$ burchakka birlik aylananing ikkinchi choragida joylashgan nuqta mos keladi. Shuning uchun $\sin\frac{3\pi}{4}>0$, $\cos\frac{3\pi}{4}<0$.

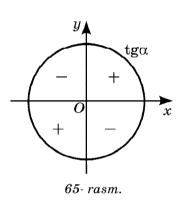

2) $745^{\circ} = 2.360^{\circ} + 25^{\circ}$ bo'lgani uchun (1; 0) nuqtani 745° ga burishga birinchi chorakda joylashgan nuqta mos keladi. Shuning uchun $\sin 745^{\circ} > 0$, $\cos 745^{\circ} > 0$.

3) $-\pi < -\frac{5\pi}{7} < -\frac{\pi}{2}$ bo'lgani uchun (1; 0) nuqtani $-\frac{5\pi}{7}$ burchakka burganda uchinchi chorakda joylashgan nuqta hosil qilinadi. Shuning uchun $\sin(-\frac{5\pi}{7}) < 0$, $\cos(-\frac{5\pi}{7}) < 0$.

Tangensning ishoralari

Ta'rifga koʻra tg $\alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha}$. Shuning uchun, agar sinα va cosα bir xil ishoraga ega boʻlsa, $tg \alpha > 0$, $sin \alpha va cos \alpha qarama-qarshi ishora$ larga ega bo'lsa, $tg \alpha < 0$ bo'ladi. Tangensning ishoralari 65-rasmda tasvirlangan.

ctgα ning ishoralari tgα ning ishoralari bilan bir xildir.

2-masala. Burchak tangensining ishoralarini aniqlang:

1) 260°; 2) 3.

 Δ 1) 180° < 260° < 270° boʻlgani uchun tg 260° > 0.

2) $\frac{\pi}{2} < 3 < \pi$ bo'lgani uchun tg 3 < 0.

Mashqlar

287. Agar:

1)
$$\alpha = \frac{\pi}{6}$$

1)
$$\alpha = \frac{\pi}{6}$$
; 2) $\alpha = \frac{3\pi}{4}$;

3)
$$\alpha = 210^{\circ}$$
;

4)
$$\alpha = -210^{\circ}$$
;

5)
$$\alpha = 735^{\circ}$$
; 6) $\alpha = 848^{\circ}$

6)
$$\alpha = 848^{\circ}$$

bo'lsa, (1; 0) nuqtani α burchakka burishda hosil bo'lgan nuqta qaysi chorakda yotishini aniqlang.

288. Agar:

1)
$$\alpha = \frac{5\pi}{4}$$
; 2) $\alpha = \frac{5\pi}{6}$; 3) $\alpha = -\frac{5}{8}\pi$;

2)
$$\alpha = \frac{5\pi}{6}$$
;

$$3) \ \alpha = -\frac{5}{8}\pi$$

4)
$$\alpha = -\frac{4}{3}\pi$$
; 5) $\alpha = 740^{\circ}$; 6) $\alpha = 510^{\circ}$

5)
$$\alpha = 740^{\circ}$$

6)
$$\alpha = 510$$

bo'lsa, sinα sonning ishorasini aniqlang.

289. Agar:

1)
$$\alpha = \frac{2}{3}\pi$$
;

2)
$$\alpha = \frac{7}{6}\pi$$
;

1)
$$\alpha = \frac{2}{3}\pi$$
; 2) $\alpha = \frac{7}{6}\pi$; 3) $\alpha = -\frac{3\pi}{4}$;
4) $\alpha = -\frac{2}{5}\pi$; 5) $\alpha = 290^{\circ}$; 6) $\alpha = -150^{\circ}$

4)
$$\alpha = -\frac{2}{5}\pi$$

5)
$$\alpha = 290^{\circ}$$

6)
$$\alpha = -150$$

bo'lsa, cosα sonning ishorasini aniqlang.

290. Agar:

1)
$$\alpha = \frac{5}{6}\pi$$
;

2)
$$\alpha = \frac{12}{5} \pi$$

1)
$$\alpha = \frac{5}{6}\pi$$
; 2) $\alpha = \frac{12}{5}\pi$; 3) $\alpha = -\frac{3}{5}\pi$; 4) $\alpha = -\frac{5}{4}\pi$;

4)
$$\alpha = -\frac{5}{4}\pi$$
;

5)
$$\alpha = 190^{\circ}$$
; 6) $\alpha = 283^{\circ}$; 7) $\alpha = 172^{\circ}$; 8) $\alpha = 200^{\circ}$

6)
$$\alpha = 283^{\circ}$$

7)
$$\alpha = 172^{\circ}$$

3)
$$\alpha = 200$$

boʻlsa, tgα va ctgα sonlarning ishoralarini aniqlang.

291. Agar:

1)
$$\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$$
;

1)
$$\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$$
; 2) $\frac{3\pi}{2} < \alpha < \frac{7\pi}{4}$;

3)
$$\frac{7}{4}\pi < \alpha < 2\pi$$
; 4) $2\pi < \alpha < 2.5\pi$

4)
$$2\pi < \alpha < 2.5\pi$$

boʻlsa, sinα, cosα, tgα, ctgα sonlarning ishoralarini aniqlang.

292. Agar:

1)
$$\alpha = 1$$

1)
$$\alpha = 1$$
; 2) $\alpha = 3$; 3) $\alpha = -3.4$; 4) $\alpha = -1.3$

3)
$$\alpha = -3.4$$
;

4)
$$\alpha = -1$$
,

bo'lsa, sinα, cosα, tgα sonlarning ishoralarini aniqlang.

293. $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$ bo'lsin. Sonning ishorasini aniqlang:

1)
$$\sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)$$

1)
$$\sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)$$
; 2) $\cos\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right)$; 3) $tg\left(\frac{3}{2}\pi - \alpha\right)$; 4) $\sin(\pi - \alpha)$;

3)
$$tg(\frac{3}{2}\pi -$$

4)
$$\sin(\pi - \alpha)$$

5)
$$\cos(\alpha - \pi)$$
;

6)
$$tg(\alpha - \pi)$$
:

7)
$$\cos\left(\alpha - \frac{\pi}{2}\right)$$
;

5)
$$\cos(\alpha-\pi)$$
; 6) $tg(\alpha-\pi)$; 7) $\cos(\alpha-\frac{\pi}{2})$; 8) $ctg(\alpha-\frac{\pi}{2})$.

294. Sinus va kosinuslarning ishoralari bir xil (har xil) boʻladigan α sonning 0 dan 2π gacha oraliqda joylashgan barcha qiymatlarini toping.

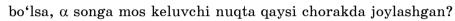
295. Sonning ishorasini aniqlang:

1)
$$\sin \frac{2\pi}{3} \sin \frac{3\pi}{4}$$
; 2) $\cos \frac{2\pi}{3} \cos \frac{\pi}{6}$; 3) $\frac{\sin \frac{2\pi}{3}}{\cos \frac{3\pi}{4}}$; 4) $tg \frac{5\pi}{4} + \sin \frac{\pi}{4}$.

- 296. Ifodalarning qiymatlarini taqqoslang:
  - 1) $\sin 0.7$ va $\sin 4$; 2) $\cos 1.3$ va $\cos 2.3$.
- 297. Tenglamani yeching:
  - 1) $\sin(5\pi + x) = 1$; 2) $\cos(x + 3\pi) = 0$;
  - 3) $\cos\left(\frac{5}{2}\pi + x\right) = -1$; 4) $\sin\left(\frac{9}{2}\pi + x\right) = -1$.

298. Agar:

- 1) $\sin \alpha + \cos \alpha = -1.4$:
- 2) $\sin \alpha \cos \alpha = 1.4$

299. (Beruniy masalasi.) Togʻning balandligi h = BC va $\alpha = \angle ABD$ burchak ma'lum bo'lsa, Yer radiusi R ni toping (66-rasm).

23- §. AYNI BIR BURCHAKNING SINUSI, KOSINUSI VA TANGENSI ORASIDAGI MUNOSABATLAR

Sinus bilan kosinus orasidagi munosabatni aniqlaymiz.

Aytaylik, birlik aylananig M(x; y) nuqtasi (1; 0) nuqtani α burchakka burish natijasida hosil qilingan bo'lsin (67-rasm). U holda sinus va kosinusning ta'rifiga ko'ra,

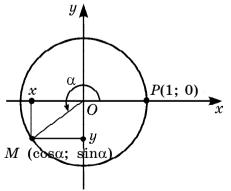
$$x = \cos \alpha, \ y = \sin \alpha$$
 boʻladi.

M nuqta birlik aylanaga tegishli, shuning uchun uning (x; y) koordinatalari $x^2 + y^2 = 1$ tenglamani qanoatlantiradi.

Demak,

$$\sin^2\alpha + \cos^2\alpha = 1. \tag{1}$$

(1) tenglik α ning istalgan qiymatida bajariladi va asosiy trigonometrik ayniyat deyiladi.

67- rasm.

66- rasm.

 $B \mid$

h

 $\overline{C}$

D

(1) tenglikdan sinα ni cosα orqali va, aksincha, cosα ni sinα orqali ifodalash mumkin:

$$\sin \alpha = \pm \sqrt{1 - \cos^2 \alpha},$$

$$\cos \alpha = \pm \sqrt{1 - \sin^2 \alpha}.$$
(2)

$$\cos\alpha = \pm\sqrt{1-\sin^2\alpha} \ . \tag{3}$$

Bu formulalarda ildiz oldidagi ishora formulaning chap qismida turgan ifodaning ishorasi bilan aniqlanadi.

1-masala. Agar $\cos \alpha = -\frac{3}{5}$ va $\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$ boʻlsa, $\sin \alpha$ ni hisoblang.

 Δ (2) formuladan foydalanamiz. $\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$ boʻlgani uchun $\sin \alpha < 0$ bo'ladi, shuning uchun (2) formulada ildiz oldiga «-» ishorasini qo'yish kerak:

$$\sin \alpha = -\sqrt{1 - \cos^2 \alpha} = -\sqrt{1 - \frac{9}{25}} = -\frac{4}{5}$$
.

2- m a s a l a . Agar $\sin \alpha = \frac{1}{3}$ va $-\frac{\pi}{2} < \alpha < 0$ boʻlsa, $\cos \alpha$ ni hisoblang.

 $\Delta - \frac{\pi}{2} < \alpha < 0$ boʻlgani uchun $\cos \alpha > 0$ boʻladi va shuning uchun (3) formulada ildiz oldiga «+» ishorasini qoʻyish kerak:

$$\cos \alpha = \sqrt{1-\sin^2 \alpha} = \sqrt{1-\frac{1}{9}} = \frac{2\sqrt{2}}{3}$$
.

Endi tangens bilan kotangens orasidagi bogʻlanishni aniqlaymiz. Tangens va kotangensning ta'rifiga koʻra:

$$tg \alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha}$$
, $ctg \alpha = \frac{\cos \alpha}{\sin \alpha}$.

Bu tengliklarni ko'paytirib,

$$tg \alpha \cdot ctg \alpha = 1$$
 (4)

tenglikni hosil qilamiz. (4) tenglikdan tgα ni ctgα orqali, va aksincha, ctga ni tga orqali ifodalash mumkin:

$$tg \alpha = \frac{1}{\operatorname{ctg} \alpha},$$

$$ctg \alpha = \frac{1}{\operatorname{tg} \alpha}.$$
(5)

$$\operatorname{ctg} \alpha = \frac{1}{\operatorname{tg} \alpha}. \tag{6}$$

(4)–(6) tengliklar $\alpha \neq \frac{\pi}{2}k, k \in \mathbb{Z}$ boʻlganda oʻrinlidir.

3-masala. Agar $tg\alpha = 13$ boʻlsa, $ctg\alpha$ ni hisoblang.

$$\triangle$$
 (6) formula boʻyicha topamiz: etg $\alpha = \frac{1}{\text{tg }\alpha} = \frac{1}{13}$.

4-masala. Agar $\sin\alpha=0.8$ va $\frac{\pi}{2}<\alpha<\pi$ boʻlsa, $tg\alpha$ ni hisoblang.

 Δ (3) formula boʻyicha $\cos \alpha$ ni topamiz. $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$ boʻlgani uchun $\cos \alpha < 0$ boʻladi. Shuning uchun

$$\cos \alpha = -\sqrt{1 - \sin^2 \alpha} = -\sqrt{1 - 0.64} = -0.6$$
.

$$tg \alpha = \frac{\sin \alpha}{\cos \alpha} = \frac{0.8}{-0.6} = -\frac{4}{3}. \triangle$$

Asosiy trigonometrik ayniyatdan va tangensning ta'rifidan foydalanib, tangens bilan kosinus orasidagi munosabatni topamiz.

 $\triangle \cos \alpha \neq 0$ deb faraz qilib, $\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha = 1$ tenglikning ikkala qismini $\cos^2 \alpha$ ga bo'lamiz: $\frac{\cos^2 \alpha + \sin^2 \alpha}{\cos^2 \alpha} = \frac{1}{\cos^2 \alpha}$, bundan

$$\boxed{1 + tg^2 \alpha = \frac{1}{\cos^2 \alpha} .} \qquad (7)$$

Agar $\cos\alpha \neq 0$ boʻlsa, ya'ni $\alpha \neq \frac{\pi}{2} + \pi k$, $k \in \mathbb{Z}$ boʻlsa, (7) formula toʻgʻri boʻladi.

(7) formuladan tangensni kosinus va kosinusni tangens orqali ifodalash mumkin.

5-masala. Agar $\cos \alpha = -\frac{3}{5}$ va $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$ boʻlsa, tg α ni hisoblang.

 $\triangle$ (7) formuladan hosil qilamiz:

$$tg^2 \alpha = \frac{1}{\cos^2 \alpha} - 1 = \frac{1}{\left(-\frac{3}{5}\right)^2} - 1 = \frac{16}{9}$$
.

Tangens ikkinchi chorakda manfiy, shuning uchun $\operatorname{tg} \alpha = -\frac{4}{3}$.

6-masala. Agar $tg \alpha = 3$ va $\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$ boʻlsa, $\cos \alpha$ ni hisoblang.

 Δ (7) formuladan topamiz:

$$\cos^2\alpha = \frac{1}{1 + tg^2 \alpha} = \frac{1}{10} \cdot$$

 $\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$ boʻlgani uchun $\cos \alpha < 0$ va shuning uchun $\cos \alpha = -\sqrt{0.1}$. $\blacktriangle$

Mashqlar

300. Agar:

- 1) $\cos \alpha = \frac{5}{13}$ va $\frac{3\pi}{2} < \alpha < 2\pi$ bo'lsa, $\sin \alpha$ va tg α ni;
- 2) $\sin \alpha = 0.8$ va $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$ bo'lsa, $\cos \alpha$ va $\tan \alpha$ ni;
- 3) $\cos \alpha = -\frac{3}{5} \text{ va } \frac{\pi}{2} < \alpha < \pi \text{ bo'lsa, } \sin \alpha, \text{ tg} \alpha \text{ va ctg} \alpha \text{ ni;}$
- 4) $\sin \alpha = -\frac{2}{5}$ va $\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$ bo'lsa, $\cos \alpha$, $\tan \alpha$ va $\cot \alpha$ ni;
- 5) $tg\alpha = \frac{15}{9} \text{ va } \pi < \alpha < \frac{3\pi}{9} \text{ bo'lsa, sin} \alpha \text{ va cos} \alpha \text{ ni;}$
- 6) etg $\alpha = -3$ va $\frac{3\pi}{2} < \alpha < 2\pi$ bo'lsa, $\sin \alpha$ va $\cos \alpha$ ni hisoblang.
- 301. Asosiy trigonometrik ayniyat yordamida tengliklar bir vaqtda bajarilishi yoki bajarilmasligini aniqlang:
  - 1) $\sin\alpha = 1$ va $\cos\alpha = 1$;
- 2) $\sin \alpha = 0$ va $\cos \alpha = -1$;
- 3) $\sin\alpha = -\frac{4}{5}$ va $\cos\alpha = -\frac{3}{5}$; 4) $\sin\alpha = \frac{1}{3}$ va $\cos\alpha = -\frac{1}{2}$.
- 302. Tengliklar bir vaqtda bajarilishi mumkinmi:

  - 1) $\sin\alpha = \frac{1}{5}$ va $tg\alpha = \frac{1}{\sqrt{24}}$; 2) $ctg\alpha = \frac{\sqrt{7}}{3}$ va $\cos\alpha = \frac{3}{4}$?
- 303. Aytaylik, a to'g'ri burchakli uchburchakning burchaklaridan biri bo'lsin. Agar $\sin \alpha = \frac{2\sqrt{10}}{11}$ bo'lsa, $\cos \alpha$ va $\tan \alpha$ ni toping.
- 304. Teng yonli uchburchakning uchidagi burchagining tangensi $2\sqrt{2}$ ga teng. Shu burchakning kosinusini toping.
- **305.** Agar $\cos^4 \alpha \sin^4 \alpha = \frac{1}{8}$ boʻlsa, $\cos \alpha$ ni toping.
- <u>306</u>. 1) $\sin \alpha = \frac{2\sqrt{3}}{5}$ bo'lsa, $\cos \alpha$ ni toping;
  - 2) $\cos\alpha = -\frac{1}{\sqrt{\epsilon}}$ bo'lsa, $\sin\alpha$ ni toping.
- **307.** $tg\alpha = 2$ ekanligi ma'lum. Ifodaning qiymatini toping:
  - 1) $\frac{\operatorname{ctg}\alpha + \operatorname{tg}\alpha}{\operatorname{ctg}\alpha \operatorname{tg}\alpha}$;
- 2) $\frac{\sin \alpha \cos \alpha}{\sin \alpha + \cos \alpha}$;
- 3) $\frac{2\sin\alpha+3\cos\alpha}{3\sin\alpha-5\cos\alpha}$; 4) $\frac{\sin^2\alpha+2\cos^2\alpha}{\sin^2\alpha-\cos^2\alpha}$.

308. $\sin \alpha + \cos \alpha = \frac{1}{2}$ ekanligi ma'lum. 1) $\sin \alpha \cos \alpha$; 2) $\sin^3 \alpha + \cos^3 \alpha$ ifodalarning qiymatlarini toping.

309. Tenglamani yeching:

1)
$$2\sin x + \sin^2 x + \cos^2 x = 1$$
;

2)
$$\sin^2 x - 2 = \sin x - \cos^2 x$$
;

3)
$$2\cos^2 x - 1 = \cos x - 2\sin^2 x$$
;

4)
$$3 - \cos x = 3\cos^2 x + 3\sin^2 x$$
.

24- §. TRIGONOMETRIK AYNIYATLAR

1-masala. $\alpha \neq \pi k, k \in \mathbb{Z}$ boʻlganda

$$1 + \operatorname{ctg}^2 \alpha = \frac{1}{\sin^2 \alpha} \tag{1}$$

tenglikning oʻrinli ekanligini isbotlang.

 $\triangle$ Kotangensning ta'rifiga koʻra $\operatorname{ctg} \alpha = \frac{\cos \alpha}{\sin \alpha}$ va shuning uchun

$$1 + \operatorname{ctg}^2 \alpha = 1 + \frac{\cos^2 \alpha}{\sin^2 \alpha} = \frac{\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha}{\sin^2 \alpha} = \frac{1}{\sin^2 \alpha}.$$
 (2)

Bu shakl almashtirishlar toʻgʻri, chunki $\alpha \neq \pi k$, $k \in \mathbb{Z}$ boʻlganda $\sin \alpha \neq 0$.

(1) tenglik α ning mumkin boʻlgan barcha (joiz) qiymatlari uchun oʻrinli, ya'ni uning chap va oʻng qismlari ma'noga ega boʻladigan barcha qiymatlari uchun toʻgʻri boʻladi. Bu kabi tengliklar *ayniyatlar* deyiladi, bunday tengliklarni isbotlashga doir masalalar ayniyatlarni isbotlashga doir masalalar deyiladi.

Kelgusida ayniyatlarni isbotlashda, agar masalaning shartida talab qilinmagan boʻlsa, burchaklarning joiz qiymatlarini izlab oʻtirmaymiz.

2- m a s a l a. Ayniyatni isbotlang: $\cos^2\alpha = (1 - \sin\alpha)(1 + \sin\alpha)$.

$$\Delta (1 - \sin \alpha)(1 + \sin \alpha) = 1 - \sin^2 \alpha = \cos^2 \alpha. \triangle$$

3-masala. Ayniyatni isbotlang: $\frac{\cos \alpha}{1-\sin \alpha} = \frac{1+\sin \alpha}{\cos \alpha}$.

 Δ Bu ayniyatni isbotlash uchun uning chap va oʻng qismlarining ayirmasi nolga teng ekanligini koʻrsatamiz:

$$\frac{\cos\alpha}{1-\sin\alpha} - \frac{1+\sin\alpha}{\cos\alpha} = \frac{\cos^2\alpha - (1-\sin^2\alpha)}{\cos\alpha(1-\sin\alpha)} = \frac{\cos^2\alpha - \cos^2\alpha}{\cos\alpha(1-\sin\alpha)} = 0. \text{ } \triangle$$

1-3- masalalarni yechishda ayniyatlarni isbotlashning quyidagi usullaridan foydalanildi: oʻng qismida shakl almashtirib, uni chap qismiga tengligini koʻrsatish; oʻng va chap qismlarining ayirmasi nolga tengligini koʻrsatish. Ba'zan ayniyatlarni isbotlashda uning oʻng va chap qismlarining shaklini almashtirib bir xil ifodaga keltirish qulay.

4-masala. Ayniyatni isbotlang:
$$\frac{1-tg^2\alpha}{1+tg^2\alpha} = \cos^4\alpha - \sin^4\alpha$$
.

$$\triangle \frac{1-tg^2 \alpha}{1+tg^2 \alpha} = \frac{1-\frac{\sin^2 \alpha}{\cos^2 \alpha}}{1+\frac{\sin^2 \alpha}{\cos^2 \alpha}} = \frac{\cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha}{\cos^2 \alpha + \sin^2 \alpha} = \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha.$$

 $\cos^4\alpha - \sin^4\alpha = (\cos^2\alpha - \sin^2\alpha)(\cos^2\alpha + \sin^2\alpha) = \cos^2\alpha - \sin^2\alpha.$

Ayniyat isbotlandi, chunki uning chap va oʻng qismlari $\cos^2\alpha$ – $\sin^2\alpha$ ga teng. $\blacktriangle$

5-masala. Ifodani soddalashtiring: $\frac{1}{\operatorname{tg} \alpha + \operatorname{ctg} \alpha}$.

$$\triangle \frac{1}{\operatorname{tg} \alpha + \operatorname{ctg} \alpha} = \frac{1}{\frac{\sin \alpha + \cos \alpha}{\cos \alpha + \sin \alpha}} = \frac{\sin \alpha \cos \alpha}{\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha} = \sin \alpha \cos \alpha.$$

Trigonometrik ifodalarni soddalashtirishga doir masalalar yechishda, agar masalaning shartida talab qilinmagan boʻlsa, burchaklarning qabul qilishi mumkin boʻlgan joiz qiymatlarini topmaymiz.

Mashqlar

310. Ayniyatni isbotlang:

1)
$$(1 - \cos \alpha)(1 + \cos \alpha) = \sin^2 \alpha$$
;

3)
$$\frac{\sin^2\alpha}{1-\sin^2\alpha}=\mathsf{tg}^2\,\alpha$$
;

5)
$$\frac{1}{1+\lg^2\alpha} + \sin^2\alpha = 1$$
;

2)
$$2 - \sin^2 \alpha - \cos^2 \alpha = 1$$
;

4)
$$\frac{\cos^2\alpha}{1-\cos^2\alpha}=\operatorname{ctg}^2\alpha$$
;

6)
$$\frac{1}{1+ctg^2 \alpha} + \cos^2 \alpha = 1$$
.

311. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\cos \alpha \cdot \operatorname{tg} \alpha - 2 \sin \alpha$$
;

2)
$$\cos \alpha - \sin \alpha \cdot \operatorname{ctg} \alpha$$
;

3)
$$\frac{\sin^2\alpha}{1+\cos\alpha}$$
;

4)
$$\frac{\cos^2\alpha}{1-\sin\alpha}$$
.

312. Ifodani soddalashtiring va uning son qiymatini toping:

1)
$$\frac{\sin^2 \alpha - 1}{1 - \cos^2 \alpha}$$
, bunda $\alpha = \frac{\pi}{6}$; 2) $\frac{1}{\cos^2 \alpha} - 1$, bunda $\alpha = \frac{\pi}{3}$;

- 3) $\cos^2 \alpha + \operatorname{ctg}^2 \alpha + \sin^2 \alpha$, bunda $\alpha = \frac{\pi}{c}$;
- 4) $\cos^2 \alpha + tg^2 \alpha + \sin^2 \alpha$, bunda $\alpha = \frac{\pi}{3}$.
- 313. Ayniyatni isbotlang:
  - 1) $(1 \sin^2\alpha)(1 + tg^2\alpha) = 1$; 2) $\sin^2\alpha(1 + ctg^2\alpha) \cos^2\alpha = \sin^2\alpha$.
- **314.** α ning barcha joiz qiymatlarida quyidagi ifoda ayni bir xil qiymatni qabul qilishini, ya'ni α ga bog'liq emasligini isbotlang:

1)
$$(1 + tg^2 \alpha) \cos^2 \alpha$$
;

2)
$$\sin^2 \alpha (1 + \operatorname{ctg}^2 \alpha)$$
;

3)
$$\left(1 + tg^2 \alpha + \frac{1}{\sin^2 \alpha}\right) \sin^2 \alpha \cos^2 \alpha$$
; 4) $\frac{1 + tg^2 \alpha}{1 + ct\sigma^2 \alpha} - tg^2 \alpha$.

4)
$$\frac{1+tg^2 \alpha}{1+ctg^2 \alpha} - tg^2 \alpha$$

315. Ayniyatni isbotlang:

1)
$$(1 - \cos 2\alpha)(1 + \cos 2\alpha) = \sin^2 2\alpha$$
;

2)
$$\frac{\sin \alpha - 1}{\cos^2 \alpha} = -\frac{1}{1 + \sin \alpha}$$
;

3)
$$\cos^4 \alpha - \sin^4 \alpha = \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha$$
;

4)
$$(\sin^2 \alpha - \cos^2 \alpha)^2 + 2\cos^2 \alpha \sin^2 \alpha = \sin^4 \alpha + \cos^4 \alpha$$
;

5)
$$\frac{\sin\alpha}{1+\cos\alpha} + \frac{1+\cos\alpha}{\sin\alpha} = \frac{2}{\sin\alpha}$$
; 6) $\frac{\sin\alpha}{1-\cos\alpha} = \frac{1+\cos\alpha}{\sin\alpha}$;

6)
$$\frac{\sin\alpha}{1-\cos\alpha} = \frac{1+\cos\alpha}{\sin\alpha}$$
;

7)
$$\frac{1}{1+t\sigma^2\alpha} + \frac{1}{1+ct\sigma^2\alpha} = 1$$
;

7)
$$\frac{1}{1+t\sigma^2\alpha} + \frac{1}{1+ct\sigma^2\alpha} = 1$$
; 8) $tg^2\alpha - \sin^2\alpha = tg^2\alpha\sin^2\alpha$.

316. Ifodani soddalashtiring va uning son qiymatini toping:

1)
$$\frac{(\sin\alpha + \cos\alpha)^2}{\sin^2\alpha} - (1 + \operatorname{ctg}^2\alpha)$$
, bunda $\alpha = \frac{\pi}{3}$;

2)
$$(1 + tg^2 \alpha) - \frac{(\sin \alpha - \cos \alpha)^2}{\cos^2 \alpha}$$
, bunda $\alpha = \frac{\pi}{6}$.

- 317. Agar $\sin \alpha \cos \alpha = 0.6$ bo'lsa, $\sin \alpha \cos \alpha$ ning qiymatini toping.
- **318.** Agar $\cos \alpha \sin \alpha = 0.2$ bo'lsa, $\cos^3 \alpha \sin^3 \alpha$ ning qiymatini toping.
- 319. Tenglamani yeching:

1)
$$3\cos^2 x - 2\sin x = 3 - 3\sin^2 x$$
;

2)
$$\cos^2 x - \sin^2 x = 2\sin x - 1 - 2\sin^2 x$$
.

α VA $-\alpha$ BURCHAKLARNING SINUSI, KOSINUSI, TANGENSI VA KOTANGENSI

Aytaylik, birlik aylananing M_1 va M_2 nuqtalari P(1;0) nuqtani mos ravishda α va $-\alpha$ burchaklarga burish natijasida hosil qilingan boʻlsin (68- rasm). U holda Ox oʻq M_1OM_2 burchakni teng ikkiga boʻladi va shuning uchun M_1 va M_2 nuqtalar Ox oʻqqa nisbatan simmetrik joylashgan. Bu nuqtalarning abssissalari bir xil boʻladi, ordinatalari esa faqat ishoralari bilan farq qiladi. M_1 nuqta ($\cos(\alpha)$; $\sin(\alpha)$) koordinatalarga, M_2 nuqta ($\cos(-\alpha)$; $\sin(-\alpha)$) koordinatalarga ega. Shuning uchun

$$\sin(-\alpha) = -\sin\alpha, \cos(-\alpha) = \cos\alpha.$$
 (1)

Tangensning ta'rifidan foydalanib, hosil qilamiz:

$$tg(-\alpha) = \frac{\sin(-\alpha)}{\cos(-\alpha)} = \frac{-\sin\alpha}{\cos\alpha} = -tg\alpha$$
.

Demak,

$$tg(-\alpha) = -tg\alpha. \tag{2}$$

Shunga o'xshash,

$$ctg(-\alpha) = -ctg\alpha.$$
 (3)

(1) formula α ning istalgan qiymatida oʻrinli boʻladi, (2) formula esa $\alpha \neq \frac{\pi}{2} + \pi k$, $k \in \mathbb{Z}$ boʻlganda oʻrinlidir.

Agar $\alpha \neq \pi k$, $k \in \mathbb{Z}$ bo'lsa, u holda $\operatorname{ctg}(-\alpha) = -\operatorname{ctg}\alpha$ bo'lishini ko'rsatish mumkin.

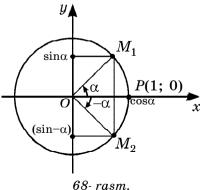
(1)-(2) formulalar manfiy burchaklar uchun sinus, kosinus va tangensning qiymatlarini topishga imkon beradi.

Masalan:

$$\sin(-\frac{\pi}{6}) = -\sin\frac{\pi}{6} = -\frac{1}{2},$$

$$\cos(-\frac{\pi}{4}) = \cos\frac{\pi}{4} = \frac{\sqrt{2}}{2},$$

$$tg(-\frac{\pi}{3}) = -tg\frac{\pi}{3} = -\sqrt{3}.$$

Mashqlar

320. Hisoblang:

1)
$$\cos(-\frac{\pi}{6})\sin(-\frac{\pi}{3}) + \operatorname{tg}(-\frac{\pi}{4});$$
 2) $\frac{1 + \operatorname{tg}^2(-30^\circ)}{1 + \operatorname{cg}^2(-30^\circ)};$

2)
$$\frac{1+tg^2(-30^\circ)}{1+ct\sigma^2(-30^\circ)}$$
;

3)
$$2\sin(-\frac{\pi}{6})\cos(-\frac{\pi}{6}) + tg(-\frac{\pi}{3}) + \sin^2(-\frac{\pi}{4})$$
;

4)
$$\cos(-\pi) + \operatorname{ctg}(-\frac{\pi}{2}) - \sin(-\frac{3}{2}\pi) + \operatorname{ctg}(-\frac{\pi}{4})$$
.

321. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$tg(-\alpha)\cos\alpha + \sin\alpha$$
; 2) $\cos\alpha - ctg\alpha(-\sin\alpha)$;

2)
$$\cos \alpha - \cot \alpha (-\sin \alpha)$$

3)
$$\frac{\cos(-\alpha)+\sin(-\alpha)}{\cos^2\alpha-\sin^2\alpha}$$
;

4)
$$tg(-\alpha)ctg(-\alpha) + cos^2(-\alpha) + sin^2\alpha$$
.

322. Ayniyatni isbotlang: $\frac{\cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha}{\cos \alpha + \sin(-\alpha)} + tg(-\alpha)\cos(-\alpha) = \cos \alpha.$

323. Hisoblang:

1)
$$\frac{3-\sin^2\left(-\frac{\pi}{3}\right)-\cos^2\left(-\frac{\pi}{3}\right)}{2\cos\left(-\frac{\pi}{4}\right)};$$

2)
$$2\sin\left(-\frac{\pi}{6}\right) - 3\cot\left(-\frac{\pi}{4}\right) + 7.5 \tan\left(-\pi\right) + \frac{1}{8}\cos\left(-\frac{3}{2}\pi\right)$$
.

324. Soddalashtiring:

1)
$$\frac{\sin^3(-\alpha)+\cos^3(-\alpha)}{1-\sin(-\alpha)\cos(-\alpha)}$$
; 2) $\frac{1-(\sin\alpha+\cos(-\alpha))^2}{-\sin(-\alpha)}$.

$$2) \frac{1-(\sin\alpha+\cos(-\alpha))^2}{-\sin(-\alpha)}$$

26- §. QO'SHISH FORMULALARI

Qo'shish formulalari deb $\cos(\alpha \pm \beta)$ va $\sin(\alpha \pm \beta)$ larni α va β burchaklarning sinus va kosinuslari orqali ifodalovchi formulalarga aytiladi.

Te o r e m a . Ixtiyoriy α va β uchun quyidagi tenglik oʻrinli boʻladi:

$$\cos(\alpha + \beta) = \cos\alpha\cos\beta - \sin\alpha\sin\beta. \tag{1}$$

 $\bigcirc M_{_0}$ (1; 0) nuqtani koordinatalar boshi atrofida α , $-\beta$, α + β radian burchaklarga burish natijasida mos ravishda $M_{_{\alpha}}$, $M_{_{-\beta}}$ va $M_{_{\alpha+\beta}}$ nuqtalar hosil boʻladi, deylik (69- rasm).

Sinus va kosinusning ta'rifiga koʻra, bu nuqtalar quyidagi koordinatalarga ega:

$$M_{\alpha}(\cos\alpha; \sin\alpha), M_{-\beta}(\cos(-\beta); \sin(-\beta)),$$

 $M_{\alpha+\beta}(\cos(\alpha+\beta); \sin(\alpha+\beta)).$

 $\angle M_{_0}OM_{_{\alpha+\beta}} = \angle M_{_{-\beta}}OM_{_{\alpha}} \text{bo'lgani uchun } M_{_0}OM_{_{\alpha+\beta}} \text{ va } M_{_{-\beta}}OM_{_{\alpha}} \text{ teng yonli uchburchaklar teng va, demak, ularning } M_{_0}M_{_{\alpha+\beta}} \text{ va } M_{_{-\beta}}M_{_{\alpha}} \text{ asoslari ham teng. Shuning uchun}$

$$(M_{0}M_{\alpha+\beta})^{2} = (M_{-\beta}M_{\alpha})^{2}.$$

Geometriya kursidan ma'lum bo'lgan ikki nuqta orasidagi masofa formulasidan fovdalanib, hosil qilamiz:

$$(1-\cos(\alpha+\beta))^2+(\sin(\alpha+\beta))^2=(\cos(-\beta)-\cos\alpha)^2+(\sin(-\beta)-\sin\alpha)^2.$$

25- § dagi (1) formuladan foydalanib, bu tenglikning shaklini almashtiramiz:

$$\begin{aligned} 1 - 2\cos(\alpha + \beta) + \cos^2(\alpha + \beta) + \sin^2(\alpha + \beta) &= \\ &= \cos^2\beta - 2\cos\beta\cos\alpha + \cos^2\alpha + \sin^2\beta + 2\sin\beta\sin\alpha + \sin^2\alpha. \end{aligned}$$

Asosiy trigonometrik ayniyatdan foydalanib, hosil qilamiz:

$$2 - 2\cos(\alpha + \beta) = 2 - 2\cos\alpha\cos\beta + 2\sin\alpha\sin\beta,$$

bundan
$$cos(\alpha + \beta) = cos\alpha cos\beta - sin\alpha sin\beta$$
.

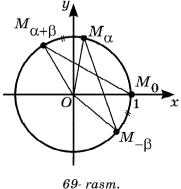
1-masala. cos75° ni hisoblang.

 Δ (1) formula boʻyicha topamiz:

$$\cos 75^{\circ} = \cos(45^{\circ} + 30^{\circ}) =$$

$$= \cos 45^{\circ} \cos 30^{\circ} - \sin 45^{\circ} \sin 30^{\circ} =$$

$$= \frac{\sqrt{2}}{2} \cdot \frac{\sqrt{3}}{2} - \frac{\sqrt{2}}{2} \cdot \frac{1}{2} = \frac{\sqrt{6} - \sqrt{2}}{4} . \blacktriangle$$

(1) formulada β ni $-\beta$ ga almashtirib, hosil qilamiz:

$$\cos(\alpha - \beta) = \cos\alpha\cos(-\beta) - \sin\alpha\sin(-\beta),$$

bundan

$$\cos(\alpha - \beta) = \cos\alpha\cos\beta + \sin\alpha\sin\beta. \tag{2}$$

2-masala. cos15° ni hisoblang.

 Δ (2) formulaga koʻra, hosil qilamiz:

$$\cos 15^{\circ} = \cos (45^{\circ} - 30^{\circ}) = \cos 45^{\circ} \cos 30^{\circ} + \sin 45^{\circ} \sin 30^{\circ} =$$

$$= \frac{\sqrt{2}}{2} \cdot \frac{\sqrt{3}}{2} + \frac{\sqrt{2}}{2} \cdot \frac{1}{2} = \frac{\sqrt{6} + \sqrt{2}}{4} . \blacktriangle$$

3-masala. Ushbu formulalarni isbotlang:

$$\cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \sin\alpha, \quad \sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \cos\alpha.$$
 (3)

 $\Delta \alpha = \frac{\pi}{2}$ bo'lganda (2) formulaga asosan:

$$\cos\left(\frac{\pi}{2} - \beta\right) = \cos\frac{\pi}{2}\cos\beta + \sin\frac{\pi}{2}\sin\beta = \sin\beta,$$

ya'ni

$$\cos\left(\frac{\pi}{2} - \beta\right) = \sin\beta. \tag{4}$$

Bu formulada β ni α ga almashtirib, hosil qilamiz:

$$\cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \sin\alpha.$$

(4) formulada $\beta = \frac{\pi}{2} - \alpha$ deb faraz qilsak:

$$\sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = \cos\alpha$$
.

(1)—(4) formulalardan foydalanib, sinus uchun qoʻshish formulasini keltirib chiqaramiz:

$$\begin{split} &\sin(\alpha+\beta)=\cos\!\left(\!\frac{\pi}{2}\!\!-\!(\alpha\!+\!\beta)\right)=\cos\!\left(\!\left(\frac{\pi}{2}\!\!-\!\alpha\right)\!-\beta\right)=\\ &=\cos\!\left(\!\frac{\pi}{2}\!\!-\!\alpha\right)\!\cos\beta+\sin\!\left(\!\frac{\pi}{2}\!\!-\!\alpha\right)\!\sin\beta=\sin\alpha\cos\beta+\cos\alpha\sin\beta\,. \end{split}$$

Shunday qilib,

$$\sin(\alpha + \beta) = \sin\alpha\cos\beta + \cos\alpha\sin\beta. \tag{5}$$

(5) formulada β ni $-\beta$ ga almashtirib, hosil qilamiz:

$$\sin(\alpha - \beta) = \sin\alpha\cos(-\beta) + \cos\alpha\sin(-\beta),$$

bundan

$$\sin(\alpha - \beta) = \sin\alpha\cos\beta - \cos\alpha\sin\beta. \tag{6}$$

4-masala. sin210° ni hisoblang.

$$\triangle \sin 210^{\circ} = \sin(180^{\circ} + 30^{\circ}) =$$

$$= \sin 180^{\circ} \cos 30^{\circ} + \cos 180^{\circ} \sin 30^{\circ} = 0 \cdot \frac{\sqrt{3}}{2} + (-1) \cdot \frac{1}{2} = -\frac{1}{2}. \quad \blacktriangle$$

5-masala. Hisoblang:

$$\sin\frac{8\pi}{7}\cos\frac{\pi}{7}-\sin\frac{\pi}{7}\cos\frac{8\pi}{7}.$$

$$\triangle \sin \frac{8\pi}{7} \cos \frac{\pi}{7} - \sin \frac{\pi}{7} \cos \frac{8\pi}{7} = \sin \left(\frac{8\pi}{7} - \frac{\pi}{7}\right) = \sin \pi = 0. \blacktriangle$$

6-masala. Tenglikni isbotlang:

$$tg(\alpha + \beta) = \frac{tg \alpha + tg \beta}{1 - tg \alpha tg \beta}.$$
 (7)

Bu kasrning surat va maxrajini $\cos\alpha\cos\beta$ ga boʻlib, (7) formulani hosil qilamiz.

(7) formula hisoblashlarda foydali boʻlishi mumkin.

Masalan, shu formula bo'yicha topamiz:

$$tg\,225^\circ\,=\,tg(180^\circ\,+\,45^\circ)=\frac{tg\,180^\circ\,+tg\,45^\circ}{1-tg\,180^\circ\,tg\,45^\circ}=1\,.$$

Mashqlar

Qoʻshish formulalari yordamida hisoblang (325-326):

325. 1) $\cos 135^{\circ}$; 2) $\cos 120^{\circ}$; 3) $\cos 150^{\circ}$; 4) $\cos 240^{\circ}$.

326. 1) $\cos 57^{\circ}30' \cos 27^{\circ}30' + \sin 57^{\circ}30' \sin 27^{\circ}30'$;

2) $\cos 19^{\circ}30'\cos 25^{\circ}30' - \sin 19^{\circ}30'\sin 25^{\circ}30';$

3) $\cos \frac{7\pi}{9} \cos \frac{11\pi}{9} - \sin \frac{7\pi}{9} \sin \frac{11\pi}{9}$; 4) $\cos \frac{8\pi}{7} \cos \frac{\pi}{7} + \sin \frac{8\pi}{7} \sin \frac{\pi}{7}$.

327. 1)
$$\cos(\frac{\pi}{3} + \alpha)$$
, bunda $\sin \alpha = \frac{1}{\sqrt{3}}$ va $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$;

2)
$$\cos\left(\alpha - \frac{\pi}{4}\right)$$
, bunda $\cos \alpha = -\frac{1}{3}$ va $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$.

Ifodani soddalashtiring (328-329):

328. 1)
$$\cos 3\alpha \cos \alpha - \sin \alpha \sin 3\alpha$$
; 2) $\cos 5\beta \cos 2\beta + \sin 5\beta \sin 2\beta$;

3)
$$\cos\left(\frac{\pi}{7} + \alpha\right)\cos\left(\frac{5\pi}{14} - \alpha\right) - \sin\left(\frac{\pi}{7} + \alpha\right)\sin\left(\frac{5\pi}{14} - \alpha\right);$$

4)
$$\cos\left(\frac{7\pi}{5} + \alpha\right)\cos\left(\frac{2\pi}{5} + \alpha\right) + \sin\left(\frac{7\pi}{5} + \alpha\right)\sin\left(\frac{2\pi}{5} + \alpha\right)$$
.

329. 1)
$$\cos(\alpha + \beta) + \cos(\frac{\pi}{2} - \alpha)\cos(\frac{\pi}{2} - \beta)$$
;

2)
$$\sin\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) \sin\left(\frac{\pi}{2} - \beta\right) - \cos(\alpha - \beta)$$
.

Qo'shish formulalari yordamida hisoblang (330-331):

330. 1)
$$\sin 73^{\circ} \cos 17^{\circ} + \cos 73^{\circ} \sin 17^{\circ}$$
;

2)
$$\sin 73^{\circ} \cos 13^{\circ} - \cos 73^{\circ} \sin 13^{\circ}$$
;

3)
$$\sin \frac{5\pi}{12} \cos \frac{\pi}{12} + \sin \frac{\pi}{12} \cos \frac{5\pi}{12}$$
; 4) $\sin \frac{7\pi}{12} \cos \frac{\pi}{12} - \sin \frac{\pi}{12} \cos \frac{7\pi}{12}$.

331. 1)
$$\sin\left(\alpha + \frac{\pi}{6}\right)$$
, bunda $\cos \alpha = -\frac{3}{5}$ va $\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$;

2)
$$\sin(\frac{\pi}{4} - \alpha)$$
, bunda $\sin \alpha = \frac{\sqrt{2}}{3}$ va $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$.

332. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\sin(\alpha + \beta) + \sin(-\alpha)\cos(-\beta)$$
; 2) $\cos(-\alpha)\sin(-\beta) - \sin(\alpha - \beta)$;

3)
$$\cos\left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) \sin\left(\frac{\pi}{2} - \beta\right) - \sin(\alpha - \beta)$$
;

4)
$$\sin(\alpha + \beta) + \sin(\frac{\pi}{2} - \alpha)\sin(-\beta)$$
.

333. Agar
$$\sin \alpha = -\frac{3}{5}$$
, $\frac{3}{2}\pi < \alpha < 2\pi$ va $\sin \beta = \frac{8}{17}$, $0 < \beta < \frac{\pi}{2}$ boʻlsa, $\cos(\alpha + \beta)$ va $\cos(\alpha - \beta)$ ni hisoblang.

334. Agar $\cos \alpha = -0.8$, $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$ va $\sin \beta = -\frac{12}{13}$, $\pi < \beta < \frac{3\pi}{2}$ boʻlsa, $\sin(\alpha - \beta)$ ni hisoblang.

335. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\cos\left(\frac{2}{3}\pi - \alpha\right) + \cos\left(\alpha + \frac{\pi}{3}\right)$$
;

2)
$$\sin\left(\alpha + \frac{2}{3}\pi\right) - \sin\left(\frac{\pi}{3} - \alpha\right)$$
;

3)
$$\frac{2\cos\alpha\sin\beta+\sin(\alpha-\beta)}{2\cos\alpha\cos\beta-\cos(\alpha-\beta)}$$
;

4)
$$\frac{\cos \alpha \cos \beta - \cos(\alpha + \beta)}{\cos(\alpha - \beta) - \sin \alpha \sin \beta}$$
.

336. Ayniyatni isbotlang:

1)
$$\sin(\alpha - \beta)\sin(\alpha + \beta) = \sin^2 \alpha - \sin^2 \beta$$
;

2)
$$\cos(\alpha - \beta)\cos(\alpha + \beta) = \cos^2 \alpha - \sin^2 \beta$$
;

3)
$$\frac{\sqrt{2}\cos\alpha - 2\cos\left(\frac{\pi}{4} - \alpha\right)}{2\sin\left(\frac{\pi}{6} + \alpha\right) - \sqrt{3}\sin\alpha} = -\sqrt{2}\operatorname{tg}\alpha; \quad 4) \frac{\cos\alpha - 2\cos\left(\frac{\pi}{3} + \alpha\right)}{2\sin\left(\alpha - \frac{\pi}{6}\right) - \sqrt{3}\sin\alpha} = -\sqrt{3}\operatorname{tg}\alpha.$$

337. Ifodani soddalashtiring: 1)
$$\frac{\operatorname{tg} 29^{\circ} + \operatorname{tg} 31^{\circ}}{1 - \operatorname{tg} 29^{\circ} \operatorname{tg} 31^{\circ}}; 2) \frac{\operatorname{tg} \frac{7}{16} \pi - \operatorname{tg} \frac{3}{16} \pi}{1 + \operatorname{tg} \frac{7}{16} \pi \cdot \operatorname{tg} \frac{3}{16} \pi}.$$

27- §. IKKILANGAN BURCHAKNING SINUSI VA KOSINUSI

Qoʻshish formulalaridan foydalanib, ikkilangan burchakning sinusi va kosinusi formulalarini keltirib chiqaramiz.

1) $\sin 2\alpha = \sin(\alpha + \alpha) = \sin\alpha\cos\alpha + \sin\alpha\cos\alpha = 2\sin\alpha\cos\alpha$. Shunday qilib,

$$\sin 2\alpha = 2\sin\alpha\cos\alpha. \tag{1}$$

1- m a s a l a . Agar $\sin\alpha = -0.6$ va $\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$ boʻlsa, $\sin 2\alpha$ ni hisoblang.

 $\triangle$ (1) formula boʻyicha topamiz:

$$\sin 2\alpha = 2\sin \alpha \cos \alpha = 2 \cdot (-0.6) \cdot \cos \alpha = -1.2\cos \alpha$$
.

 $\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$ boʻlgani uchun $\cos \alpha < 0$ boʻladi va shuning uchun:

$$\cos \alpha = -\sqrt{1 - \sin^2 \alpha} = -\sqrt{1 - 0.36} = -0.8$$
.

Demak, $\sin 2\alpha = -1.2 \cdot (-0.8) = 0.96$.

2) $\cos 2\alpha = \cos(\alpha + \alpha) = \cos \alpha \cos \alpha - \sin \alpha \sin \alpha = \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha$. Shunday qilib,

$$\cos 2\alpha = \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha. \tag{2}$$

2-masala. Agar $\cos \alpha = 0.3$ boʻlsa, $\cos 2\alpha$ ni hisoblang.

 Δ (2) formuladan va asosiy trigonometrik ayniyatdan foydalanib, hosil qilamiz:

$$\cos 2\alpha = \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha = \cos^2 \alpha - (1 - \cos^2 \alpha) =$$

$$= 2\cos^2 \alpha - 1 = 2 \cdot (0,3)^2 - 1 = -0.82. \triangle$$

3-masala. Ifodani soddalashtiring: $\frac{\sin \alpha \cos \alpha}{1-2\sin^2 \alpha}$.

$$\triangle \frac{\sin \alpha \cos \alpha}{1 - 2\sin^2 \alpha} = \frac{2\sin \alpha \cos \alpha}{2(\sin^2 \alpha + \cos^2 \alpha - 2\sin^2 \alpha)} = \frac{\sin 2\alpha}{2(\cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha)} =$$

$$= \frac{\sin 2\alpha}{2\cos 2\alpha} = \frac{1}{2} \operatorname{tg} 2\alpha . \triangle$$

4-masala. Agar $tg \alpha = \frac{1}{2}$ boʻlsa, $tg2\alpha$ ni hisoblang.

formulada $\beta = \alpha$ deb faraz qilib (26-\(\) ga qarang), hosil qilamiz:

$$tg2\alpha = \frac{2tg\alpha}{1-tg^2\alpha}.$$
 (3)

Agar $tg \alpha = \frac{1}{2}$ bo'lsa, u holda (3) formula bo'yicha topamiz:

$$tg 2\alpha = \frac{2 \cdot \frac{1}{2}}{1 - \left(\frac{1}{2}\right)^2} = \frac{4}{3}.$$

Mashqlar

Hisoblang (338-339):

338. 1) 2sin15°cos15°;

2) $\cos^2 15^\circ - \sin^2 15^\circ$;

3) $(\cos 75^{\circ} - \sin 75^{\circ})^2$;

4) $(\cos 15^{\circ} + \sin 15^{\circ})^{2}$.

339. 1)
$$2\sin\frac{\pi}{8}\cos\frac{\pi}{8}$$
;

3)
$$\sin \frac{\pi}{9} \cos \frac{\pi}{9} + \frac{1}{4}$$
;

2)
$$\cos^2 \frac{\pi}{8} - \sin^2 \frac{\pi}{8}$$
;

4)
$$\frac{\sqrt{2}}{2} - \left(\cos\frac{\pi}{8} + \sin\frac{\pi}{8}\right)^2$$
.

340. Agar:

1)
$$\sin \alpha = \frac{3}{5}$$
 va $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$;
boʻlsa, $\sin 2\alpha$ ni hisoblang.

2)
$$\cos \alpha = -\frac{4}{5}$$
 va $\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$

341. Agar:

1)
$$\cos \alpha = \frac{4}{5}$$
;

1)
$$\cos \alpha = \frac{4}{5}$$
; 2) $\sin \alpha = -\frac{3}{5}$ boʻlsa, $\cos 2\alpha$ ni hisoblang.

Ifodani soddalashtiring (342–343):

3)
$$\cos 4\alpha + \sin^2 2\alpha$$
:

2)
$$\cos \alpha \cos \left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right)$$
;

4)
$$\sin 2\alpha + (\sin \alpha - \cos \alpha)^2$$
.

343. 1)
$$\frac{\cos 2\alpha + 1}{2\cos \alpha}$$

2)
$$\frac{\sin 2\alpha}{1-\cos^2\alpha}$$
;

343. 1)
$$\frac{\cos 2\alpha + 1}{2\cos \alpha}$$
; 2) $\frac{\sin 2\alpha}{1 - \cos^2 \alpha}$; 3) $\frac{\sin^2 \alpha}{(\sin \alpha + \cos \alpha)^2 - 1}$; 4) $\frac{1 + \cos 2\alpha}{1 - \cos 2\alpha}$.

4)
$$\frac{1+\cos 2\alpha}{1-\cos 2\alpha}$$
.

344. Ayniyatni isbotlang:

1)
$$\sin 2\alpha = (\sin \alpha + \cos \alpha)^2 - 1$$
;

2)
$$(\sin\alpha - \cos\alpha)^2 = 1 - \sin 2\alpha$$
;

3)
$$\cos^4\alpha - \sin^4\alpha = \cos 2\alpha$$
;

4)
$$2\cos^2\alpha - \cos 2\alpha = 1$$
.

345. Agar:

1)
$$\sin \alpha + \cos \alpha = \frac{1}{2}$$
;

$$2) \sin \alpha - \cos \alpha = -\frac{1}{3}$$

bo'lsa, $\sin 2\alpha$ ni hisoblang.

1)
$$1 + \cos 2\alpha = 2\cos^2 \alpha$$
;

2)
$$1 - \cos 2\alpha = 2\sin^2 \alpha$$
.

347. Hisoblang:

1)
$$2\cos^2 15^\circ - 1$$
;

2)
$$1 - 2\sin^2 22,5^\circ$$
;

3) $2\cos^2\frac{\pi}{9}-1$;

4)
$$1-2\sin^2\frac{\pi}{12}$$
.

348. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$1 - 2\sin^2 5\alpha$$
;

2)
$$2\cos^2 3\alpha - 1$$
;

3)
$$\frac{1-\cos 2\alpha}{\sin \frac{\alpha}{2}\cos \frac{\alpha}{2}}$$
;

4)
$$\frac{2\cos^2\frac{\alpha}{2}-1}{\sin 2\alpha}$$
.

349. Ayniyatni isbotlang:

1)
$$\frac{\cos 2\alpha}{\sin \alpha \cos \alpha + \sin^2 \alpha} = \operatorname{ctg} \alpha - 1$$
;

2)
$$\frac{\sin 2\alpha - 2\cos \alpha}{\sin \alpha - \sin^2 \alpha} = -2\operatorname{ctg} \alpha;$$

3)
$$tg \alpha (1 + \cos 2\alpha) = \sin 2\alpha$$
;

4)
$$\frac{1-\cos 2\alpha + \sin 2\alpha}{1+\cos 2\alpha + \sin 2\alpha} \cdot \operatorname{ctg} \alpha = 1$$
.

350. Agar $tg\alpha = 0.6$ bo'lsa, $tg2\alpha$ ni hisoblang.

1)
$$\frac{2 \operatorname{tg} \frac{\pi}{8}}{1 - \operatorname{tg}^2 \frac{\pi}{2}}$$
; 2) $\frac{6 \operatorname{tg} 15^{\circ}}{1 - \operatorname{tg}^2 15^{\circ}}$.

$$2) \frac{6 \lg 15^{\circ}}{1 - \lg^2 15^{\circ}}$$

KELTIRISH FORMULALARI

Sinus, kosinus, tangens va kotangens qiymatlarining jadvallari 0° dan 90° gacha (yoki 0 dan $\frac{\pi}{2}$ gacha) burchaklar uchun tuziladi. Bu hol ularning boshqa burchaklar uchun qiymatlari oʻtkir burchaklar uchun qiymatlariga keltirilishi bilan izohlanadi.

1 - m a s a l a. $sin 870^{\circ}$ va $cos 870^{\circ}$ ni hisoblang.

 $\triangle$ 870° = 2 · 360° + 150°. Shuning uchun P(1; 0) nuqtani koordinatalar boshi atrofida 870° ga burganda nuqta ikkita toʻla aylanishni bajaradi va yana 150° burchakka buriladi, ya'ni 150° ga burishdagi M nuqtaning xuddi o'zi hosil bo'ladi (70-rasm). Shuning uchun $\sin 870^{\circ} = \sin 150^{\circ}, \cos 870^{\circ} = \cos 150^{\circ}.$

M nuqtaga Oy oʻqqa nisbatan simmetrik boʻlgan M_1 nuqtani yasaymiz (71- rasm). M va M_1 nuqtalarning ordinatalari bir xil, abssissalari esa faqat ishoralari bilan farq qiladi. Shuning uchun $\sin 150^\circ = \sin 30^\circ = \frac{1}{3}$;

$$\cos 150^{\circ} = -\cos 30^{\circ} = -\frac{\sqrt{3}}{2}$$
.

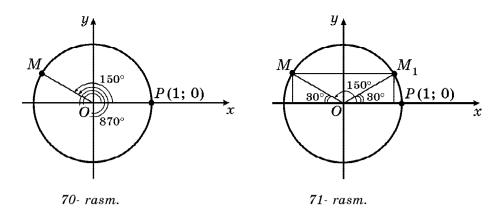
J a v o b:
$$\sin 870^{\circ} = \frac{1}{2}$$
, $\cos 870^{\circ} = -\frac{\sqrt{3}}{2}$.

1- masalani yechishda

$$\sin(2 \cdot 360^{\circ} + 150^{\circ}) = \sin 150^{\circ}, \cos(2 \cdot 360^{\circ} + 150^{\circ}) = \cos 150^{\circ},$$
 (1)

$$\sin(180^{\circ} - 30^{\circ}) = \sin 30^{\circ}, \cos(180^{\circ} - 30^{\circ}) = -\cos 30^{\circ}$$
 (2)

tengliklardan foydalanildi.

(1) tenglik toʻgʻri tenglik, chunki P(1; 0) nuqtani $\alpha + 2\pi k$, $k \in \mathbb{Z}$ burchakka burganda uni α burchakka burgandagi nuqtaning ayni oʻzi hosil boʻladi.

Shuning uchun ushbu formulalar toʻgʻri boʻladi:

$$\sin(\alpha + 2\pi k) = \sin\alpha, \cos(\alpha + 2\pi k) = \cos\alpha, k \in \mathbb{Z}.$$
 (3)

Xususan, k = 1 boʻlganda:

$$\sin(\alpha + 2\pi) = \sin\alpha, \cos(\alpha + 2\pi) = \cos\alpha$$

tengliklar o'rinlidir.

(2) tenglik

$$\sin(\pi - \alpha) = \sin\alpha, \cos(\pi - \alpha) = -\cos\alpha$$
 (4)

formulalarning xususiy holi sanaladi.

 $sin(\pi - \alpha) = sin\alpha$ formulani isbot qilamiz.

O Sinus uchun qoʻshish formulasini qoʻllab, hosil qilamiz:

$$\sin(\pi - \alpha) = \sin\pi\cos\alpha - \cos\pi\sin\alpha =$$

$$= 0 \cdot \cos\alpha - (-1) \cdot \sin\alpha = \sin\alpha.$$

(4) formulalarning ikkinchisi ham shunga oʻxshash isbot qilinadi. (4) formulalar *keltirish formulalari* deyiladi. (3) va (4) formulalar yordamida istalgan burchakning sinus va kosinusini hisoblashni ularning oʻtkir burchak uchun qiymatlarini hisoblashga keltirish mumkin.

2-masala. sin930° ni hisoblang.

 Δ (3) formuladan foydalanib, hosil qilamiz:

$$\sin 930^{\circ} = \sin(3 \cdot 360^{\circ} - 150^{\circ}) = \sin(-150^{\circ}).$$

 $\sin(-\alpha) = -\sin\alpha$ formula boʻyicha $\sin(-150^\circ) = -\sin150^\circ$ ni hosil qilamiz.

(4) formula bo'yicha topamiz:

$$-\sin 150^\circ = -\sin(180^\circ - 30^\circ) = -\sin 30^\circ = -\frac{1}{2}$$
.

Javob: $\sin 930^{\circ} = -\frac{1}{2}$.

3-masala. $\cos \frac{15\pi}{4}$ ni hisoblang.

$$\triangle \cos \frac{15\pi}{4} = \cos(4\pi - \frac{\pi}{4}) = \cos(-\frac{\pi}{4}) = \cos \frac{\pi}{4} = \frac{\sqrt{2}}{2}$$
.

Endi istalgan burchakning tangensini hisoblashni oʻtkir burchakning tangensini hisoblashga qanday keltirish mumkinligini koʻrsatamiz.

(3) formuladan va tangensning ta'rifidan

$$tg(\alpha + 2\pi k) = tg\alpha, k \in \mathbb{Z}$$

tenglik kelib chiqadi.

Bu tenglik va (4) formuladan foydalanib, hosil qilamiz:

$$tg(\alpha + \pi) = tg(\alpha + \pi - 2\pi) = tg(\alpha - \pi) = -tg(\pi - \alpha) =$$

$$= -\frac{\sin(\pi - \alpha)}{\cos(\pi - \alpha)} = -\frac{\sin \alpha}{-\cos \alpha} = tg \alpha.$$

Shuning uchun ushbu formula o'rinli bo'ladi:

$$tg(\alpha + \pi k) = tg\alpha, \ k \in \mathbb{Z}. \tag{5}$$

4-masala. Hisoblang: 1) tg $\frac{11\pi}{3}$; 2) tg $\frac{13\pi}{4}$.

$$\sin(\frac{\pi}{2}-\alpha)=\cos\alpha, \cos(\frac{\pi}{2}-\alpha)=\sin\alpha$$

formulalar isbotlangan edi, ular ham keltirish formulalari deb ataladi. Bu formulalardan foydalanib, masalan, $\sin\frac{\pi}{3} = \cos\frac{\pi}{6}$, $\cos\frac{\pi}{3} = \sin\frac{\pi}{6}$ ni hosil qilamiz.

x ning istalgan qiymati uchun $\sin(x + 2\pi) = \sin x$, $\cos(x + 2\pi) = \cos x$ tengliklar toʻgʻriligi ma'lum.

Bu tengliklardan koʻrinadiki, argument 2π ga oʻzgarganda sinus va kosinusning qiymatlari davriy takrorlanadi. Bunday funksiyalar davri 2π boʻlgan davriy funksiyalar deyiladi.

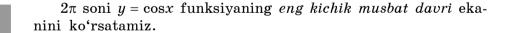
Agar shunday $T \neq 0$ son mavjud bo'lsaki, y = f(x) funksiyaning aniqlanish sohasidagi istalgan x uchun

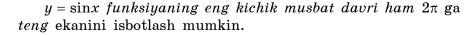
$$f(x-T)=f(x)=f(x+T)$$

tenglik bajarilsa, f(x) davriy funksiya deb ataladi. T son f(x) funksiyaning davri deyiladi.

Bu ta'rifdan ko'rinadiki, agar x son f(x) funksiyaning aniqlanish sohasiga tegishli bo'lsa, u holda x + T, x - T sonlar va, umuman, x + Tn, $n \in \mathbb{Z}$ sonlar ham shu davriy funksiyaning aniqlanish sohasiga tegishli va f(x + Tn) = f(x), $n \in \mathbb{Z}$ bo'ladi.

 $\bigcirc T>0$ kosinusning davri boʻlsin, ya'ni istalgan x uchun $\cos(x+T)=\cos x$ tenglik bajariladi. x=0 deb, $\cos T=1$ ni hosil qilamiz. Bundan esa $T=2\pi k,\ k\in \mathbb{Z}.\ T>0$ boʻlganidan T quyidagi $2\pi,\ 4\pi,\ 6\pi,\ \dots$ qiymatlarni qabul qila oladi va shuning uchun T ning qiymati 2π dan kichik boʻlishi mumkin emas.

Mashqlar

Hisoblang (352-355):

352. 1)
$$\sin \frac{13}{2} \pi$$
;

2)
$$\sin 17\pi$$
;

3)
$$\cos 7\pi$$
;

4)
$$\cos \frac{11}{2} \pi$$
;

5)
$$\sin 720^{\circ}$$
;

6)
$$\cos 540^{\circ}$$
.

353. 1)
$$\cos 420^{\circ}$$
; 2) $tg 570^{\circ}$;

2)
$$tg 570^{\circ}$$
:

3)
$$\sin 3630^{\circ}$$
;

4) ctg 960°; 5)
$$\sin \frac{13\pi}{c}$$
;

5)
$$\sin \frac{13\pi}{6}$$

6)
$$tg \frac{11}{6} \pi$$
.

354. 1)
$$\cos 150^{\circ}$$
; 2) $\sin 135^{\circ}$; 3) $\cos 120^{\circ}$; 4) $\sin 315^{\circ}$.

$$2) \sin 135^{\circ};$$

3)
$$\cos 120^{\circ}$$
;

355. 1)
$$tg \frac{5\pi}{4}$$
;

2)
$$\sin \frac{7\pi}{6}$$
;

3)
$$\cos \frac{5\pi}{3}$$
;

4)
$$\sin\left(-\frac{11\pi}{6}\right)$$
; 5) $\cos\left(-\frac{7\pi}{3}\right)$;

$$5) \cos\left(-\frac{7\pi}{3}\right)$$

6)
$$\operatorname{tg}\left(-\frac{2\pi}{3}\right)$$
.

356. Ifodaning son qiymatini toping:

1)
$$\cos 630^{\circ} - \sin 1470^{\circ} - \cot g 1125^{\circ}$$
;

2)
$$tg1800^{\circ} - sin495^{\circ} + cos945^{\circ}$$
;

3)
$$\sin(-7\pi) - 2\cos\frac{31\pi}{3} - \tan\frac{7\pi}{4}$$
;

4)
$$\cos(-9\pi) + 2\sin(-\frac{49\pi}{6}) - \cot(-\frac{21\pi}{4})$$
.

357. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\cos^2(\pi - \alpha) + \sin^2(\alpha - \pi)$$
;

2)
$$\cos(\pi - \alpha)\cos(3\pi - \alpha) - \sin(\alpha - \pi)\sin(\alpha - 3\pi)$$
.

358. Hisoblang:

1)
$$\cos 7230^{\circ} + \sin 900^{\circ}$$
;

2)
$$\sin 300^{\circ} + tg150^{\circ}$$
;

3)
$$2\sin 6.5\pi - \sqrt{3}\sin \frac{19\pi}{3}$$

3)
$$2\sin 6.5\pi - \sqrt{3}\sin \frac{19\pi}{3}$$
; 4) $\sqrt{2}\cos 4.25\pi - \frac{1}{\sqrt{3}}\cos \frac{61\pi}{6}$;

5)
$$\frac{\sin(-6.5\pi)+tg(-7\pi)}{\cos(-7\pi)+ctg(-16.25\pi)}$$
;

6)
$$\frac{\cos(-540^{\circ})+\sin 480^{\circ}}{\operatorname{tg} 405^{\circ}-\operatorname{ctg} 330^{\circ}}$$
.

359. Ifodani soddalashtiring:

$$1)\ \frac{\sin\left(\frac{\pi}{2}-\alpha\right)+\sin(\pi-\alpha)}{\cos(\pi-\alpha)+\sin(2\pi-\alpha)};$$

2)
$$\frac{\cos(\pi-\alpha)+\cos\left(\frac{\pi}{2}-\alpha\right)}{\sin(\pi-\alpha)-\sin\left(\frac{\pi}{2}-\alpha\right)};$$

3)
$$\frac{\sin(\alpha-\pi)}{\operatorname{tg}(\alpha+\pi)} \cdot \frac{\operatorname{tg}(\pi-\alpha)}{\cos(\frac{\pi}{2}-\alpha)};$$

4)
$$\frac{\sin^2(\pi-\alpha)+\sin^2(\frac{\pi}{2}-\alpha)}{\sin(\pi-\alpha)}\cdot tg(\pi-\alpha).$$

360. Uchburchakning ikkita ichki burchagi yigʻindisining sinusi uchinchi burchagining sinusiga tengligini isbotlang.

361. Ayniyatni isbotlang:

1)
$$\sin\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) = \cos\alpha$$
;

2)
$$\cos\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) = -\sin\alpha$$
;

3)
$$\cos\left(\frac{3}{2}\pi - \alpha\right) = -\sin\alpha$$
;

4)
$$\sin\left(\frac{3}{2}\pi-\alpha\right) = -\cos\alpha$$
.

362. Tenglamani yeching:

1)
$$\cos(\frac{\pi}{2} - x) = 1$$
;

2)
$$\sin(\pi - x) = 1$$
;

3)
$$\cos(x-\pi) = 0$$
;

4)
$$\sin(x-\frac{\pi}{2}) = 1$$
.

29- §. SINUSLAR YIGʻINDISI VA AYIRMASI. KOSINUSLAR YIGʻINDISI VA AYIRMASI

1-masala. Ifodani soddalashtiring:

$$\left(\sin\left(\alpha + \frac{\pi}{12}\right) + \sin\left(\alpha - \frac{\pi}{12}\right)\right)\sin\frac{\pi}{12}.$$

△ Qoʻshish formulasi va ikkilangan burchak sinusi formulasidan foydalanib, quyidagiga ega boʻlamiz:

$$\left(\sin\left(\alpha + \frac{\pi}{12}\right) + \sin\left(\alpha - \frac{\pi}{12}\right)\right)\sin\frac{\pi}{12} =$$

$$= \left(\sin\alpha\cos\frac{\pi}{12} + \cos\alpha\sin\frac{\pi}{12} + \sin\alpha\cos\frac{\pi}{12} - \cos\alpha\sin\frac{\pi}{12}\right)\sin\frac{\pi}{12} =$$

$$= 2\sin\alpha\cos\frac{\pi}{12} \cdot \sin\frac{\pi}{12} = \sin\alpha\sin\frac{\pi}{6} = \frac{1}{2}\sin\alpha.$$

$$\sin \alpha + \sin \beta = 2 \sin \frac{\alpha + \beta}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2}$$
 (1)

dan foydalanilsa, bu masalani soddaroq yechish mumkin. Shu formula yordamida quyidagini hosil qilamiz:

$$\begin{split} & \left(\sin\!\left(\alpha\!+\!\frac{\pi}{12}\right)\!+\!\sin\!\left(\alpha\!-\!\frac{\pi}{12}\right)\!\right)\!\sin\frac{\pi}{12} = \\ & = 2\sin\alpha\cos\frac{\pi}{12}\cdot\sin\frac{\pi}{12} = \frac{1}{2}\sin\alpha \;. \end{split}$$

Endi (1) formulaning o'rinli ekanini isbotlaymiz.

 $\bigcap \frac{\alpha+\beta}{2} = x$, $\frac{\alpha-\beta}{2} = y$ belgilash kiritamiz. U holda $x + y = \alpha$, $x - y = \beta$ va shuning uchun $\sin \alpha + \sin \beta = \sin(x + y) + \sin(x - y) = \sin x \cos y + \cos x \sin y + \cos x \sin y$ $+\sin x \cos y - \cos x \sin y = 2\sin x \cos y = 2\sin \frac{\alpha+\beta}{2}\cos \frac{\alpha-\beta}{2}$.

(1) formula bilan bir qatorda quyidagi sinuslar ayirmasi formulasi, kosinuslar yigʻindisi va ayirmasi formulalaridan ham foydalaniladi:

$$\sin \alpha - \sin \beta = 2 \sin \frac{\alpha - \beta}{2} \cos \frac{\alpha + \beta}{2},$$

$$\cos \alpha + \cos \beta = 2 \cos \frac{\alpha + \beta}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2},$$

$$\cos \alpha - \cos \beta = -2 \sin \frac{\alpha + \beta}{2} \sin \frac{\alpha - \beta}{2}.$$
(2)
$$(3)$$

$$\cos \alpha + \cos \beta = 2 \cos \frac{\alpha + \beta}{2} \cos \frac{\alpha - \beta}{2}, \qquad (3)$$

$$\cos \alpha - \cos \beta = -2\sin \frac{\alpha + \beta}{2}\sin \frac{\alpha - \beta}{2}.$$
 (4)

(3) va (4) formulalar ham (1) formulaning isbotlanishiga oʻxshash isbotlanadi; (2) formula β ni -β ga almashtirish bilan (1) formuladan hosil qilinadi (buni mustaqil isbotlang).

2-masala. $\sin 75^{\circ} + \cos 75^{\circ}$ ni hisoblang.

$$\Delta \sin 75^{\circ} + \cos 75^{\circ} = \sin 75^{\circ} + \sin 15^{\circ} =$$

$$=2\sin\frac{75^{\circ}+15^{\circ}}{2}\cos\frac{75^{\circ}-15^{\circ}}{2}=2\sin45^{\circ}\cos30^{\circ}=2\frac{\sqrt{2}}{2}\cdot\frac{\sqrt{3}}{2}=\frac{\sqrt{6}}{2}.$$

3-masala. $2\sin\alpha + \sqrt{3}$ ni ko'paytmaga almashtiring.

$$\triangle 2\sin\alpha + \sqrt{3} = 2\left(\sin\alpha + \frac{\sqrt{3}}{2}\right) = 2\left(\sin\alpha + \sin\frac{\pi}{3}\right) =$$
$$= 4\sin\left(\frac{\alpha}{2} + \frac{\pi}{6}\right)\cos\left(\frac{\alpha}{2} - \frac{\pi}{6}\right). \triangle$$

4-masala. $\sin \alpha + \cos \alpha$ ifodaning eng kichik qiymati $-\sqrt{2}$ ga, eng katta qiymati esa $\sqrt{2}$ ga teng ekanini isbotlang.

 Δ Berilgan ifodani koʻpaytmaga almashtiramiz:

$$\sin \alpha + \cos \alpha = \sin \alpha + \sin \left(\frac{\pi}{2} - \alpha\right) = 2\sin \frac{\pi}{4}\cos \left(\alpha - \frac{\pi}{4}\right) = \sqrt{2}\cos \left(\alpha - \frac{\pi}{4}\right).$$

Kosinusning eng kichik qiymati -1 ga, eng katta qiymati esa 1 ga teng bo'lgani uchun berilgan ifodaning eng kichik qiymati $\sqrt{2} \cdot (-1) = -\sqrt{2}$ ga, eng katta qiymati esa $\sqrt{2} \cdot 1 = \sqrt{2}$ ga teng.

Mashqlar

363. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\sin(\frac{\pi}{3} + \alpha) + \sin(\frac{\pi}{3} - \alpha)$$
;

2)
$$\cos(\frac{\pi}{4} - \beta) - \cos(\frac{\pi}{4} + \beta)$$
;

3)
$$\sin^2(\frac{\pi}{4} + \alpha) - \sin^2(\frac{\pi}{4} - \alpha)$$
;

4)
$$\cos^2(\alpha - \frac{\pi}{4}) - \cos^2(\alpha + \frac{\pi}{4})$$
.

364. Hisoblang:

1)
$$\cos 105^{\circ} + \cos 75^{\circ}$$
;

2)
$$\sin 105^{\circ} - \sin 75^{\circ}$$
;

3)
$$\cos \frac{11\pi}{12} + \cos \frac{5\pi}{12}$$
;

4)
$$\cos \frac{11\pi}{12} - \cos \frac{5\pi}{12}$$
;

5)
$$\sin \frac{7\pi}{12} - \cos \frac{\pi}{12}$$
;

6)
$$\sin 105^{\circ} + \sin 165^{\circ}$$
.

365. Koʻpaytmaga almashtiring:

1)
$$1 + 2\sin\alpha$$
;

2)
$$1 - 2\sin\alpha$$
;

3)
$$1 + 2\cos\alpha$$
;

4)
$$1 + \sin \alpha$$
.

366. Ayniyatni isbotlang:

1)
$$\frac{\sin \alpha + \sin 3\alpha}{\cos \alpha + \cos 3\alpha} = \operatorname{tg} 2\alpha$$
;

2)
$$\frac{\sin 2\alpha + \sin 4\alpha}{\cos 2\alpha - \cos 4\alpha} = \operatorname{ctg} \alpha$$
.

367. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\frac{2(\cos\alpha+\cos3\alpha)}{2\sin2\alpha+\sin4\alpha}$$
;

2)
$$\frac{1+\sin\alpha-\cos2\alpha-\sin3\alpha}{2\sin^2\alpha+\sin\alpha-1}.$$

Ayniyatni isbotlang (368–369):

368. 1)
$$\cos^4 \alpha - \sin^4 \alpha + \sin 2\alpha = \sqrt{2} \cos \left(2\alpha - \frac{\pi}{4}\right)$$
;

2)
$$\cos \alpha + \cos \left(\frac{2\pi}{3} + \alpha\right) + \cos \left(\frac{2\pi}{3} - \alpha\right) = 0$$
.

369. 1)
$$\frac{\sin 2\alpha + \sin 5\alpha - \sin 3\alpha}{\cos \alpha + 1 - 2\sin^2 2\alpha} = 2\sin \alpha;$$

2)
$$\frac{\sin\alpha + \sin3\alpha + \sin5\alpha + \sin7\alpha}{\cos\alpha - \cos3\alpha + \cos5\alpha - \cos7\alpha} = \operatorname{etg} \alpha.$$

370. Ko'paytma ko'rinishida yozing:

1)
$$\cos 22^{\circ} + \cos 24^{\circ} + \cos 26^{\circ} + \cos 28^{\circ}$$
; 2) $\cos \frac{\pi}{12} + \cos \frac{\pi}{4} + \cos \frac{5\pi}{6}$.

2)
$$\cos \frac{\pi}{12} + \cos \frac{\pi}{4} + \cos \frac{5\pi}{6}$$

371. $tg \alpha + tg \beta = \frac{\sin(\alpha + \beta)}{\cos(\alpha + \cos \beta)}$ ayniyatni isbotlang va hisoblang:

1)
$$tg267^{\circ} + tg93^{\circ}$$
;

2)
$$tg \frac{5\pi}{12} + tg \frac{7\pi}{12}$$
.

372. Koʻpaytuvchilarga ajrating:

1)
$$1 - \cos\alpha + \sin\alpha$$
;

2)
$$1 - 2\cos\alpha + \cos 2\alpha$$
;

3)
$$1 + \sin \alpha - \cos \alpha - t g \alpha$$
;

4)
$$1 + \sin\alpha + \cos\alpha + tg\alpha$$
.

V bobga doir mashqlar

373. $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$ bo'lsin. P(1; 0) nuqtani:

1)
$$\frac{\pi}{2} - \alpha$$
; 2) $\alpha - \pi$; 3) $\frac{3\pi}{2} - \alpha$; 4) $\frac{\pi}{2} + \alpha$; 5) $\alpha - \frac{\pi}{2}$; 6) $\pi - \alpha$

burchakka burish natijasida hosil boʻlgan nuqta qaysi chorakda yotishini aniqlang.

374. Burchak sinusi va kosinusining qiymatini toping:

1)
$$3\pi$$
;

2)
$$4\pi$$
;

3)
$$3,5\pi$$
;

4)
$$\frac{5}{2}\pi$$
;

5)
$$\pi k, k \in Z$$
;

6)
$$(2k+1)\pi, k \in \mathbf{Z}$$
.

375. Hisoblang:

1)
$$\sin 3\pi - \cos \frac{3\pi}{2}$$
;

2)
$$\cos 0 - \cos 3\pi + \cos 3.5\pi$$
;

3)
$$\sin \pi k + \cos 2\pi k$$
, bunda k – butun son;

4)
$$\cos \frac{(2k+1)\pi}{2} - \sin \frac{(4k+1)\pi}{2}$$
, bunda k – butun son.

376. Toping:

1) agar
$$\sin \alpha = \frac{\sqrt{3}}{3}$$
 va $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$ boʻlsa, $\cos \alpha$ ni;

2) agar
$$\cos\alpha = -\frac{\sqrt{5}}{3}$$
 va $\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$ boʻlsa, tg α ni;

3) agar tg
$$\alpha = 2\sqrt{2}$$
 va $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$ boʻlsa, sin α ni;

4) agar ctg
$$\alpha = \sqrt{2}$$
 va $\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$ bo'lsa, sin α ni.

377. Ayniyatni isbotlang:

1)
$$5\sin^2\alpha + tg\alpha\cos\alpha + 5\cos^2\alpha = 5 + \sin\alpha$$
;

2)
$$\operatorname{ctg} \alpha \sin \alpha - 2 \cos^2 \alpha - 2 \sin^2 \alpha = \cos \alpha - 2$$
;

3)
$$\frac{3}{1+tg^2\alpha} = 3\cos^2\alpha$$
; 4) $\frac{5}{1+ctg^2\alpha} = 5\sin^2\alpha$.

378. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$2\sin(-\alpha)\cos(\frac{\pi}{2}-\alpha)-2\cos(-\alpha)\sin(\frac{\pi}{2}-\alpha)$$
;

2)
$$3\sin(\pi-\alpha)\cos(\frac{\pi}{2}-\alpha)+3\sin^2(\frac{\pi}{2}-\alpha)$$
;

3)
$$(1 - tg(-\alpha))(1 - tg(\pi + \alpha)\cos^2 \alpha$$
;

4)
$$(1 + tg^2(-\alpha)) \left(\frac{1}{1 + ctg^2(-\alpha)} \right)$$
.

379. Ifodani soddalashtiring va uning son qiymatini toping:

1)
$$\sin\left(\frac{3}{2}\pi - \alpha\right) + \sin\left(\frac{3}{2}\pi + \alpha\right)$$
, bunda $\cos\alpha = \frac{1}{4}$;

2)
$$\cos\left(\frac{\pi}{2} + \alpha\right) + \cos\left(\frac{3}{2}\pi - \alpha\right)$$
, bunda $\sin \alpha = \frac{1}{6}$.

380. Hisoblang:

1)
$$2\sin75^{\circ}\cos75^{\circ}$$
;

2)
$$\cos^2 75^\circ - \sin^2 75^\circ$$
;

4)
$$\sin 75^{\circ}$$
.

O'ZINGIZNI TEKSHIRIB KO'RING!

- 1. Agar $\sin \alpha = \frac{4}{5}$ va $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$ boʻlsa, $\cos \alpha$, $\tan \alpha$ ni hisoblang.
- Ifodaning qiymatini toping:
  - 1) $4\cos(-\frac{\pi}{2}) \tan\frac{\pi}{4} + 2\sin(-\frac{\pi}{6}) \cos\pi$;
  - 2) $\cos 150^{\circ}$; 3) $\sin \frac{8\pi}{3}$; 4) $tg \frac{5\pi}{3}$; 5) $\cos^2 \frac{\pi}{8} \sin^2 \frac{\pi}{8}$.
- (G'iyosiddin Jamshid al-Koshiy masalasi.) $\sin 3\alpha = 3\sin \alpha - 4\sin^3 \alpha$ ekanini isbotlang.
- Ayniyatni isbotlang:
  - 1) $3 \cos^2 \alpha \sin^2 \alpha = 2$;
- 2) $1 \sin\alpha \cos\alpha \cot \alpha = \sin^2\alpha$.
- 5. Ifodani soddalashtiring:
  - 1) $\sin(\alpha \beta) \sin(\frac{\pi}{2} \alpha)\sin(-\beta)$; 2) $\sin^2\alpha + \cos 2\alpha$;
  - 3) $tg(\pi \alpha)cos(\pi \alpha) + sin(4\pi + \alpha)$.
- **381.** Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\cos^2(\pi-\alpha)-\cos^2(\frac{\pi}{2}-\alpha)$$
;

2)
$$2\sin\left(\frac{\pi}{2}-\alpha\right)\cos\left(\frac{\pi}{2}-\alpha\right)$$
;

3)
$$\frac{\cos^2(2\pi+\alpha)-\sin^2(\alpha+2\pi)}{2\cos(\alpha+2\pi)\cos\left(\frac{\pi}{2}-\alpha\right)};$$

4)
$$\frac{2\sin(\pi-\alpha)\sin(\frac{\pi}{2}-\alpha)}{\sin^2(\alpha-\frac{\pi}{2})-\sin^2(\alpha-\pi)}.$$

Hisoblang (382-383):

382. 1)
$$\sin \frac{47\pi}{6}$$
; 2) $tg \frac{25\pi}{4}$; 3) $ctg \frac{27\pi}{4}$; 4) $\cos \frac{21\pi}{4}$.

2)
$$tg \frac{25\pi}{4}$$
;

3)
$$ctg \frac{27\pi}{4}$$

4)
$$\cos \frac{21\pi}{4}$$
.

383. 1)
$$\cos \frac{23\pi}{4} - \sin \frac{15\pi}{4}$$
;

2)
$$\sin \frac{25\pi}{3} - \operatorname{tg} \frac{10\pi}{3}$$
;

3)
$$3\cos 3660^{\circ} + \sin(-1560^{\circ});$$
 4) $\cos(-945^{\circ}) + tg1035^{\circ}.$

4)
$$\cos(-945^{\circ}) + \text{tg}1035^{\circ}$$
.

384. Sonlarni taggoslang.

1) sin3 va cos4;

2) $\cos 0$ va $\sin 5$.

385. Sonning ishorasini aniqlang:

1) $\sin 3.5 tg 3.5$;

2) $\cos 5.01 \sin 0.73$;

3) $\frac{\text{tg } 13}{\cos 15}$;

4) $\sin 1\cos 2tg3$.

386. Hisoblang:

1) $\sin \frac{\pi}{9} \cos \frac{3\pi}{9} + \sin \frac{3\pi}{9} \cos \frac{\pi}{9}$; 2) $\sin 165^{\circ}$; 3) $\sin 105^{\circ}$;

4) $\sin \frac{\pi}{12}$;

5) $1 - 2\sin^2 195^\circ$; 6) $2\cos^2 \frac{3\pi}{9} - 1$.

387. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$(1 + \operatorname{tg}(-\alpha))(1 - \operatorname{ctg}(-\alpha)) - \frac{\sin(-\alpha)}{\cos(-\alpha)};$$
 2) $\frac{\operatorname{ctg} \alpha + \operatorname{tg}(-\alpha)}{\cos \alpha + \sin(-\alpha)} + \frac{\operatorname{tg}(-\alpha)}{\sin \alpha}.$

388. Berilgan: $\sin \alpha = \frac{\sqrt{5}}{3}$ va $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$. $\cos \alpha$, $tg\alpha$, $ctg\alpha$, $\sin 2\alpha$, $\cos 2\alpha$ larning qiymatlarini hisoblang.

Ifodani soddalashtiring (389–391):

389. 1) $\cos^3 \alpha \sin \alpha - \sin^3 \alpha \cos \alpha$;

2) $\frac{\sin \alpha + \sin 2\alpha}{1 + \cos \alpha + \cos 2\alpha}$.

390. 1) $\frac{\sin 2\alpha - \sin 2\alpha \cos 2\alpha}{4\cos \alpha}$;

2) $\frac{2\cos^2 2\alpha}{\sin 4\alpha \cos 4\alpha + \sin 4\alpha}$;

3) $\frac{\cos 2\alpha + \sin 2\alpha \cos 2\alpha}{2\sin^2 \alpha}$;

4) $\frac{(\cos \alpha - \sin \alpha)^2}{\sin 2\alpha \cos 2\alpha - \cos 2\alpha}$

391. 1) $\frac{\cos^2 x}{1-\sin x} - \sin(\pi - x)$;

2) $\frac{\cos^2 x}{1+\sin x} + \cos(1.5\pi + x)$;

3) $\frac{\sin^2 x}{1 + \cos x} - \sin(1.5\pi + x)$; 4) $\frac{\sin^2 x}{1 + \cos x} + \cos(3\pi - x)$.

392. 1) Agar $tg \alpha = -\frac{3}{4}$ va $tg\beta = 2,4$ boʻlsa, $tg(\alpha + \beta)$ ni;

2) agar $\operatorname{ctg} \alpha = \frac{4}{3}$ va $\operatorname{ctg} \beta = -1$ boʻlsa, $\operatorname{ctg} (\alpha + \beta)$ ni hisoblang.

393. Ifodani soddalashtiring:

1) $2\sin\left(\frac{\pi}{4}+2\alpha\right)\sin\left(\frac{\pi}{4}-2\alpha\right)$; 2) $2\cos\left(\frac{\pi}{4}+2\alpha\right)\cos\left(\frac{\pi}{4}-2\alpha\right)$.

V bobga doir sinov (test) mashqlari

- 1. 153° ning radian o'lchovini toping.
  - A) $\frac{17\pi}{20}$; B) $\frac{19\pi}{20}$; C) 17π ; D) $\frac{2\pi}{9}$; E) $\frac{153}{7}$.
- 2. 0.65π ning gradus o'lchovini toping.
  - A) 11,7°; B) 117°; C) 116°; D) 118°; E) 117,5°.
- 3. Ko'paytmalarning qaysi biri manfiy?
  - A) cos314°sin147°; B) tg200°ctg201°; C) cos163°cos295°;
  - D) $\sin 170^{\circ} \cot g 250^{\circ}$; E) $\cos 215^{\circ} \cot g 315^{\circ}$.
- 4. Ko'paytmaning qaysi biri musbat?
  - A) $\sin 2\cos 2\sin 1\sin 1^{\circ}$; B) $tg8^{\circ}ctg8ctg10^{\circ}ctg\sqrt{10}$;
  - C) $\sin 9^{\circ} \sin 9 \cos 9^{\circ} \cos 9$; D) $\cos 10^{\circ} \cos 10 \cos 11^{\circ} \cos \sqrt{11}$:
  - E) $tg7,5^{\circ} tg7,5 ctg3^{\circ} ctg3$.
- 5. $\left(\frac{\sqrt{3}}{2}; \frac{1}{2}\right)$ nuqtaga tushish uchun (1; 0) nuqtani burish kerak boʻlgan barcha burchaklarni toping?
  - A) $30^{\circ} + \pi k$, $k \in \mathbb{Z}$; B) $-\frac{\pi}{6} + \pi k$, $k \in \mathbb{Z}$; C) $\frac{\pi}{6} + \pi k$, $k \in \mathbb{Z}$;
  - D) $2\pi + \pi k, k \in \mathbb{Z}$; E) $\frac{\pi}{6} + 2\pi k, k \in \mathbb{Z}$.
- 6. (1; 0) nuqtani $\frac{5\pi}{2} + 2\pi k$, $k{\in}\pmb{Z}$ burchakka burishdan hosil boʻladigan nuqtaning koordinatalarini toping.
  - A) (0; 1); B) (0; -1); C) (1; 0); D) (-1; 0); E) $(0; \frac{\pi}{2})$.
- 7. Sonlarni oʻsish tartibida yozing:

$$a = \sin 1.57$$
; $b = \cos 1.58$; $c = \sin 3$.

- B) b < c < a; C) c < a < b; A) a < c < b;
- D) b < a < c; E) a < b < c.
- 8. Sonlarni kamayish tartibida yozing:

$$a = \cos 2$$
; $b = \cos 2^{\circ}$; $c = \sin 2$; $d = \sin 2^{\circ}$.

- A) a > c > d > b; B) d > c > b > a; C) b > c > d > a; D) c > d > b > a; E) d > a > b > c.

- 9. Hisoblang: $\frac{\sin 136^{\circ} \cdot \cos 46^{\circ} \sin 46^{\circ} \cdot \cos 224^{\circ}}{\sin 110^{\circ} \cdot \cos 40^{\circ} \sin 20^{\circ} \cdot \cos 50^{\circ}}.$
  - A) $\cos 40^{\circ}$; B) 0,5; C) $\sin 44^{\circ}$; D) 2; E) -2.
- **10.** Hisoblang: $\frac{\sin 10^{\circ} \cdot \sin 130^{\circ} \sin 100^{\circ} \cdot \sin 220^{\circ}}{\sin 27^{\circ} \cdot \cos 23^{\circ} \sin 153^{\circ} \cdot \cos 157^{\circ}}$.
  - A) $\sin 80^{\circ}$; B) -1; C) $\frac{\sqrt{3}}{2}$; D) $-\frac{\sqrt{3}}{2}$; E) 1.
- 11. Hisoblang: $\cos(-225^{\circ}) + \sin 675^{\circ} + \operatorname{tg}(-1035^{\circ})$.
  - A) 1; B) -1; C) $\sqrt{2}$; D) $-\frac{\sqrt{2}}{2}$; E) $\frac{\sqrt{2}}{2}$.
- 12. $\sin \alpha = 0.6$ bo'lsa, $tg2\alpha$ ni toping $\left(0 < \alpha < \frac{\pi}{2}\right)$.
  - A) 3,42; B) $3\frac{3}{7}$; C) $\frac{7}{24}$; D) $-\frac{7}{24}$; E) 0,96.
- 13. $tg\alpha = \sqrt{5}$ bo'lsa, $\sin 2\alpha$ ni toping.
  - A) $\frac{3\sqrt{5}}{5}$; B) $-\frac{\sqrt{5}}{3}$; C) $\frac{\sqrt{5}}{3}$; D) $\sqrt{5}$; E) $\frac{\sqrt{5}}{6}$.
- 14. $tg\alpha = \sqrt{7}$ boʻlsa, $\cos 2\alpha$ ni toping.
  - A) $\frac{4}{3}$; B) $-\frac{4}{3}$; C) $\frac{3}{4}$; D) $-\frac{3}{4}$; E) $-1\frac{1}{4}$.
- **15.** Soddalashtiring: $\frac{\cos\left(\frac{\pi}{2} \alpha\right)}{\sin(\pi + \alpha)}.$
  - A) $\frac{\pi}{2} + \frac{\alpha}{2}$; B) 1; C) 0,5; D) $-\frac{1}{2}$; E) -1.
- **16.** Soddalashtiring: $\frac{\sin 2\alpha + \sin(\pi \alpha) \cdot \cos \alpha}{\sin(\frac{\pi}{2} \alpha)}.$
  - A) $3\sin\alpha$; B) $\frac{1}{3}\sin\alpha$; C) $-\sin\alpha$; D) $\frac{1}{3}\cos\alpha$; E) $3\sin2\alpha$.

17. $tg\alpha = \sqrt{7}$ bo'lsa, $\frac{4\sin^4\alpha}{5\sin^2\alpha + 15\cos^2\alpha}$ ni hisoblang.

A) 0,59; B) 0,49; C) -0,49; D) 0,2; E) $\frac{\sqrt{7}}{20}$.

18. $\cos \alpha + \sin \alpha = \frac{1}{3}$ bo'lsa, $\sin^4 \alpha + \cos^4 \alpha$ ni toping.

A) $\frac{81}{40}$; B) $-\left(\frac{7}{6}\right)^2$; C) $\frac{49}{81}$; D) $-1\frac{32}{49}$; E) $\frac{2}{81}$.

19. Hisoblang: $\sin 100^{\circ} \cdot \cos 440^{\circ} + \sin 800^{\circ} \cdot \cos 460^{\circ}$.

A) $\frac{\sqrt{3}}{3}$; B) 1; C) -1; D) 0; E) $\frac{\sqrt{2}}{3}$.

20. Soddalashtiring: $\frac{\sin 3\alpha}{\sin \alpha} + \frac{\cos 3\alpha}{\cos \alpha}$.

A) $\sin\alpha\cos\alpha$; B) $-2\sin4\alpha$; C) $\sin4\alpha$; D) $2\cos2\alpha$; E) $4\cos2\alpha$.

21. $8x^2 - 6x + 1 = 0$ tenglamaning ildizlari $\sin \alpha$ va $\sin \beta$ bo'lib, α , β lar I chorakda bo'lsa, $sin(\alpha + \beta)$ ni toping.

A) $\frac{\sqrt{3}(1+\sqrt{5})}{9}$; B) $\frac{\sqrt{2}(1+\sqrt{5})}{9}$; C) $\frac{\sqrt{3}(4-\sqrt{5})}{16}$;

D) $-\frac{\sqrt{3}(4+\sqrt{5})}{16}$; E) $\frac{\sqrt{3}(4+\sqrt{5})}{18}$.

22. $6x^2 - 5x + 1 = 0$ tenglamaning ildizlari $\cos \alpha$ va $\cos \beta$ boʻlib, α , β lar I chorakda bo'lsa, $\cos(\alpha + \beta)$ ni toping.

A) $\frac{2\sqrt{6}-1}{6}$;

B) $\frac{1-2\sqrt{6}}{6}$;

C) $\frac{2\sqrt{6}-1}{7}$;

D) $\frac{1-2\sqrt{6}}{5}$;

E) $\frac{1}{6}$.

23. *x* ni toping: $2(x + \sqrt{2}) = \cos(\frac{\pi}{2} - 2\alpha) + 2\sin(\frac{3\pi}{2} + \alpha) \cdot \sin(\pi - \alpha)$.

A) $\frac{\sqrt{2}}{2}$; B) $\sqrt{2}$; C) $-\sqrt{2}$; D) $2\sqrt{2}$; E) $-2\sqrt{2}$.

24. $x^2 - 7x + 12 = 0$ tenglamaning ildizlari tg α va tg β bo'lsa, $tg(\alpha + \beta)$ ni toping:

A) 1; B) $\frac{7}{11}$; C) $\sqrt{3}$; D) $-\frac{7}{11}$; E) $-\frac{\sqrt{3}}{2}$.

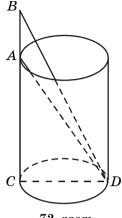
Abu Rayhon Beruniy masalalari

1. Quduq silindr shaklida boʻlib, uning tubi quduq labidagi A nuqtadan α burchak ostida, gudug devori dayomidagi B nuqtadan β burchak ostida koʻrinadi (72-rasm). Agar AB = a bo'lsa, quduqning chuqurligini toping:

Berilgan:

$$\angle CAD = \alpha$$
, $\angle ABD = \beta$, $AB = a$.

Topish kerak: AC = ?

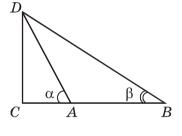
72- rasm.

2. Minora yerdagi A nuqtadan α burchak ostida, B nuqtadan esa β burchak ostida koʻrinadi (73-rasm). AB = a bo'lsa, minoraning balandligini toping.

Berilgan:

$$\angle CAD = \alpha$$
, $\angle ABD = \beta$, $AB = a$.

Topish kerak: CD = ?

73- rasm.

Giyosiddin Jamshid al-Koshiy masalasi.

3. Ixtiyoriy α burchak uchun

$$\sin\!\left(45^\circ + \frac{\alpha}{2}\right) = \sqrt{\frac{1 + \sin\alpha}{2}}$$

bo'lishini isbotlang.

Mashhur matematik Abulvafo Muhammad al-Buzjoniy (940-998) masalasi:

4. Ixtivoriy α va β uchun

$$\sin(\alpha-\beta) = \sqrt{\sin^2\alpha - \sin^2\alpha \cdot \sin^2\beta} - \sqrt{\sin^2\beta - \sin^2\alpha \cdot \sin^2\beta}$$
 boʻlishini isbotlang.

Tarixiy ma'lumotlar

Mirzo Ulugʻbek (1394–1449)

Matematikaning, xususan trigonometrivaning rivojiga buvuk allomalar Muhammad al-Xorazmiv, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi, G'iyosiddin Jamshid al-Koshiy katta hissa qo'shganlar. Yulduzlarning osmon sferasidagi koordinatalarini aniqlash, sayyoralarning harakatlarini kuzatish, Oy va Quyosh tutilishini oldindan aytib berish va boshqa ilmiy, amaliy ahamiyatga molik masalalar aniq hisoblarni, bu hisoblarga asoslangan jadvallar tuzishni taqozo etar edi. Ana shunday astronomik (trigonometrik) jadvallar Sharqda «Zij»lar deb atalgan.

Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulugʻbek kabi olimlarimizning matematik asarlari bilan birga «Zij»lari ham mashhur boʻlgan, ular lotin va boshqa tillarga tarjima qilingan, Yevropada matematikaning, astronomiyaning taraqqiyotiga salmoqli ta'sir oʻtkazgan.

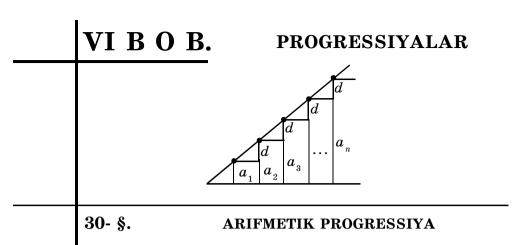
Beruniyning «Qonuni Ma'sudiy» asarida sinuslar jadvali 15 minut oraliq bilan, tangenslar jadvali 1° oraliq bilan 10⁻⁸ gacha aniqlikda berilgan. Nihoyatda aniq «Zij»lardan biri Mirzo Ulugʻbekning «Zij»i — «Ziji Koʻragoniy»dir. Bunda sinuslar jadvali 1 minut oraliq bilan, tangenslar jadvali 0° dan 45° gacha 1 minut oraliq bilan, 46° dan 90° gacha esa 5 minut oraliq bilan 10⁻¹⁰ gacha aniqlikda berilgan.

Gʻiyosiddin Jamshid al-Koshiy «Vatar va sinus haqida risola»sida sin1° ni verguldan soʻng 17 xona aniqligida hisoblaydi:

$$\sin 1^{\circ} = 0.017452406437283512...$$

Aylana uzunligi unga ichki va tashqi chizilgan muntazam $3 \cdot 2^n$ — koʻpburchaklar perimetrlarining oʻrta arifmetigiga teng deb, n = 28 boʻlganda Jamshid al-Koshiy «Aylana haqida risola» asarida 2π uchun quyidagi natijani oldi:

 $2\pi = 6,2831853071795865...$

Quyidagi masalani koʻraylik.

Masala. O'quvchi sinovdan o'tish uchun tayyorgarlik ko'rib har kuni 5 ta dan sinov masalalarini yechishni rejalashtirdi. Har bir kun yechilishi rejalashtirilgan sinov masalalarining soni qanday o'zgarib boradi?

Rejalashtirilgan masalalar soni har bir kunga kelib quyidagicha oʻzgarib boradi:

Natijada quyidagi ketma-ketlikni hosil qilamiz:

$$5, 10, 15, 20, 25, \dots$$

 a_n – orqali n- kunga kelib yechilishi lozim bo'lgan barcha masalalar sonini belgilaylik. Masalan:

$$a_1 = 5$$
, $a_2 = 10$, $a_3 = 15$, ...

Hosil qilingan

$$a_1, a_3, a_3, ..., a_n, ...$$

sonlar sonli ketma-ketlik deyiladi.

Bu ketma-ketlikda ikkinchisidan boshlab uning har bir hadi oldingi hadga ayni bir xil 5 sonini qoʻshilganiga teng. Bunday ketma-ketlik arifmetik progressiya deyiladi.

Ta'rif. $Agar \ a_1, \ a_2, \ \dots, \ a_n, \ \dots$ sonli ketma-ketlikda barcha natural n lar uchun

$$a_{n+1} = a_n + d$$

(bunda d – biror son) tenglik bajarilsa, bunday ketma-ketlik arifmetik progressiya deyiladi.

Bu formuladan $a_{n+1} - a_n = d$ ekanligi kelib chiqadi. d son arifmetik progressiyaning ayirmasi deyiladi.

Misollar.

- 1) Sonlarning 1, 2, 3, 4 ..., n, ... natural qatori arifmetik progressiyani tashkil qiladi. Bu progressiyaning ayirmasi d = 1.
- 2) Butun manfiy sonlarning -1, -2, -3, ..., -n, ... ketma-ketligi ayirmasi d = -1 boʻlgan arifmetik progressiyadir.
- 3) 3, 3, 3, ..., 3, ... ketma-ketlik ayirmasi d = 0 bo'lgan arifmetik progressiyadan iborat.
- **1-masala.** $a_n = 1.5 + 3n$ formula bilan berilgan ketma-ketlik arifmetik progressiya boʻlishini isbotlang.

 $\triangle a_{n+1} - a_n$ ayirma barcha n uchun ayni bir xil (n ga bogʻliq emas) ekanligini koʻrsatish talab qilinadi.

Berilgan ketma-ketlikning (n + 1)-hadini yozamiz:

$$a_{n+1} = 1.5 + 3(n+1).$$

Shuning uchun

$$a_{n+1} - a_n = 1.5 + 3(n+1) - (1.5 + 3n) = 3.$$

Demak, $a_{n+1} - a_n$ ayirma n ga bogʻliq emas.

Arifmetik progressiyaning ta'rifiga koʻra $a_{n+1}=a_n+d,\ a_{n-1}=a_n-d,$ bundan

$$a_n = \frac{a_{n-1} + a_{n+1}}{2}$$
, $n > 1$.

Shunday qilib, arifmetik progressiyaning ikkinchi hadidan boshlab har bir hadi unga qoʻshni boʻlgan ikkita hadning oʻrta arifmetigiga teng. «Arifmetik» progressiya degan nom shu bilan izohlanadi.

Agar a_1 va d berilgan boʻlsa, u holda arifmetik progressiyaning qolgan hadlarini $a_{n+1}=a_n+d$ formula boʻyicha hisoblash mumkinligini

ta'kidlaymiz. Bunday usul bilan progressiyaning bir necha dastlabki hadini hisoblash qiyinchilik tugʻdirmaydi; biroq, masalan, a_{100} uchun talaygina hisoblashlar talab qilinadi. Odatda buning uchun n-had formulasidan foydalaniladi.

Arifmetik progressiyaning ta'rifiga ko'ra

$$\begin{aligned} &a_2=a_1+d,\\ &a_3=a_2+d=a_1+2d,\\ &a_4=a_3+d=a_1+3d \text{ va h.k.} \end{aligned}$$

Umuman,

$$a_n = a_1 + (n-1)d,$$
 (1)

chunki arifmetik progressiyaning n- hadi uning birinchi hadiga d sonini (n-1) marta qoʻshish natijasida hosil qilinadi.

- (1) formula arifmetik progressiyaning n-hadi formulasi deyiladi.
- **2 m a s a l a .** Agar $a_1 = -6$ va d = 4 boʻlsa, arifmetik progressiyaning yuzinchi hadini toping.

$$\triangle$$
 (1) formula boʻyicha: $a_{100} = -6 + (100 - 1) \cdot 4 = 390$.

3-masala. 99 soni 3, 5, 7, 9, ... arifmetik progressiyaning hadi. Shu hadning nomerini toping.

 $\triangle$ Aytaylik, n – izlangan nomer boʻlsin. $a_1 = 3$ va d = 2 boʻlgani uchun $a_n = a_1 + (n-1)d$ formulaga koʻra: $99 = 3 + (n-1) \cdot 2$. Shuning uchun 99 = 3 + 2n - 2; 98 = 2n, n = 49.

Javob: n = 49.

- $\bf 4$ $\bf m$ a s a l a . Arifmetik progressiyada $a_{8}\!=\!130$ va $a_{12}\!=\!166.$ n-hadining formulasini toping.
  - $\triangle$ (1) formuladan foydalaniib, topamiz:

$$a_8 = a_1 + 7d$$
, $a_{12} = a_1 + 11d$.

 a_8 va a_{12} larning berilgan qiymatlarini qoʻyib, a_1 va d ga nisbatan tenglamalar sistemasini hosil qilamiz:

$$\begin{cases} a_1 + 7d = 130, \\ a_1 + 11d = 166. \end{cases}$$

Ikkinchi tenglamadan birinchi tenglamani ayirib, hosil qilamiz:

$$4d = 36$$
, $d = 9$.

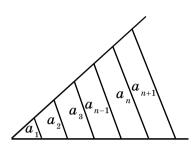
Demak, $a_1 = 130 - 7d = 130 - 63 = 67$.

Progressiya *n*-hadi formulasini yozamiz:

$$a_n = 67 + 9(n-1) = 67 + 9n - 9 = 58 + 9n$$
.

Javob: $a_n = 9n + 58$.

5-masala. Burchakning bir tomonida uning uchidan boshlab teng kesmalar ajratiladi. Ularning oxirlaridan parallel toʻgʻri chiziqlar

74- rasm.

o'tkaziladi (74-rasm). Shu to'g'ri chiziqlarning burchak tomonlari orasidagi a_1 , a_2 , a_3 , ... kesmalarining uzunliklari arifmetik progressiya tashkil qilishini isbotlang.

 $\triangle$ Asoslari a_{n-1} va a_{n+1} boʻlgan trapetsiyada uning o'rta chizig'i a, ga teng. Shuning uchun

$$a_n = \frac{a_{n-1} + a_{n+1}}{2} \cdot$$

Bundan $2a_n = a_{n-1} + a_{n+1}$ yoki $a_{n+1} - a_n = a_n - a_{n-1}$.

Ketma-ketlikning har bir hadi bilan undan oldingi hadi ayirmasi ayni bir xil son bo'lgani uchun bu ketma-ketlik arifmetik progressiya boʻladi.

Mashqlar

- 394. (Ogʻzaki.) Arifmetik progressiyaning birinchi hadini va ayirmasini ayting:
  - 1) 6, 8, 10, ...; 2) 7, 9, 11, ...;
- - 3) 25, 21, 17, ...; 4) -12, -9, -6, ...

395. Agar:

- 1) $a_1 = 2$ va d = 5; 2) $a_1 = -3$ va d = 2

bo'lsa, arifmetik progressiyaning dastlabki beshta hadini yozing.

- **396.** n- hadining formulasi bilan berilgan quyidagi ketma-ketlik arifmetik progressiya bo'lishini isbotlang:
  - 1) $a_n = 3 4n$;
- 2) $a_n = -5 + 2n$;
- 3) $a_n = 3(n+1);$ 4) $a_n = 2(3-n).$
- 397. Arifmetik progressiyada:
  - 1) agar $a_1 = 2$, d = 3 bo'lsa, a_{15} ni toping;

- 2) agar $a_1 = 3$, d = 4 bo'lsa, a_{20} ni toping;
- 3) agar $a_1 = -3$, d = -2 bo'lsa, a_{18} ni toping;
- 4) agar $a_1 = -2$, d = -4 bo'lsa, a_{11} ni toping.
- **398.** Arifmetik progressivaning *n*-hadi formulasini yozing:
  - 1) 1, 6, 11, 16, ...:
- 2) 25, 21, 17, 13, ...:
- $3)-4, -6, -8, -10, \dots;$ $4)1, -4, -9, -14, \dots$
- 399. -22 soni 44, 38, 32, ... arifmetik progressiyaning hadi. Shu sonning nomerini toping.
- **400.** 12 soni –18, –15, –12, ... arifmetik progressiyaning hadi bo'ladimi?
- **401.** -59 soni 1, -5 ... arifmetik progressiyaning hadi. Uning nomerini toping. -46 soni shu progressiyaning hadi bo'ladimi?
- 402. Agar arifmetik progressiyada:
  - 1) $a_1 = 7$, $a_{16} = 67$; 2) $a_1 = -4$, $a_0 = 0$

bo'lsa, uning avirmasini toping.

- 403. Arifmetik progressiyaning ayirmasi 1,5 ga teng. Agar:
  - 1) $a_0 = 12$;

- 2) $a_{\tau} = -4$ bo'lsa, a_{τ} ni toping.
- 404. Agar arifmetik progressiyada:

  - 1) d = -3, $a_{11} = 20$; 2) $a_{21} = -10$, $a_{22} = -5.5$

bo'lsa, uning birinchi hadini toping.

- 405. Agar arifmetik progressiyada:
  - 1) $a_{3} = 13$, $a_{6} = 22$; 2) $a_{7} = -7$, $a_{7} = 18$

bo'lsa, uning *n*-hadi formulasini toping.

- **406.** *n* ning qanday qiymatlarida 15, 13, 11, ... arifmetik progressiyaning hadlari manfiy bo'ladi?
- **407.** Arifmetik progressiyada $a_1 = -10$, d = 0.5 bo'lsa, n ning qanday qiymatlarida $a_n < 2$ tengsizlik bajariladi?
- 408. Agar arifmetik progressiyada:
  - 1) $a_8 = 126$, $a_{10} = 146$; 2) $a_8 = -64$, $a_{10} = -50$;
- - 3) $a_8 = -7$, $a_{10} = 3$; 4) $a_8 = 0.5$, $a_{10} = -2.5$

bo'lsa, uning to'qqizinchi hadini va ayirmasini toping.

409. Erkin tushuvchi jism birinchi sekundda 4,9 m yoʻl bosadi, keyingi har bir sekundda esa oldingisidan 9,8 m ortiq yoʻl bosadi. Tushayotgan jism beshinchi sekundda qancha masofani bosib o'tadi?

- 410. Havo vannasini olish yoʻli bilan davolanishda birinchi kuni davolanish 15 min davom etadi, keyingi har bir kunda uni 10 min dan oshirib boriladi. Vanna olish koʻpi bilan 1 soat 45 min davom etishi uchun koʻrsatilgan tartibda havo vannasini olish necha kun davom etadi?
- **411.** Arifmetik progressiya uchun $a_n + a_k = a_{n-l} + a_{k+l}$ tenglik oʻrinli ekanligini isbotlang. Agar $a_7 + a_8 = 30$ boʻlsa, $a_{10} + a_5$ ni toping.
- 412. Arifmetik progressiya uchun

$$a_n = \frac{a_{n+k} + a_{n-k}}{2}$$

tenglik oʻrinli ekanligini isbotlang. Agar a_{10} + a_{30} = 120 boʻlsa, a_{20} ni toping.

31- §. ARIFMETIK PROGRESSIYA DASTLABKI n TA HADINING YIGʻINDISI

1-masala. 1 dan 100 gacha bo'lgan barcha natural sonlar yig'in-disini toping.

△ Bu yigʻindini ikki usul bilan yozamiz:

$$S = 1 + 2 + 3 + \dots + 99 + 100$$

$$S = 100 + 99 + 98 + \dots + 2 + 1.$$

Bu tengliklarni hadlab qo'shamiz:

$$2S = \underbrace{101 + 101 + 101 + ... + 101 + 101}_{100 \; \mathrm{ta} \; \mathrm{qo'shiluvchi}}$$

Shuning uchun $2S = 101 \cdot 100$, bundan $S = 101 \cdot 50 = 5050$. Endi ixtivoriy

$$a_{1}, a_{2}, \ldots, a_{n}, \ldots$$

arifmetik progressiyani qaraymiz. S_n – shu progressiya dastlabki n ta hadining yigʻindisi boʻlsin:

$$S_n = a_1 + a_2 + \dots + a_{n-1} + a_n.$$

 $T\ e\ o\ r\ e\ m\ a$. Arifmetik progressiya dastlabki n ta hadining yigʻindisi quyidagiga teng:

$$S_n = \frac{a_1 + a_n}{2} n \cdot \tag{1}$$

 $\bigcirc S_n$ ni ikki usul bilan yozib olamiz:

$$S_n = a_1 + a_2 + \dots + a_{n-1} + a_n$$

$$S_n = a_n + a_{n-1} + \dots + a_2 + a_1.$$

Arifmetik progressiyaning ta'rifiga koʻra, bu tengliklarni quyidagicha yozish mumkin:

$$S_n = a_1 + (a_1 + d) + (a_1 + 2d) + \dots + (a_1 + (n-1)d),$$
 (2)

$$S_n = a_n + (a_n - d) + (a_n - 2d) + \dots + (a_n - (n-1)d).$$
 (3)

(2) va (3) tengliklarni hadlab qo'shamiz:

$$2S_n = \underbrace{(a_1 + a_n) + (a_1 + a_n) + \dots + (a_1 + a_n)}_{n \text{ ta qo'shiluvchi}}$$

Demak, $2S_n = (a_1 + a_n)n$, bundan $S_n = \frac{a_1 + a_n}{2} n$.

2 - masala. Dastlabki n ta natural son yigʻindisini toping.

△ Natural sonlarning

ketma-ketligi ayirmasi d=1 boʻlgan arifmetik progressiyadir. $a_1=1$ va $a_n=n$ boʻlgani uchun (1) formula boʻyicha topamiz:

$$S_n = 1 + 2 + 3 + ... + n = \frac{1+n}{2} \cdot n$$
.

Shunday qilib,

$$1+2+3+...+n=\frac{n(n+1)}{2}$$
.

3 - masala. Agar 38 + 35 + 32 + ... + (-7) yigʻindining qoʻshiluvchilari arifmetik progressiyaning ketma-ket hadlari boʻlsa, shu yigʻindini toping.

 $\triangle$ Shartga koʻra $a_1 = 38$, d = -3, $a_n = -7$. Endi $a_n = a_1 + (n-1)d$ formulani qoʻllab, -7 = 38 + (n-1)(-3) ni hosil qilamiz, bundan n = 16.

 $S_n = \frac{a_1 + a_n}{2} n$ formula boʻyicha topamiz:

$$S_{16} = \frac{38-7}{2} \cdot 16 = 248$$
 . $\blacktriangle$

4*-masala. Yigʻindi 153 ga teng boʻlishi uchun 1 dan boshlab nechta ketma-ket natural sonlarni qoʻshish kerak?

 $\triangle$ Sonlarning natural gatori – ayirmasi d=1 bo'lgan arifmetik progressiya. Shartga koʻra $a_1 = 1$, $S_n = 153$. Dastlabki n ta had yigʻindisi formulasini quyidagicha o'zgartiramiz:

$$S_n = \frac{a_1 + a_n}{2} \cdot n = \frac{a_1 + a_1 + (n-1)d}{2} \cdot n = \frac{2a_1 + (n-1)d}{2} \cdot n \; .$$

Berilganlardan foydalanib, noma'lum n ga nisbatan tenglama hosil qilamiz:

$$153 = \frac{2 \cdot 1 + (n-1) \cdot 1}{2} \cdot n,$$

bundan

$$306 = 2n + (n-1)n, n^2 + n - 306 = 0.$$

Bu tenglamani yechib, topamiz:

$$n_{1,2} = \frac{-1\pm\sqrt{1+1224}}{2} = \frac{-1\pm35}{2}\,,$$

$$n_{1} = -18,\; n_{2} = 17.$$

Qoʻshiluvchilar soni manfiy boʻlishi mumkin emas, shuning uchun n = 17.

Mashqlar

- 413. Agar arifmetik progressiyada:

  - 1) $a_1 = 1$, $a_n = 20$, n = 50; 3) $a_1 = -1$, $a_n = -40$, n = 20;
  - 2) $a_1 = 1$, $a_n = 200$, n = 100; 4) $a_1 = 2$, $a_n = 100$, n = 50

bo'lsa, uning dastlabki n ta hadining yig'indisini toping.

- 414. 2 dan 98 gacha bo'lgan barcha natural sonlar yig'indisini toping (98 ham yigʻindiga kiradi).
- 415. 1 dan 133 gacha bo'lgan barcha toq sonlarning yig'indisini toping (133 ham yigʻindiga kiradi).
- 416. Agar arifmetik progressiyada:
  - 2) $a_1 = \frac{1}{2}$, d = -31) $a_1 = -5$, d = 0.5;

bo'lsa, uning dastlabki o'n ikkita hadi yig'indisini toping.

- **417.** 1) agar n = 11 bo'lsa, 9; 13; 17; ...;
  - 2) agar n = 12 bo'lsa, -16; -10; -4; ...

arifmetik progressiyaning dastlabki *n* ta hadi yigʻindisini toping.

418. Agar:

1)
$$3+6+9+...+273$$
; 2) $90+80+70+...+(-60)$

yigʻindining qoʻshiluvchilari arifmetik progressiyaning ketmaket hadlari boʻlsa, shu yigʻindini toping.

419. Barcha ikki xonali, barcha uch xonali sonlar yigʻindisini toping.

420. Arifmetik progressiya *n*- hadining formulasi bilan berilgan. Agar:

1)
$$a_n = 3n + 5$$
; 2) $a_n = 7 + 2n$ boʻlsa, S_{50} ni toping.

- **421.** Yigʻindi 75 ga teng boʻlishi uchun 3 dan boshlab nechta ketmaket natural sonni qoʻshish kerak?
- 422. Agar arifmetik progressiyada:

1)
$$a_1 = 10$$
, $n = 14$, $S_{14} = 1050$;

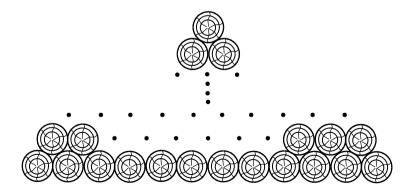
2)
$$a_1 = 2\frac{1}{3}$$
, $n = 10$, $S_{10} = 90\frac{5}{6}$

bo'lsa, a_n va d ni toping.

423. Agar arifmetik progressiyada:

1)
$$a_7 = 21$$
, $S_7 = 205$; 2) $a_{11} = 92$, $S_{11} = 22$ boʻlsa, a_1 va d ni toping.

424. Binobop toʻsinlarni saqlashda ularni 75- rasmda koʻrsatilgandek taxlaydilar. Agar taxlamning asosida 12 ta toʻsin turgan boʻlsa, bir taxlamda nechta toʻsin boʻladi?

75- rasm.

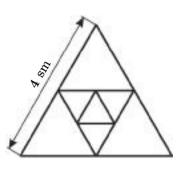
- **425.** Arifmetik progressiyada $a_3 + a_9 = 8$. S_{11} ni toping.
- 426. Agar arifmetik progressiyada $S_5 = 65$ va $S_{10} = 230$ bo'lsa, uning birinchi hadini va ayirmasini toping.
- 427. Arifmetik progressiya uchun

$$S_{12} = 3(S_8 - S_4)$$

tenglik bajarilishini isbotlang.

32- §.

GEOMETRIK PROGRESSIYA

76- rasm.

Tomoni 4 sm boʻlgan teng tomonli muntazam uchburchakni qaraymiz. Uchlari berilgan uchburchak tomonlarining oʻrtalaridan iborat boʻlgan uchburchak yasaymiz (76-rasm). Uchburchak oʻrta chizigʻining xossasiga koʻra ikkinchi uchburchakning tomoni 2 sm ga teng. Shunga oʻxshash yasashlarni davom ettirib, tomonlari $1, \frac{1}{2}, \frac{1}{4}$ sm va hokazo boʻlgan uchburchaklarni hosil qilamiz. Shu uchburchaklar tomonlarining uzunliklari ketma-ketligini yozamiz:

$$4, 2, 1, \frac{1}{2}, \frac{1}{4}, \frac{1}{8}, \dots$$

Bu ketma-ketlikda, ikkinchisidan boshlab, uning har bir hadi avvalgi hadni ayni bir xil $\frac{1}{2}$ songa koʻpaytirilganiga teng. Bunday ketma-ketliklar geometrik progressiyalar deyiladi.

Ta'rif. Agar

$$b_1, b_2, b_3, ..., b_n, ...$$

sonli ketma-ketlikda barcha natural n uchun

$$b_{n+1} = b_n q$$

tenglik bajarilsa, bunday ketma-ketlik geometrik progressiya deyiladi, bunda $b_n \neq 0$, q - nolga teng boʻlmagan biror son.

Bu formuladan $\frac{b_{n+1}}{b_n} = q$ ekanligi kelib chiqadi. q son geometrik progressiyaning maxraji deyiladi.

Misollar.

- 1) 2, 8, 32, 128, ... maxraji q=4 boʻlgan geometrik progressiya;
- 2) 1, $\frac{2}{3}$, $\frac{4}{9}$, $\frac{8}{27}$, ... maxraji $q = \frac{2}{3}$ boʻlgan geometrik progressiya;
- 3) $\frac{1}{12}$, 1, –12, 144, ... maxraji q= –12 boʻlgan geometrik progressiya;
- 4) 7, 7, 7, 7, ... maxraji q=1 boʻlgan geometrik progressiya.

1-masala. $b_n = 7^{2n}$ formula bilan berilgan ketma-ketlik geometrik progressiya boʻlishini isbotlang.

 $\triangle$ Barcha n larda $b_n = 7^{2n} \neq 0$ ekanligini ta'kidlab o'tamiz. $\frac{b_{n+1}}{b_n}$ bo'linma barcha n lar uchun n ga bog'liq bo'lmagan ayni bir xil songa tengligini isbotlash talab qilinadi. Haqiqatan ham,

$$rac{b_{n+1}}{b_n} = rac{7^{2(n+1)}}{7^{2n}} = rac{7^{2n+2}}{7^{2n}} = 49$$
 ,

ya'ni $\frac{b_{n+1}}{b_n}$ bo'linma n ga bog'liq emas. $\blacktriangle$

Geometrik progressiya ta'rifiga ko'ra

$$b_{n+1} = b_n q$$
 , $b_{n-1} = \frac{b_n}{q}$,

bundan

$$b_n^2 = b_{n-1}b_{n+1}, n > 1.$$

Agar progressiyaning barcha hadlari musbat boʻlsa, u holda $b_n = \sqrt{b_{n-1}b_{n+1}}$ boʻladi, ya'ni geometrik progressiyaning ikkinchisidan boshlab har bir hadi unga qoʻshni boʻlgan ikkita hadning oʻrta geometrigiga teng. «Geometrik» progressiya degan nom shu bilan izohlanadi.

Agar b_1 va q berilgan bo'lsa, u holda geometrik progressiyaning qolgan hadlarini $b_{n+1} = b_n q$ rekurrent formula bo'yicha hisoblash mumkinligini ta'kidlaymiz. Biroq, n katta bo'lganda bu ko'p mehnat talab qiladi. Odatda n-hadning formulasidan foydalaniladi.

Geometrik progressiyaning ta'rifiga koʻra

$$b_2 = b_1 q,$$

$$b_3 = b_2 q = b_1 q^2,$$

$$b_4 = b_2 q = b_1 q^3 \text{ va h.k.}$$

Umuman,

$$b_n = b_1 q^{n-1}, (1)$$

chunki geometrik progressiyaning n- hadi uning birinchi hadini q songa (n-1) marta koʻpaytirish bilan hosil qilinadi.

- (1) formula geometrik progressiya n-hadi formulasi deyiladi.
- **2-masala.** Agar $b_1 = 81$ va $q = \frac{1}{3}$ bo'lsa, geometrik progressiyaning yettinchi hadini toping.
  - $\triangle$ (1) formulaga ko'ra:

$$b_7 = 81 \cdot \left(\frac{1}{3}\right)^{7-1} = \frac{81}{3^6} = \frac{1}{9}$$
 . $\blacktriangle$

3-masala. 486 soni 2, 6, 18, ... geometrik progressiyaning hadi. Shu hadning nomerini toping.

 $\triangle$ Aytaylik, n – izlangan nomer bo'lsin. $b_1=2,\ q=3$ bo'lgani uchun $b_n=b_1q^{n-1}$ formulaga ko'ra:

$$486 = 2 \cdot 3^{n-1}, 243 = 3^{n-1}, 3^5 = 3^{n-1},$$

bundan n - 1 = 5, n = 6.

4-masala. Geometrik progressiyada $b_6 = 96$ va $b_8 = 384$. n-hadining formulasini toping.

 $\triangle$ $b_n=b_1q^{n-1}$ formulaga koʻra: $b_6=b_1q^5$, $b_8=b_1q^7$. b_6 va b_8 ning berilgan qiymatlarini qoʻyib, hosil qilamiz: $96=b_1q^5$, $384=b_1q^7$. Bu tengliklardan ikkinchisini birinchisiga boʻlamiz:

$$\frac{384}{96} = \frac{b_1 q^7}{b_1 q^5} ,$$

bundan $4=q^2$ yoki $q^2=4$. Oxirgi tenglikdan q=2 yoki q=-2 ekanini topamiz.

Progressiyaning birinchi hadini topish uchun $96 = b_1 q^5$ tenglikdan foydalanamiz:

1) q = 2 bo'lsin. U holda $96 = b_1 \cdot 2^5$, $96 = b_1 \cdot 32, b_1 = 3.$

Demak, $b_1 = 3$ va q = 2 boʻlganda n- hadning formulasi

$$b_n = 3 \cdot 2^{n-1}$$

boʻladi.

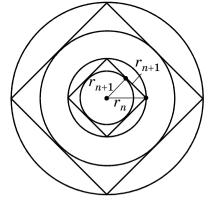
2) q = -2 bo'lsin. U holda $96 = b_1(-2)^5$, $96 = b_1(-32), b_1 = -3.$

Demak, $b_1 = -3$ va q = -2 boʻlganda, nhadning formulasi

$$b_{n} = -3 \cdot (-2)^{n-1}$$

boʻladi.

Javob:
$$b_n = 3 \cdot 2^{n-1}$$
 yoki $b_n = -3 \cdot (-2)^{n-1}$.

77- rasm.

5-masala. Aylanaga kvadrat ichki chizilgan, unga esa ikkinchi aylana ichki chizilgan. Ikkinchi aylanaga ikkinchi kvadrat ichki chizilgan, unga esa uchinchi aylana ichki chizilgan va hokazo (77- rasm). Aylanalarning radiuslari geometrik progressiya tashkil qilishini isbotlang.

 $\triangle$ n-aylananing radiusi r_n boʻlsin. U holda Pifagor teoremasiga koʻra

$$r_{n+1}^2 + r_{n+1}^2 = r_n^2$$
,

bundan

$$r_{n+1}^2 = \frac{1}{2} \, r_n^2$$
, ya'ni $r_{n+1} = \frac{1}{\sqrt{2}} \, r_n$.

Demak, aylanalar radiuslarining ketma-ketligi maxraji $\frac{1}{\sqrt{2}}$ boʻlgan geometrik progressiya tashkil qiladi.

Mashqlar

- 428. (Ogʻzaki.) Ushbu geometrik progressiyaning birinchi hadi va maxraji nimaga teng:
  - 1) 8, 16, 32, ...;
- 2)-10, 20, -40, ...;
- 3) 4, 2, 1, ...;

- $4)-50, 10, -2, \dots$?
- 429. Agar geometrik progressiyada:

  - 1) $b_1 = 12$, q = 2; 2) $b_2 = -3$, q = -4

bo'lsa, uning dastlabki beshta hadini yozing.

430. *n*-hadining formulasi bilan berilgan quyidagi ketma-ketlik geometrik progressiya boʻlishini isbotlang:

1)
$$b_n = 3 \cdot 2^n$$
; 2) $b_n = 5^{n+3}$; 3) $b_n = \left(\frac{1}{3}\right)^{n-2}$; 4) $b_n = \frac{1}{5^{n-1}}$.

- 431. Geometrik progressiyada:
  - 1) $b_1 = 3$ va q = 10 boʻlsa, b_4 ni;
  - 2) $b_1 = 4$ va $q = \frac{1}{2}$ boʻlsa, b_7 ni;
  - 3) $b_1 = 1$ va q = -2 boʻlsa, b_5 ni;
  - 4) $b_1 = -3$ va $q = -\frac{1}{3}$ boʻlsa, b_6 ni hisoblang.
- **432.** Geometrik progressiya *n*-hadining formulasini yozing:
  - 1) 4, 12, 36, ...;

2) 3, 1, $\frac{1}{3}$, ...;

3) 4, -1, $\frac{1}{4}$, ...;

- 4) 3, -4, $\frac{16}{3}$, ...
- **433.** Geometrik progressiyada tagiga chizilgan hadning nomerini toping:
  - 1) 6, 12, 24, ..., 192, ...;
- 2) 4, 12, 36, ..., 324, ...;
- 3) 625, 125, 25, ..., $\frac{1}{25}$;
- $4)-1, 2, -4, \dots, 128, \dots$
- 434. Agar geometrik progressiyada:
  - 1) $b_1 = 2$, $b_5 = 162$;

3) $b_1 = -128$, $b_2 = -2$;

2) $b_1 = 3$, $b_4 = 81$;

4) $b_1 = 250$, $b_4 = -2$

bo'lsa, uning maxrajini toping.

- 435. 2, 6, 18, ... geometrik progressiya berilgan.
  - 1) shu progressiyaning sakkizinchi hadini hisoblang;
  - 2) ketma-ketlikning 162 ga teng hadining nomerini toping.
- 436. Agar musbat hadli geometrik progressiyada:
  - 1) $b_8 = \frac{1}{9}$, $b_6 = 81$;

2) $b_6 = 9$, $b_8 = 3$

bo'lsa, uning yettinchi hadini va maxrajini toping.

- 437. Agar geometrik progressiyada:
  - 1) $b_4 = 9$, $b_6 = 20$;

2) $b_4 = 9$, $b_6 = 4$

bo'lsa, uning beshinchi va birinchi hadlarini toping.

- 438. Omonatchi jamgʻarma bankiga 2009- yilning 4- yanvar kuni 300 000 soʻm pul qoʻydi. Agar jamgʻarma banki yiliga jamgʻarmaning 30% i miqdorida daromad bersa, omonatchining puli 2012- yilning 4- yanvariga borib qancha boʻladi?
- 439. Tomoni 4 sm boʻlgan kvadrat berilgan. Uning tomonlarining oʻrtachalari ikkinchi kvadratning uchlari boʻladi. Ikkinchi kvadrat tomonlarining oʻrtalari uchinchi kvadratning uchlari boʻladi va hokazo. Shu kvadratlar yuzlarining ketma-ketligi geometrik progressiya tashkil qilishini isbotlang. Yettinchi kvadratning yuzini toping.

33- §. GEOMETRIK PROGRESSIYA DASTLABKI n TA HADINING YIGʻINDISI

1-masala. Ushbu yigʻindini toping:

$$S = 1 + 3 + 3^2 + 3^3 + 3^4 + 3^5. (1)$$

△ Tenglikning ikkala qismini 3 ga koʻpaytiramiz:

$$3S = 3 + 3^2 + 3^3 + 3^4 + 3^5 + 3^6. (2)$$

(1) va (2) tengliklarni bunday yozib chiqamiz:

$$S = 1 + (3 + 3^2 + 3^3 + 3^4 + 3^5);$$

$$3S = (3 + 3^2 + 3^3 + 3^4 + 3^5) + 3^6$$
.

Qavslarning ichida turgan ifodalar bir xil. Shuning uchun pastdagi tenglikdan yuqoridagi tenglikni ayirib, hosil qilamiz:

$$3S - S = 3^6 - 1$$
. $2S = 3^6 - 1$.

$$S = \frac{3^6 - 1}{2} = \frac{729 - 1}{2} = 364$$
.

Endi maxraji $q \neq 1$ boʻlgan ixtiyoriy b_1 , b_1q , ..., b_1q^n , ... geometrik progressiyani qaraymiz. S_n – shu progressiyaning dastlabki n ta hadining yigʻindisi boʻlsin:

$$S_n = b_1 + b_1 q + b_1 q^2 + \dots + b_1 q^{n-1}.$$
 (3)

Teorema. Maxraji $q \neq 1$ boʻlgan geometrik progressiyaning dastlabki n ta hadining yigʻindisi quyidagiga teng:

$$S_n = \frac{b_1(1 - q^n)}{1 - q}.$$
 (4)

 $\bigcirc$ (3) tenglikning ikkala qismini q ga ko'paytiramiz:

$$qS_n = b_1 q + b_1 q^2 + b_1 q^3 + \dots + b_1 q^n.$$
 (5)

(3) va (5) tengliklarni, ulardagi bir xil qoʻshiluvchilarni ajratib, yozib chiqamiz:

$$\begin{split} S_n &= b_1 + (b_1 q + b_1 q^2 + \dots + b_1 q^{n-1}), \\ qS_n &= (b_1 q + b_1 q^2 + b_1 q^3 + \dots + b_1 q^{n-1}) + b_1 q^n. \end{split}$$

Qavslarning ichida turgan ifodalar teng. Shuning uchun yuqoridagi tenglikdan pastdagisini ayirib, hosil qilamiz:

$$S_n - qS_n = b_1 - b_1q^n$$
.

Bundan

$$S_n(1-q) = b_1(1-q^n), S_n = \frac{b_1(1-q^n)}{1-q}.$$

Agar q = 1 boʻlsa, u holda

$$S_n = \underbrace{b_1 + b_1 + \dots + b_1}_{n \text{ ta qo'shiluvchi}} = b_1 n$$
, ya'ni $S_n = b_1 n$.

 $2 - m a s a l a . 6, 2, \frac{2}{3}, \dots$ geometrik progressiya dastlabki beshta hadining yigʻindisini toping.

 $\triangle$ Bu progressiyada $b_1=6$, $q=\frac{1}{3}$. (4) formula boʻyicha topamiz:

$$S_5 = \frac{6 \cdot \left(1 - \left(\frac{1}{3}\right)^5\right)}{1 - \frac{1}{3}} = \frac{6 \cdot \left(1 - \frac{1}{243}\right)}{\frac{2}{3}} = \frac{6 \cdot 242 \cdot 3}{2 \cdot 243} = \frac{242}{27} \cdot \blacktriangle$$

3-masala. Maxraji $q=\frac{1}{2}$ boʻlgan geometrik progressiyada dastlabki oltita hadning yigʻindisi 252 ga teng. Shu progressiyaning birinchi hadini toping.

 Δ (4) formuladan foydalanib, hosil qilamiz:

$$252 = rac{b_1 \left(1 - rac{1}{2^6}
ight)}{1 - rac{1}{2}}$$
 .

Bundan $252 = 2b_1\left(1 - \frac{1}{64}\right)$, $252 = \frac{b_1 \cdot 63}{32}$, $b_1 = 128$.

4 - m a s a l a . Geometrik progressiya dastlabki n ta hadining yigʻindisi -93 ga teng. Bu progressiyaning birinchi hadi -3 ga, maxraji esa 2 ga teng. n ni toping.

 Δ (4) formuladan foydalanib, hosil qilamiz:

$$-93 = \frac{-3(1-2^n)}{1-2} \cdot$$

Bundan $-31 = 1 - 2^n$, $2^n = 32$, $2^5 = 2^n$, n = 5.

5 - m a s a l a . 5, 15, 45, ..., 1215, ... - geometrik progressiya. 5+15++45+...+1215 yig'indini toping.

 $\triangle$ Bu progressiyada $b_1 = 5$, q = 3, $b_n = 1215$. Dastlabki n ta had yig'indisi formulasini bunday almashtiramiz:

$$S_n = \frac{b_1(1-q^n)}{1-q} = \frac{b_1-b_1q^{n-1}q}{1-q} = \frac{b_1-b_nq}{1-q} = \frac{b_nq-b_1}{q-1} \cdot$$

Masalaning shartidan foydalanib, topamiz:

$$S_n = \frac{1215 \cdot 3 - 5}{3 - 1} = \frac{3645 - 5}{2} = 1820$$
.

Mashqlar

440. Agar geometrik progressiyada:

1)
$$b_1 = \frac{1}{2}$$
, $q = 2$, $n = 6$;

2)
$$b_1 = -2$$
, $q = \frac{1}{2}$, $n = 5$;

3)
$$b_1 = 1$$
, $q = -\frac{1}{3}$, $n = 4$; 4) $b_1 = -5$, $q = -\frac{2}{3}$, $n = 5$;

4)
$$b_1 = -5$$
, $q = -\frac{2}{3}$, $n = 5$;

5)
$$b_1 = 6$$
, $q = 1$, $n = 200$;

6)
$$b_1 = -4$$
, $q = 1$, $n = 100$

bo'lsa, uning dastlabki n ta hadining yig'indisini toping.

441. Geometrik progressiya dastlabki yettita hadining yigʻindisini toping:

442. Agar geometrik progressiyada:

1)
$$q = 2$$
, $S_7 = 635$ boʻlsa, b_1 va b_7 ni toping;

2)
$$q = -2$$
, $S_8 = 85$ boʻlsa, b_1 va b_8 ni toping.

443. Agar geometrik progressiyada:

1)
$$S_n = 189$$
, $b_1 = 3$, $q = 2$;

2)
$$S_n = 635$$
, $b_1 = 5$, $q = 2$;

3)
$$S_n = 170$$
, $b_1 = 256$, $q = -\frac{1}{2}$;

4)
$$S_{n} = -99$$
, $b_{1} = -9$, $q = -2$

bo'lsa, uning hadlari soni n ni toping.

444. Agar geometrik progressiyada:

1)
$$b_1 = 7$$
, $q = 3$, $S_n = 847$ boʻlsa, n va b_n ni;

2)
$$b_1 = 8$$
, $q = 2$, $S_n = 4088$ boʻlsa, n va b_n ni;

3)
$$b_1 = 2$$
, $b_n = 1458$, $S_n = 2186$ boʻlsa, n va q ni;

4)
$$b_1 = 1$$
, $b_n = 2401$, $S_n = 2801$ boʻlsa, n va q ni toping.

445. Agar sonlar yigʻindisining qoʻshiluvchilari geometrik progressiyaning ketma-ket hadlari bo'lsa, shu yig'indini toping:

1)
$$1 + 2 + 4 + ... + 128$$
; 2) $1 + 3 + 9 + ... + 243$;

2)
$$1 + 3 + 9 + \dots + 243$$
:

3)
$$-1 + 2 - 4 + \dots + 128$$
:

3)
$$-1 + 2 - 4 + ... + 128$$
; 4) $5 - 15 + 45 - ... + 405$.

446. Agar geometrik progressiyada:

1)
$$b_2 = 15$$
, $b_3 = 25$;

1)
$$b_2 = 15$$
, $b_2 = 25$; 2) $b_3 = 14$, $b_4 = 686$, $q > 0$ boʻlsa,

 b_5 va S_4 ni toping.

447. Geometrik progressiya n-hadining formulasi bilan berilgan:

1)
$$b_n = 3 \cdot 2^{n-1}$$
 boʻlsa, S_5 ni toping;

2)
$$b_n = -2\left(\frac{1}{2}\right)^n$$
 boʻlsa, S_6 ni toping.

448. Ayniyatni isbotlang:

$$(x-1)(x^{n-1}+x^{n-2}+\ldots+1)=x^n-1,$$

bunda n daraja koʻrsatkichi va u 1 dan katta natural son.

449. Geometrik progressiyada:

1)
$$b_3 = 135$$
, $S_3 = 195$ bo'lsa, b_1 va q ni toping;

2)
$$b_1 = 12$$
, $S_3 = 372$ boʻlsa, q va b_3 ni toping.

450. Geometrik progressiyada:

- 1) $b_1 = 1$ va $b_3 + b_5 = 90$ bo'lsa, q ni;
- 2) $b_2 = 3$ va $b_4 + b_6 = 60$ boʻlsa, q ni;
- 3) $b_1 b_3 = 15$ va $b_2 b_4 = 30$ boʻlsa, S_{10} ni;
- 4) $b_3 b_1 = 24$ va $b_5 b_1 = 624$ bo'lsa, S_5 ni toping.

34- §.

CHEKSIZ KAMAYUVCHI GEOMETRIK PROGRESSIYA

78- rasmda tasvirlangan kvadratlarni qaraymiz. Birinchi kvadratning tomoni 1 ga teng, ikkinchisiniki $\frac{1}{2}$ ga, uchinchisiniki esa $\frac{1}{2^2}$ ga teng va hokazo. Shunday qilib, kvadratning tomonlari maxraji $\frac{1}{2}$ boʻlgan quyidagi geometrik progressiyani tashkil qiladi:

1,
$$\frac{1}{2}$$
, $\frac{1}{2^2}$, $\frac{1}{2^3}$, ..., $\frac{1}{2^{n-1}}$, ... (1)

Bu kvadratlarning yuzlari esa maxraji $\frac{1}{4}$ bo'lgan ushbu geometrik progressiyani tashkil qiladi:

1,
$$\frac{1}{4}$$
, $\frac{1}{4^2}$, $\frac{1}{4^3}$, ..., $\frac{1}{4^{n-1}}$, ... (2)

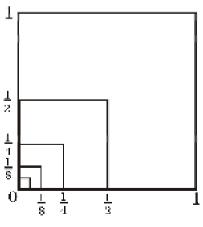
78- rasmdan koʻrinib turibdiki, kvadratlarning tomonlari va ularning yuzlari *n* nomerning ortishi bilan borgan sari kamayib, nolga yaqinlasha boradi. Shuning uchun (1) va

(2) progressiyalar cheksiz kamayuvchi progressiyalar deyiladi. Bu progressiyalarning maxrajlari birdan kichik ekanligini ta'kidlab o'tamiz.

Endi quyidagi geometrik progressiyani qaraymiz:

1,
$$-\frac{1}{3}$$
, $\frac{1}{3^2}$, $-\frac{1}{3^3}$, ..., $\frac{(-1)^{n-1}}{3^{n-1}}$, ... (3)

Bu progressiyaning maxraji $q=-\frac{1}{3}$, hadlari esa $b_1=1,\ b_2=-\frac{1}{3},\ b_3=\frac{1}{9},\ b_4=-\frac{1}{27}$ va hokazo.

78- rasm.

n nomerning ortishi bilan bu progressiyaning hadlari nolga yaqinlashadi. (3) progressiya ham *cheksiz kamayuvchi progressiya* deyiladi. Uning maxrajining moduli birdan kichik ekanligini ta'kidlab o'tamiz: |q| < 1.

Maxrajining moduli birdan kichik bo'lgan geometrik progressiya cheksiz kamayuvchi geometrik progressiya deyiladi.

1-masala. n-hadining $b_n = \frac{3}{5^n}$ formulasi bilan berilgan geometrik progressiya cheksiz kamayuvchi boʻlishini isbotlang.

 $\triangle$ Shartga koʻra $b_1 = \frac{3}{5}$, $b_2 = \frac{3}{5^2} = \frac{3}{25}$, bundan $q = \frac{b_2}{b_1} = \frac{1}{5}$. |q| < 1 boʻlgani uchun berilgan geometrik progressiya cheksiz kamayuvchi boʻladi.

79- rasmda tomoni 1 boʻlgan kvadrat tasvirlangan. Uning yarmini shtrixlaymiz. Soʻngra qolgan qismining yarmini shtrixlaymiz va hokazo. Shtrixlangan toʻgʻri toʻrtburchaklarning yuzlari quyidagi cheksiz kamayuvchi geometrik progressiyani tashkil qiladi:

$$\frac{1}{2}$$
, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$, $\frac{1}{32}$, ...

Agar shunday yoʻl bilan hosil qilingan barcha toʻgʻri toʻrtburchaklarni shtrixlab chiqsak, u holda butun kvadrat shtrix bilan qoplanadi. Hamma shtrixlangan toʻgʻri toʻrtburchaklar yuzlarining yigʻindisini 1 ga teng deb hisoblash tabiiydir, ya'ni:

$$\frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \frac{1}{16} + \frac{1}{32} + \dots = 1$$
.

Bu tenglikning chap qismida cheksiz sondagi qoʻshiluvchilar yigʻindisi turibdi. Dastlabki *n* ta qoʻshiluvchining yigʻindisini qaraymiz:

$$S_n = \frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \dots + \frac{1}{2^n}$$
.

Geometrik progressiya dastlabki *n* ta hadi yigʻindisi formulasiga koʻra:

$$S_n = \frac{1}{2} \cdot \frac{1 - \left(\frac{1}{2}\right)^n}{1 - \frac{1}{2}} = 1 - \frac{1}{2^n}$$
.

79- rasm.

Agar n cheksiz oʻsib borsa, u holda $\frac{1}{2^n}$ nolga istagancha yaqinlasha boradi (nolga intiladi). Bunday hol quyidagicha yoziladi:

$$n \to \infty$$
 da $\frac{1}{2^n} \to 0$

(oʻqilishi: n cheksizlikka intilganda $\frac{1}{2^n}$ nolga intiladi) yoki

$$\lim_{n\to\infty}\frac{1}{2^n}=0$$

(oʻqilishi: n cheksizlikka intilganda $\frac{1}{2^n}$ ketma-ketlikning limiti nolga teng).

Umuman, biror a_n ketma-ketlik uchun $n\to\infty$ da $a_n-a\to 0$ boʻlsa, u holda a_n ketma-ketlik a songa intiladi (a_n ketma-ketlikning $n\to\infty$ dagi limiti a ga teng) deyiladi va bu $\lim_{n\to\infty} a_n = a$ kabi yoziladi.

 $n \to \infty$ da $\frac{1}{2^n} \to 0$ bo'lgani uchun $n \to \infty$ da $\left(1 - \frac{1}{2^n}\right) \to 1$, ya'ni $n \to \infty$ da $S_n \to 1$. Shuning uchun $\frac{1}{2} + \frac{1}{4} + \frac{1}{8} + \frac{1}{16} + \frac{1}{32} + \dots$ cheksiz yig'indi 1 ga teng deb hisoblanadi.

Endi ixtiyoriy cheksiz kamayuvchi geometrik progressiyani qaraymiz:

$$b_1, b_1q, b_1q^2, ..., b_1q^{n-1}, ...,$$

bunda |q| < 1.

Cheksiz kamayuvchi geometrik progressiyaning yigʻindisi deb $n \to \infty$ da uning dastlabki n ta hadi yigʻindisi intiladigan songa aytiladi.

 $S_n = \frac{b_1(1-q^n)}{1-q}$ formuladan foydalanamiz. Uni bunday yozamiz:

$$S_n = \frac{b_1}{1-q} - \frac{b_1}{1-q} q^n .$$
 (4)

Agar n cheksiz oʻssa, |q|<1 boʻlgani uchun $q^n\to 0$. Shuning uchun $\frac{b_1}{1-q}\cdot q^n$ ham $n\to\infty$ da nolga intiladi. (4) formulada birinchi qoʻshiluvchi n ga bogʻliq emas. Demak, $n\to\infty$ da S_n yigʻindi $\frac{b_1}{1-q}$ songa intiladi.

Shunday qilib, cheksiz kamayuvchi geometrik progressiyaning S yigʻindisi quyidagiga teng:

$$S = \frac{b_1}{1-q} . \tag{5}$$

Xususiy holda, $b_1 = 1$ boʻlganda, $S = \frac{1}{1-q}$ ni olamiz. Bu tenglik odatda ushbu koʻrinishda yoziladi:

$$1 + q + q^2 + ... + q^{n-1} + ... = \frac{1}{1-q}$$
.

Bu tenglik va (5) tenglik faqat |q| < 1 bo'lganda o'rinli bo'lishini ta'kidlab o'tamiz.

2-masala. $\frac{1}{2}$, $-\frac{1}{6}$, $\frac{1}{18}$, $-\frac{1}{54}$, ... cheksiz kamayuvchi geometrik progressiya yigʻindisini toping.

 $\triangle$ $b_1=\frac{1}{2},\ b_2=-\frac{1}{6}$ bo'lgani uchun $q=\frac{b_2}{b_1}=-\frac{1}{3}, S=\frac{b_1}{1-q}$ formula bo'-yicha:

$$S = \frac{\frac{1}{2}}{1 - \left(-\frac{1}{3}\right)} = \frac{3}{8}$$
.

3-masala. Agar $b_3 = -1$, $q = \frac{1}{7}$ boʻlsa, cheksiz kamayuvchi geometrik progressiya yigʻindisini toping.

(5) formula bo'yicha S yig'indini topamiz:

$$S = \frac{-49}{1 - \frac{1}{7}} = -57\frac{1}{6} . \blacktriangle$$

4-masala. (5) formuladan foydalanib, a = 0, (15) = 0.151515... cheksiz oʻnli davriy kasrni oddiy kasr shaklida yozing.

 Δ Berilgan cheksiz kasr taqribiy qiymatlarining quyidagi ketmaketligini tuzamiz:

$$a_1 = 0.15 = \frac{15}{100}$$
,

$$\begin{aligned} a_2 &= 0{,}1515 = \frac{15}{100} + \frac{15}{100^2}\,,\\ a_3 &= 0{,}151515 = \frac{15}{100} + \frac{15}{100^2} + \frac{15}{100^3}\,. \end{aligned}$$

Taqribiy qiymatlarni bunday yozish berilgan davriy kasrni cheksiz kamayuvchi geometrik progressiya yigʻindisi shaklida tasvirlash mumkinligini koʻrsatadi:

$$a = \frac{15}{100} + \frac{15}{100^2} + \frac{15}{100^3} + \dots$$

(5) formulaga ko'ra:

$$a = \frac{\frac{15}{100}}{1 - \frac{1}{100}} = \frac{15}{99} = \frac{5}{33} . \blacktriangle$$

Mashalar

451. Ushbu geometrik progressiya cheksiz kamayuvchi bo'lishini isbotlang:

1) 1,
$$\frac{1}{2}$$
, $\frac{1}{4}$, ...;

1) 1,
$$\frac{1}{2}$$
, $\frac{1}{4}$, ...; 2) $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{9}$, $\frac{1}{27}$, ...;

$$3)-81,-27,-9,...;$$
  $4)-16,-8,-4,...$

$$4)$$
  -16 , -8 , -4 , ...

452. Agar geometrik progressiyada:

1)
$$b_1 = 40$$
, $b_2 = -20$;

1)
$$b_1 = 40$$
, $b_2 = -20$; 2) $b_7 = 12$, $b_{11} = \frac{3}{4}$;

3)
$$b_7 = -30$$
, $b_6 = 15$;

3)
$$b_7 = -30$$
, $b_6 = 15$; 4) $b_5 = -9$, $b_9 = -\frac{1}{27}$

bo'lsa, u cheksiz kamayuvchi bo'ladimi? Shuni aniqlang.

453. Cheksiz kamayuvchi geometrik progressiya yigʻindisini toping:

1) 1,
$$\frac{1}{3}$$
, $\frac{1}{9}$, ...

1) 1,
$$\frac{1}{3}$$
, $\frac{1}{9}$, ...; 2) 6, 1, $\frac{1}{6}$, ...;

$$3)-25,-5,-1,...$$

3)
$$-25, -5, -1, \ldots;$$
 4) $-7, -1, -\frac{1}{7}, \ldots$

454. Agar cheksiz kamayuvchi geometrik progressiyada:

1)
$$q = \frac{1}{2}$$
, $b_1 = \frac{1}{8}$;

2)
$$q = -\frac{1}{3}$$
, $b_1 = 9$;

3)
$$q = \frac{1}{3}$$
, $b_5 = \frac{1}{81}$; 4) $q = -\frac{1}{2}$, $b_4 = -\frac{1}{8}$

4)
$$q = -\frac{1}{2}$$
, $b_4 = -\frac{1}{8}$

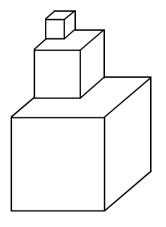
bo'lsa, uning yig'indisini toping.

- **455.** *n*-hadining formulasi bilan berilgan quyidagi ketma-ketlik cheksiz kamayuvchi geometrik progressiya bo'la oladimi?
  - 1) $b_n = 3 \cdot (-2)^n$;
- 2) $b_n = -3 \cdot 4^n$;
- 3) $b_n = 2 \cdot \left(-\frac{1}{3}\right)^{n-1}$; 4) $b_n = 5 \cdot \left(-\frac{1}{2}\right)^{n-1}$
- 456. Cheksiz kamayuvchi geometrik progressiya yigʻindisini toping:
  - 1) 12, 4, $\frac{4}{2}$, ...;
- 2) 100, -10, 1 ... .
- 457. Agar cheksiz kamayuvchi geometrik progressiyada:
  - 1) $q = \frac{1}{2}$, $b_5 = \frac{\sqrt{2}}{16}$; 2) $q = \frac{\sqrt{3}}{2}$, $b_4 = \frac{9}{8}$

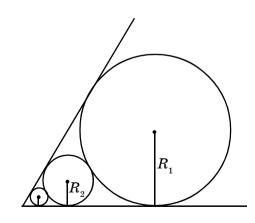
bo'lsa, uning vig'indisini toping.

- 458. Cheksiz kamayuvchi geometrik progressiyaning yigʻindisi 150 ga teng. Agar:

  - 1) $q = \frac{1}{3}$ boʻlsa, b_1 ni; 2) $b_1 = 75$ boʻlsa, q ni toping.
- **459.** Qirrasi a bo'lgan kubning ustiga qirrasi $\frac{a}{2}$ bo'lgan kub qo'yishdi, uning ustiga qirrasi $\frac{a}{4}$ bo'lgan kub qo'yishdi, so'ngra uning ustiga qirrasi $\frac{a}{8}$ boʻlgan kub qoʻyishdi va hokazo (80-rasm). Hosil bo'lgan shaklning balandligini toping.

80- rasm.

81- rasm.

- **460.** 60° li burchakka bir-biriga urinuvchi aylanalar ketma-ket ichki chizilgan (81-rasm). Birinchi aylananing radiusi R_1 ga teng. Qolgan aylanalarning R_2 , R_3 , ..., R_n , ... radiuslarini toping va ular cheksiz kamayuvchi geometrik progressiya tashkil qilishini koʻrsating. $R_1 + 2(R_2 + R_3 + ... + R_n + ...)$ yigʻindi birinchi aylananing markazidan burchakning uchigacha boʻlgan masofaga tengligini isbotlang.
- 461. Cheksiz davriy oʻnli kasrni oddiy kasr shaklida yozing:

2) 0,(9); 3) 0,(12); 4) 0,2(3). 1) 0,(5);

VI bobga doir mashqlar

- 462. Arifmetik progressiyaning ayirmasini toping, uning toʻrtinchi va beshinchi hadlarini yozing:
  - 1) 4, $4\frac{1}{2}$, $4\frac{2}{2}$, ...;
- 2) $3\frac{1}{2}$, 3, $2\frac{1}{2}$, ...;
- 3) 1, $1+\sqrt{3}$, $1+2\sqrt{3}$, ...; 4) $\sqrt{2}$, $\sqrt{2}-3$, $\sqrt{2}-6$, ...
- **463.** n- hadi $a_n = -2(1-n)$ formula bilan berilgan ketma-ketlik arifmetik progressiya bo'lishini isbotlang.
- 464. Agar arifmetik progressivada:
  - 1) $a_1 = 6$, $d = \frac{1}{2}$ bo'lsa, a_5 ni hisoblang;
  - 2) $a_1 = -3\frac{1}{3}$, $d = -\frac{1}{3}$ bo'lsa, a_7 ni hisoblang.
- **465.** Agar arifmetik progressiyada:
  - 1) $a_1 = -1$, $a_2 = 1$;

2) $a_1 = 3$, $a_2 = -3$

bo'lsa, uning dastlabki yigirmata hadining yig'indisini toping.

- **466.** Agar arifmetik progressiyada:
  - 1) $a_1 = -2$, $a_n = -60$, n = 10; 2) $a_1 = \frac{1}{2}$, $a_n = 25\frac{1}{2}$, n = 11

bo'lsa, uning dastlabki n ta hadining yig'indisini toping.

- **467.** Agar:
  - 1) $-38 + (-33) + (-28) + \dots + 12$; 2) $-17 + (-14) + (-11) + \dots + 13$ yig'indining qo'shiluvchilari arifmetik progressiyaning ketmaket hadlari bo'lsa, shu yig'indini toping.

468.	Geometrik	progressiyaning	maxrajini	toping	hamda	uning
	to'rtinchi v	a beshinchi hadlar	rini yozing:			

1) 3, 1,
$$\frac{1}{3}$$
, ...;

2)
$$\frac{1}{4}$$
, $-\frac{1}{8}$, $\frac{1}{16}$, ...;

3) 3,
$$\sqrt{3}$$
, 1, ...;

4) 5,
$$-5\sqrt{2}$$
, 10, ...

469. Geometrik progressiyaning *n*-hadi formulasini yozing:

2)
$$-\frac{1}{2}$$
, 1, -2 , ...

470. Agar geometrik progressiyada:

1)
$$b_1 = 2$$
, $q = 2$, $n = 6$;

2)
$$b_1 = \frac{1}{8}$$
, $q = 5$, $n = 4$

bo'lsa, b_n ni toping.

471. Agar geometrik progressiyada:

1)
$$b_1 = \frac{1}{2}$$
, $q = -4$, $n = 5$;

1)
$$b_1 = \frac{1}{2}$$
, $q = -4$, $n = 5$; 2) $b_1 = 2$, $q = -\frac{1}{2}$, $n = 10$;

3)
$$b_1 = 10$$
, $q = 1$, $n = 6$;

4)
$$b_1 = 5$$
, $q = -1$, $n = 9$

bo'lsa, uning dastlabki n ta hadining yig'indisini toping.

472. Geometrik progressiyaning dastlabki *n* ta hadining yigʻindisini toping:

1) 128, 64, 31, ...,
$$n = 6$$
;

2) 162, 54, 18, ...,
$$n = 5$$
;

3)
$$\frac{2}{3}$$
, $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{8}$, ..., $n = 5$; 4) $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, ..., $n = 4$.

4)
$$\frac{3}{4}$$
, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, ..., $n = 4$

473. Berilgan geometrik progressiya cheksiz kamayuvchi ekanligini isbotlang va uning yig'indisini toping:

1)
$$-\frac{1}{2}$$
, $-\frac{1}{4}$, $-\frac{1}{8}$, ...;

2)
$$-1$$
, $\frac{1}{4}$, $-\frac{1}{16}$, ...

474. Agar arifmetik progressiyada $a_1 = 2\frac{1}{2}$ va $a_8 = 23\frac{1}{2}$ boʻlsa, uning ayirmasini toping.

475. Agar arifmetik progressiyada:

1)
$$a_1 = 5$$
, $a_3 = 15$;

2)
$$a_3 = 8$$
, $a_5 = 2$

bo'lsa, uning dastlabki beshta hadini yozing.

476. -10 va 5 sonlari orasiga bitta sonni shunday qoʻyingki, natijada arifmetik progressiyaning ketma-ket uchta hadi hosil bo'lsin.

477. Agar arifmetik progressiyada:

1)
$$a_{13} = 28$$
, $a_{20} = 38$; 2) $a_{18} = -6$, $a_{20} = 6$

$$a_{18} = -6, \ a_{20} = 6$$

bo'lsa, uning o'n to'qqizinchi va birinchi hadlarini toping.

O'ZINGIZNI TEKSHIRIB KO'RING!

- Arifmetik progressiyada $a_1 = 2$, d = -3. a_{10} ni va dastlabki 1. o'nta hadning vig'indisini toping.
- Geometrik progressiyada $b_1 = 4$, $q = \frac{1}{2}$. b_6 ni va dastlabki oltita 2. hadning vig'indisini toping.
- 1, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{9}$, ... ketma-ketlik cheksiz kamayuvchi geometrik 3. progressiya ekanligini isbotlang va uning hadlari yigʻindisini toping.
- **478.** *x* ning qanday qiymatlarida:
  - 1) 3x, $\frac{x+2}{2}$, 2x-1;

2) $3x^2$, 2, 11x

sonlar arifmetik progressiyaning ketma-ket hadlari bo'ladi?

- 479. Quyidagi sonlar arifmetik progressiyaning ketma-ket uchta hadi bo'lishini ko'rsating:
  - 1) $\sin(\alpha + \beta)$, $\sin(\alpha \beta)$;
- 2) $\cos(\alpha+\beta)$, $\cos\alpha\cos\beta$, $\cos(\alpha-\beta)$;

3) $\cos 2\alpha$, $\cos^2 \alpha$, 1;

- 4) $\sin 5\alpha$, $\sin 3\alpha \cos 2\alpha$, $\sin \alpha$.
- 480. Yigʻindi 252 ga teng boʻlishi uchun 5 dan boshlab nechta ketmaket tog natural sonni go'shish kerak?
- 481. Agar arifmetik progressiyada:
  - 1) $a_1 = 40$, n = 20, $S_{20} = -40$;
  - 2) $a_1 = \frac{1}{2}$, n = 16, $S_{16} = -10\frac{2}{2}$ bo'lsa, a_n va d ni toping.
- **482.** Geometrik progressiyada:
  - 1) agar $b_1 = 4$ va q = -1 boʻlsa, b_q ni hisoblang;
  - 2) agar $b_1 = 1$ va $q = \sqrt{3}$ bo'lsa, b_7 ni hisoblang.
- 483. Agar geometrik progressiyada:

  - 1) $b_2 = \frac{1}{2}$, $b_7 = 16$; 2) $b_3 = -3$, $b_6 = -81$;

  - 3) $b_2 = 4$, $b_4 = 1$; 4) $b_4 = -\frac{1}{5}$, $b_6 = -\frac{1}{125}$

bo'lsa, uning beshinchi hadini toping.

- **484.** 4 va 9 sonlari orasiga bitta musbat sonni shunday qoʻyingki, natijada geometrik progressiyaning ketma-ket uchta hadi hosil boʻlsin.
- **485.** Agar ketma-ketlik *n*-hadining:
  - 1) $b_n = 5^{n+1}$; 2) $b_n = (-4)^{n+2}$; 3) $b_n = \frac{10}{7^n}$; 4) $b_n = -\frac{50}{3^{n+3}}$

formulasi bilan berilgan boʻlsa, u cheksiz kamayuvchi geometrik progressiya boʻla oladimi?

- 486. Agar geometrik progressiyada:
  - 1) $b_0 = -81$, $S_0 = 162$;

2)
$$b_9 = 33$$
, $S_9 = 67$;

3) $b_1 + b_3 = 130$, $b_1 - b_3 = 120$;

4)
$$b_2 + b_4 = 68$$
, $b_2 - b_4 = 60$

bo'lsa, u cheksiz kamayuvchi ekanligini ko'rsating.

- 487. Dam oluvchi shifokor tavsiyasiga amal qilib, birinchi kuni Quyosh nurida 5 minut toblandi, keyingi har bir kunda esa toblanishni 5 minutdan oshirib bordi. Agar u toblanishni chorshanba kunidan boshlagan boʻlsa, haftaning qaysi kuni uning Quyoshda toblanishi 40 minutga teng boʻladi?
- 488. Agar arifmetik progressiyada $a_1 + a_2 + a_3 = 15$ va $a_1 \cdot a_2 \cdot a_3 = 80$ boʻlsa, uning birinchi hadi va ayirmasini toping.
- **489.** Agar arifmetik progressiyada $a_1 + a_2 + a_3 = 0$ va $a_1^2 + a_2^2 + a_3^2 = 50$ boʻlsa, uning birinchi hadi va ayirmasini toping.
- 490. Soat 1 da soat 1 marta, 2 da 2 marta, ..., 12 da 12 marta bong uradi. Soat mili navbatdagi har soatning yarmini koʻrsatganda esa bir marta bong uradi. Bu soat bir sutkada necha marta bong uradi?

VI bobga doir sinov (test) mashqlari

- **1.** Arifmetik progressiyada $a_1 = 3$, d = -2. S_{101} ni toping.
  - A) -9797; B) -9798; C) -7979; D) -2009; E) -9697.
- 2. Arifmetik progressiyada d=4, $S_{50}=5000$ bo'lsa, a_1 ni toping.
  - A) -2; B) 2; C) 100; D) 1250; E) 5.
- 3. Arifmetik progressiyada $a_1 = 1$, $a_{101} = 301$ boʻlsa, d ni toping.
  - A) 4; B) 2; C) 3; D) 3,5; E) 5.
- **4.** Arifmetik progressiyada $a_2 + a_9 = 20$ bo'lsa, S_{10} ni toping.
  - A) 90; B) 110; C) 200; D) 100; E) aniqlab boʻlmaydi.

- ${\bf 5.}$ 8 ga boʻlganda 7 qoldiq beradigan ketma-ketlikning 5- hadini belgilang.
  - A) 74; B) 55; C) 39; D) 63; E) 47.
- 6. 701 soni 1, 8, 15, 22, ... progressiyaning nechanchi nomerli hadi?
  - A) 101; B) 100; C) 102; D) 99; E) bu progressiyaning hadi emas.
- 7. 1002, 999, 996, ... progressiyaning nechanchi nomerli hadidan boshlab, uning hadlari manfiy sonlar boʻladi?
  - A) 335; B) 336; C) 337; D) 334; E) 330.
- **8.** Arifmetik progressiyada $a_2 + a_6 = 44$, $a_5 a_1 = 20$ boʻlsa, a_{100} ni toping. A) 507; B) 495; C) 502; D) 595; E) 520.
- **9.** Arifmetik progressiyada $a_1 = 7$, d = 5, $S_n = 25450$ boʻlsa, n ni toping.
  - A) 99; B) 101; C) 10; D) 100; E) 590.
- 10. Arifmetik progressiya $a_{12} + a_{15} = 20$ bo'lsa, S_{26} ni toping.
  - A) 540; B) 270; C) 520; D) 130; E) 260.
- 11. 1 va 11 sonlari orasida 99 ta shunday sonni joylashtiringki, ular bu sonlar bilan birgalikda arifmetik progressiya tashkil qilsin. Shu progressiya uchun S_{50} ni toping.
  - A) $172\frac{1}{2}$; B) 495; C) 300; D) 178; E) 345.
- 12. Arifmetik progressiyada $a_1 = -20.7$, d = 1.8 bo'lsa, qaysi nomerli haddan boshlab progressiyaning barcha hadlari musbat bo'ladi? A) 18; B) 13; C) 12; D) 15; E) 17.
- 13. 7 ga karrali dastlabki nechta natural sonni qoʻshganda 385 hosil boʻladi?
  - A) 12; B) 11; C) 10; D) 55; E) 56.
- **14.** Geometrik progressiyada $b_1 = 2$, q = 3 bo'lsa, S_6 ni toping.
  - A) 1458; B) 729; C) 364; D) 728; E) to'g'ri javob berilmagan.
- **15.** Geometrik progressiyada $q = \frac{1}{3}$, S = 364 bo'lsa, b_1 ni toping.
  - A) $63\frac{2}{3}$; B) 81; C) $121\frac{1}{3}$; D) 240; E) $242\frac{2}{3}$.
- **16.** Geometrik progressiyada $S_4=10\frac{5}{8},\ S_5=42\frac{5}{8},\ b_1=\frac{1}{8}$ boʻlsa, q ni toping.
  - A) 4; B) 2; C) 8; D) $\frac{1}{2}$; E) $\sqrt{2}$.

- 17. Geometrik progressiyada 6 ta had bor. Dastlabki 3 ta hadining yigʻindisi 26 ga, keyingi 3 tahadining yigʻindisi esa 702 ga teng. Progressiya maxrajini toping.
  - A) 4; B) 3; C) $\frac{1}{3}$; D) $2\sqrt{3}$; E) $\frac{4}{3}$.
- **18.** Cheksiz kamayuvchi geometrik progressiyada $b_1 = \frac{1}{4}$, S = 16 bo'lsa, q ni toping.
  - A) $\frac{1}{2}$; B) $\frac{64}{65}$; C) $\frac{63}{64}$; D) $\frac{1}{4}$; E) $\frac{1}{8}$.
- 19. Geometrik progressiyada $q = \frac{\sqrt{3}}{2}$, $b_1 = 2 \sqrt{3}$ boʻlsa, S ni toping.
  - A) $2 + \sqrt{3}$; B) 3; C) $\frac{2\sqrt{3}}{3}$; D) 2; E) $\sqrt{3}$.

Tarixiy masalalar

- 1. Beruniy masalasi. Agar hadlari musbat geometrik progressiyaning: hadlari soni toq boʻlsa, u holda $b_{k+1}^2 = b_1 \cdot b_{2k+1}$; hadlari soni juft boʻlsa, $b_k \cdot b_{k+1} = b_1 \cdot b_{2k}$ boʻlishini isbotlang.
- 2. Axmes papirusidan olingan masala (eramizdan oldingi 2000- yillar). 10 oʻlchov gʻallani 10 kishi orasida shunday taqsimlaginki, bu kishilarning biri bilan undan keyingisi (yoki oldingisi) olgan gʻalla farqi $\frac{1}{8}$ oʻlchovga teng boʻlsin.

Tarixiy ma'lumotlar

«Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida Abu Rayhon Beruniy shaxmatning kashf etilishi haqidagi rivoyat bilan bogʻliq birinchi hadi $b_1=1$ va maxraji q=2 boʻlgan geometrik progressiyaning birinchi 64 ta hadining yigʻindisini hisoblaydi; shaxmat taxtasidagi k- katakka mos sondan 1 soni ayirilsa, ayirma k- katakdan oldingi barcha kataklarga mos sonlar yigʻindisiga teng boʻlishini koʻrsatadi, ya'ni

$$q^k - 1 = 1 + q + q^2 + \dots + q^{k-1}$$

ekanini isbotlaydi.

IX SINF «ALGEBRA» KURSINI TAKRORLASH **UCHUN MASHQLAR**

491. Funksiyaning grafigini yasang:

1)
$$y = x^2 + 6x + 9$$
;

2)
$$y = x^2 - \frac{7}{2}$$
;

1)
$$y = x^2 + 6x + 9$$
; 2) $y = x^2 - \frac{7}{2}$; 3) $y = x^2 - 12x + 4$;
4) $y = x^2 + 3x - 1$; 5) $y = x^2 + x$; 6) $y = x^2 - x$;

4)
$$y = x^2 + 3x - 1$$
:

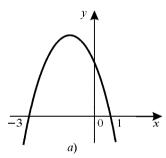
5)
$$y = x^2 + x$$

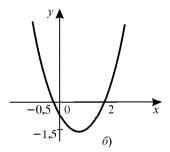
6)
$$y = x^2 - x$$

7)
$$y = (x-2)(x+5)$$
;

7)
$$y = (x-2)(x+5);$$
 8) $y = \left(x+\frac{1}{8}\right)(x+4).$

492. (Ogʻzaki.) $y = ax^2 + bx + c$ funksiya grafigidan foydalanib (82- rasm), uning xossalarini aniqlang.

82- rasm.

493. Funksiyaning grafigini yasang va xossalarini aniqlang:

1)
$$y = -2x^2 - 8x - 8$$
;

2)
$$y = 3x^2 + 12x + 16$$
;

3)
$$y = 2x^2 - 12x + 19;$$
 4) $y = 3 + 2x - x^2;$

4)
$$y = 3 + 2x - x^2$$
;

5)
$$y = -4x^2 - 4x$$
:

6)
$$y = 12x - 4x^2 - 9$$
.

494. Funksiyaning grafigini bitta koordinata tekisligida yasang:

1)
$$y = \frac{1}{3}x^2$$
 va $y = -\frac{1}{3}x^2$; 2) $y = 3x^2$ va $y = 3x^2 - 2$;

2)
$$y = 3x^2 \text{ va } y = 3x^2 - 2;$$

3)
$$y = -\frac{1}{2}x^2$$
 va $y = -\frac{1}{2}(x+3)^2$; 4) $y = 2x^2$ va $y = 2(x-5)^2 + 3$.

4)
$$y = 2x^2 \text{ va } y = 2(x-5)^2 + 3$$
.

Tengsizlikni yeching (495-499):

495. 1)
$$(x-5)(x+3) > 0$$
; 2) $(x+15)(x+4) < 0$;

2)
$$(x+15)(x+4) < 0$$
;

3)
$$(x-7)(x+11) \le 0$$
;

3)
$$(x-7)(x+11) \le 0$$
; 4) $(x-12)(x-13) \ge 0$.

496. 1)
$$x^2 + 3x > 0$$
;

2) $r^2 - r\sqrt{5} < 0$:

3)
$$x^2 - 16 < 0$$
:

4) $r^2 - 3 > 0$

497. 1)
$$x^2 - 8x + 7 > 0$$
:

2) $x^2 + 3x - 54 < 0$:

3)
$$\frac{1}{2}x^2 + 0.5x - 1 > 0$$
;

4) $5x^2 + 9, 5x - 1 < 0$:

5)
$$-x^2 - 3x + 4 > 0$$
;

6) $-8x^2 + 17x - 2 < 0$

498. 1)
$$x^2 - 6x + 9 > 0$$
;

2) $x^2 - 24x + 144 < 0$:

3)
$$\frac{1}{2}x^2 - 4x + 8 < 0$$
;

4) $\frac{1}{2}x^2 + 4x + 12 \ge 0$;

5)
$$4x^2 - 4x + 1 > 0$$
;

6) $5x^2 + 2x + \frac{1}{5} < 0$.

499. 1)
$$x^2 - 10x + 30 > 0$$
; 2) $-x^2 + x - 1 < 0$;

3)
$$x^2 + 4x + 5 < 0$$

3) $r^2 + 4r + 5 < 0$. 4) $2r^2 - 4r + 13 > 0$.

5)
$$4x^2 - 9x + 7 < 0$$
;

6) $-11 + 8x - 2x^2 < 0$

Tengsizlikni intervallar usuli bilan yeching (500-502):

500. 1)
$$(x+3)(x-4) > 0$$
;

2) $\left(x-\frac{1}{2}\right)(x+0,7)<0$;

3)
$$(x-2,3)(x+3,7) < 0$$
;

4) $(x+2)(x-1) \le 0$;

501. 1)
$$(x+2)(x-1) \ge 0$$
;

2) $(x+2)(x-1)^2 < 0$:

3)
$$(x+2)(x-1)^2 > 0$$
;

4) $(2-x)(x+3x)^2 \ge 0$.

502. 1)
$$\frac{3-x}{2+x} \ge 0$$
;

2) $\frac{0.5+x}{x-2} \le 0;$

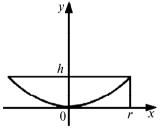
3)
$$\frac{(x-1)(x+2)}{x} < 0;$$

4) $\frac{2x}{(3+x)(1-x)} < 0$.

- 503. Trapetsiyaning yuzi 19,22 sm² dan ortiq. Uning oʻrta chizigʻi balandligidan ikki marta katta. Trapetsiyaning o'rta chizig'ini va balandligini toping.
- 504. 320 m dan ortiq balandlikda uchib ketayotgan samolyotdan geologlarga yuk tashlab yuborildi. Yuk qancha vaqtda yerga kelib tushadi? Erkin tushish tezlanishi 10 m/s² ga teng deb qabul qiling.

- 505. Parallelogrammning tomoni shu tomonga tushirilgan balandlikdan 2 sm ortiq. Agar parallelogrammning vuzi 15 sm² dan ortiq bo'lsa, shu tomonning uzunligini toping.
- 506. Tengsizlikni intervallar usuli bilan yeching:
  - 1) (x+2)(x+5)(x-1)(x+4) > 0:
  - 2) $(x+1)(3x^2+2)(x-2)(x+7) < 0$;

  - 3) $\frac{3x-1}{3x+1} + \frac{x-3}{x+3} \ge 2;$ 4) $\frac{1-3x}{1+3x} + \frac{1+3x}{3x-1} \ge \frac{12}{1-9x^2}.$
- **507.** Agar $x^2 + px + q$ kvadrat uchhad x = 0 boʻlganda -14 ga teng qiymatni, x = -2 bo'lganda esa -20 ga teng qiymatni qabul qilsa, shu kvadrat uchhadning p va q koeffitsiyentlarini toping.
- **508.** Agar $y = x^2 + px + q$ parabola:
  - 1) abssissalar oʻqini $x = -\frac{1}{2}$ va $x = \frac{2}{3}$ nuqtalarda kessa;
  - 2) abssissalar o'qi bilan x = -7 nuqtada urinsa;
  - 3) abssissalar o'qini x = 2 va ordinatalar o'qini y = -1 nuqtada kesib o'tsa, p-q ni toping.
- 509. Agar parabola abssissalar oʻqini 5 nuqtada kessa va uning uchi $\left(2\frac{3}{4};10\frac{1}{8}\right)$ nuqta boʻlsa, shu parabolaning tenglamasini yozing.
- 510. Teleskopning (reflektorning) gaytaruvchi koʻzgusi oʻq kesimi boʻyicha parabola shakliga ega (83-rasm). Shu parabolaning tenglamasini yozing.
- **511.** Agar $y = ax^2 + bx + c$ kvadrat funksiyaning grafigi:
  - 1) A(-1; 0), B(3; 0) va C(0; -6) nugtalardan o'tsa;
  - 2) K(-2;0), L(1;0), M(0; 2) nuqtalardan o'tsa, uning koeffitsiyentlarini toping.

83- rasm.

- **512.** Istalgan nomanfiy a va b sonlar uchun

  - 1) $a^2 + b^2 \le (a+b)^2$; 2) $a^3 + b^3 \le (a+b)^3$;
  - 3) $a^3 + b^3 \ge a^2b + ab^2$: 4) $(a+b)^3 \le 4(a^3 + b^3)$

tengsizlikning to'g'ri bo'lishini isbotlang.

513. Istalgan musbat a, b, c sonlar uchun

1)
$$\frac{a}{b} + \frac{b}{c} + \frac{c}{a} \ge 3$$
;

1)
$$\frac{a}{b} + \frac{b}{c} + \frac{c}{a} \ge 3;$$
 2) $\frac{bc}{a} + \frac{ac}{b} + \frac{ab}{c} \ge a + b + c;$

3)
$$\frac{a^3+b^3+c^3}{a^2+b^2+c^2} \ge \frac{a+b+c}{3}$$
; 4) $\frac{a}{b+c} + \frac{b}{c+a} + \frac{c}{a+b} \ge \frac{3}{2}$

4)
$$\frac{a}{b+c} + \frac{b}{c+a} + \frac{c}{a+b} \ge \frac{3}{2}$$

tengsizlikning to'g'ri ekanini isbotlang.

514. Funksiyaning grafigini yasang:

1)
$$y = \sqrt{x^2}$$
;

2)
$$y = |x - 1|$$
;

1)
$$y = \sqrt{x^2}$$
; 2) $y = |x - 1|$;
3) $y = \sqrt{x^2 - 6x + 9}$; 4) $y = \sqrt{x^2 + 4x + 4}$;

4)
$$y = \sqrt{x^2 + 4x + 4}$$

5)
$$y = \sqrt{(x-1)^2} + \sqrt{x+1}$$
; 6) $y = \sqrt{x^2 - 4x + 4} + |x+2|$.

6)
$$y = \sqrt{x^2 - 4x + 4} + |x + 2|$$

515. Tenglamaning haqiqiy ildizlarini toping:

1)
$$x^2 - |x| - 2 = 0$$
;

1)
$$x^2 - |x| - 2 = 0$$
; 2) $x^2 - 4|x| + 3 = 0$; 3) $|x^2 - x| = 2$;

3)
$$|x^2 - x| = 2$$

4)
$$|x^2 + x| = 1$$
;

5)
$$|x^2-2|=2$$

4)
$$|x^2 + x| = 1;$$
 5) $|x^2 - 2| = 2;$ 6) $|x^2 - 26| = 10.$

516. Ildiz chiqaring:

1)
$$\sqrt[5]{7\frac{19}{32}}$$
;

2)
$$\sqrt{5\frac{4}{9}}$$
;

3)
$$\sqrt[3]{\frac{8b^6}{343a^9}}, a \neq 0;$$

1)
$$\sqrt[5]{7\frac{19}{32}};$$
 2) $\sqrt{5\frac{4}{9}};$ 3) $\sqrt[3]{\frac{8b^6}{343a^9}}, a \neq 0;$ 4) $\sqrt[4]{\frac{16x^8}{81u^4}}, y > 0.$

517. Soddalashtiring:

1)
$$(3\sqrt{20} + 7\sqrt{15} - \sqrt{5}) : \sqrt{5};$$
 2) $(\sqrt[3]{7} - \sqrt[3]{14} + \sqrt[3]{56}) : \sqrt[3]{7};$

2)
$$(\sqrt[3]{7} - \sqrt[3]{14} + \sqrt[3]{56}) : \sqrt[3]{7}$$

3)
$$2\sqrt{\frac{3}{2}} + \sqrt{6} - 3\sqrt{\frac{2}{3}};$$

4)
$$7\sqrt{1\frac{3}{4}} - \sqrt{7} + 0.5\sqrt{343}$$
.

518. Ifodalarning qiymatlarini taqqoslang:

1)
$$\left(\frac{\sqrt{5}}{3}\right)^{-1/3}$$
 va $\left(\frac{\sqrt{5}}{3}\right)^{-1/2}$;

2)
$$(2\sqrt{0.5})^{0.3}$$
 va $(2\sqrt{0.5})^{0.37}$.

519. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\frac{\sqrt[6]{a^{\sqrt[3]{a^{-1}}}}}{a^{-\frac{2}{9}}};$$
 2) $\frac{\sqrt[4]{x^{3\sqrt[3]{x}}}}{x^{\frac{1}{3}}};$ 3) $(16a^{-4})^{-\frac{3}{4}};$ 4) $(27b^{-6})^{\frac{2}{3}}.$

2)
$$\frac{\sqrt[4]{x^3 \sqrt[3]{x}}}{\frac{1}{2}}$$

3)
$$(16a^{-4})^{-\frac{3}{4}}$$

4)
$$(27b^{-6})^{\frac{2}{3}}$$

520. Ildiz belgisi ostidan koʻpaytuvchini chiqaring:

1)
$$\sqrt{9a^2b}$$
, bunda $a < 0$, $b > 0$; 2) $\sqrt{25a^2b^3}$, bunda $a > 0$, $b > 0$;

2)
$$\sqrt{25a^2b^3}$$
, bunda $a > 0, b > 0$

3)
$$\sqrt{8a^3b^5}$$
, bunda $a < 0$, $b < 0$; 4) $\sqrt{12a^3b^3}$, bunda $a < 0$, $b < 0$.

4)
$$\sqrt{12a^3b^3}$$
,

- 521. Koʻpaytuvchini ildiz belgisi ostiga kiriting:
  - 1) $x\sqrt{5}$, bunda $x \ge 0$:
- 2) $x\sqrt{3}$, bunda x < 0:
- 3) $-a\sqrt{3}$, bunda $a \ge 0$:
- 4) $-a\sqrt{5}$, bunda a<0.

- 522. Hisoblang:
  - 1) $\sqrt[3]{1000} \cdot (0,0001)^{0,25} + (0,027)^{\frac{1}{3}} \cdot 7,1^{0} \left(\frac{10}{12}\right)^{-1}$;
  - 2) $\left(2\frac{10}{27}\right)^{-\frac{2}{3}}: \frac{1}{\sqrt{11\frac{1}{6}}} + (6,25)^{\frac{1}{2}}: (-4)^{-1}.$
- **523.** Ifodaning qiymatini toping:
  - 1) $\left(\frac{a^{\frac{1}{2}}}{\frac{1}{2}, \frac{1}{2}} \frac{a^{\frac{1}{2}}b^{\frac{1}{2}}}{a b} \right) \cdot \frac{a 2a^{\frac{1}{2}}b^{\frac{1}{2}} + b}{a} \text{ bunda } a = 3, b = 12.$
  - 2) $\frac{m+2\sqrt{mn}+n}{n} \cdot \frac{\sqrt{mn}+n}{m-n} \frac{\sqrt{m}}{\sqrt{m}+\sqrt{n}}$, bunda m = 5, n = 20.
- 524. Tenglamani yeching:
  - 1) $x^{\frac{1}{2}} = 2;$ 2) $x^{-\frac{1}{2}} = 3;$ 3) $x^{-3} = 8;$ 4) $x^{\frac{5}{2}} = 0.$

- **525.** $y = -\frac{25}{x}$ funksiyaning grafigiga:
  - 1) $A(\sqrt{5}: -5\sqrt{5})$; 2) $B(-5\sqrt{2}; 5\sqrt{2})$
  - nuqta tegishli bo'lish yoki bo'lmasligini aniqlang.
- **526.** $y = \sqrt{1-2x}$ funksiyaning grafigiga: 1) $C\left(\frac{1}{4}; \frac{\sqrt{2}}{2}\right)$; 2) $D\left(-\frac{1}{2}; 1\right)$

nuqta tegishli bo'lish yoki bo'lmasligini aniqlang.

- 527. Funksiyaning aniqlanish sohasini toping:
  - 1) $y = \sqrt{-x^2 3x + 10}$; 2) $y = \sqrt[4]{\frac{x 7}{2 2x}}$; 3) $y = \sqrt[3]{\frac{x + 4}{6 x}}$;
- 4) $y = \sqrt[6]{\frac{2x+15}{6}}$; 5) $y = \sqrt[5]{\frac{x}{0.5x+1}}$; 6) $y = \frac{\sqrt{x}}{x^2-4}$.

528. Funksiyaning grafigini yasang:

1)
$$y = x^2 + 6x + 10$$
;

1)
$$y = x^2 + 6x + 10;$$
 2) $y = -x^2 - 7x - 6;$ 3) $y = \frac{4}{3};$

3)
$$y = \frac{4}{x}$$
;

4)
$$y = -\frac{6}{x}$$
;

5)
$$y = \frac{x^2}{2}$$
;

6)
$$y = \frac{1}{4}x^4$$
.

Qaysi oraliqlarda funksiyaning oʻsishi, kamayishini grafik boʻyicha aniqlang; funksiyaning juft yoki toqligini aniqlang.

- **529.** P(1; 0) nugtani: 1) A(0; 1); 2) B) (0; -1); 3) <math>C(-1; 0); 4) D(1; 0)nuqtaga o'tkazadigan bir necha burish burchaklarini ko'rsating.
- **530.** Hisoblang: $\frac{2\sin{\frac{\pi}{4}} + \cos{\frac{\pi}{3}} tg{\frac{\pi}{3}}}{\cot{\frac{\pi}{2}} \sin{\frac{\pi}{2}} \cos{\frac{\pi}{4}}}.$
- 531. Sonning musbat yoki manfiy ekanligini aniqlang:

$$1) \sin\frac{\pi}{5}\sin\frac{4\pi}{5}\cos\frac{\pi}{6};$$

1)
$$\sin \frac{\pi}{5} \sin \frac{4\pi}{5} \cos \frac{\pi}{6}$$
; 2) $\sin \alpha \cos(\pi + \alpha) tg\alpha$, $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$.

532. Berilgan:
$$\sin \alpha = 0.6$$
, $\sin \beta = -0.28$, $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$, $\pi < \beta < \frac{3\pi}{2}$.

Hisoblang: 1) $\cos(\alpha - \beta)$; 2) $\sin(\alpha + \beta)$.

533. Ko'paytuvchilarga ajrating:

1)
$$\sin 2\alpha - 2\sin \alpha$$
;

2)
$$\sin \alpha + \sin \frac{\alpha}{2}$$
;

3)
$$\cos \alpha - \sin 2\alpha$$
:

4)
$$1-\sin 2\alpha - \cos^2 \alpha$$
.

- **534.** Agar $\cos \frac{\alpha}{2} = -\frac{8}{17}$ va $\sin \frac{\alpha}{2} < 0$ boʻlsa, $\sin \alpha$, $\cos \alpha$, $\tan \alpha$ ni hisoblang.
- **535.** Agar

1)
$$a_1 = 10, d = 6, n = 23;$$

1)
$$a_1 = 10$$
, $d = 6$, $n = 23$; 2) $a_1 = 42$, $d = \frac{1}{2}$, $n = 12$;

3)
$$a_1 = 0$$
, $d = -2$, $n = 7$;

4)
$$a_1 = \frac{1}{3}$$
, $d = \frac{2}{3}$, $n = 18$

bo'lsa, arifmetik progressiyaning n-hadini va dastlabki n ta hadining yigʻindisini hisoblang.

536. Agar $a_1 = 2$, $a_n = 120$, n = 20 bo'lsa, arifmetik progressiyaning dastlabki n ta hadi yigʻindisini toping.

537. n- hadi $a_n = \frac{1-2n}{2}$ formula bilan berilgan ketma-ketlik arifmetik progressiya boʻlishini isbotlang.

538. Agar geometrik progressiya uchun

- 1) $b_1 = 5$ va q = -10 bo'lsa, b_4 ni toping;
- 2) $b_4 = -5000$ va q = -10 bo'lsa, b_1 ni toping.

539. Agar:

- 1) $b_1 = 3$, q = 2, n = 5; 2) $b_1 = 1$, q = 5, n = 4;
- 3) $b_1 = 8$, $q = \frac{1}{4}$, n = 4; 4) $b_1 = 1$, q = -3, n = 5

bo'lsa, geometrik progressiyaning n-hadini va dastlabki n ta hadi vigʻindisini hisoblang.

540. Agar $b_1 = \frac{1}{4}$, q = 2, n = 6 boʻlsa, geometrik progressiya labki n ta hadining yigʻindisini toping.

541. Cheksiz kamayuvchi geometrik progressiya yigʻindisini toping.

1)
$$6, 4, \frac{8}{2}, \dots;$$

2) 5,
$$-1, \frac{1}{5}, \dots;$$

1)
$$6, 4, \frac{8}{3}, \dots;$$
 2) $5, -1, \frac{1}{5}, \dots;$ 3) $1, -\frac{1}{4}, \frac{1}{16}, \dots;$

4)
$$\frac{1}{2}$$
, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, ...

5)
$$\sqrt{2}$$
, 1, $\frac{\sqrt{2}}{2}$, ...;

4)
$$\frac{1}{2}$$
, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, ... 5) $\sqrt{2}$, 1, $\frac{\sqrt{2}}{2}$, ...; 6) $-\sqrt{5}$, -1 , $-\frac{\sqrt{5}}{5}$,...

542. Ildiz belgisi ostidan koʻpaytuvchini chiqaring:

- 1) $\sqrt{20a^4b}$, bunda a < 0, b > 0.
- 2) $\sqrt[3]{8a^3b^4}$, bunda a < 0, b > 0.
- 3) $\sqrt{(a-1)^2}$, bunda a < 1;
- 4) $\sqrt{(3+a)^2}$, bunda a > -3.

543. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\frac{\sqrt{(a-b)^2}}{a-b}$$
, bunda $a > b$;

1)
$$\frac{\sqrt{(a-b)^2}}{a-b}$$
, bunda $a > b$; 2) $\frac{\sqrt{(a-b)^2}}{a-b}$, bunda $b > a$;

3)
$$\frac{\sqrt{1+\frac{1}{x}+\frac{1}{x^2}}}{\sqrt{x^2+x+1}}$$
, bunda $x > 0$

3)
$$\frac{\sqrt{1+\frac{1}{x}+\frac{1}{x^2}}}{\sqrt{x^2+x+1}}$$
, bunda $x > 0$; 4) $\frac{\sqrt{1+\frac{1}{x}+\frac{1}{x^2}}}{\sqrt{x^2+x+1}}$, bunda $x < 0$.

544. Tengliklardan qaysinisi toʻgʻri:

$$\sqrt{7-4\sqrt{3}} = 2-\sqrt{3}$$
 mi yoki $\sqrt{7-4\sqrt{3}} = \sqrt{3}-2$ mi?

545. Maxrajdagi irratsionallikni yoʻqoting:

1)
$$\frac{1}{2+\sqrt[3]{3}}$$
; 2) $\frac{1}{\sqrt{a-\sqrt[4]{b}}}$; 3) $\frac{1}{\sqrt[3]{3-\sqrt[3]{2}}}$; 4) $\frac{2}{\sqrt{5+\sqrt{5}}}$.

546. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\frac{\sqrt{ab}\sqrt[4]{a}}{(a+2)\sqrt[4]{a^{-1}b^{2}}} - \frac{a^{2}+4}{a^{2}-4};$$
 2) $\left(\frac{\sqrt{a}}{b+\sqrt{ab}} - \frac{\sqrt{a}}{b-\sqrt{ab}}\right) \cdot \frac{b-a}{2\sqrt{ab}};$

3)
$$\left(\frac{a-b}{\frac{3}{a^{\frac{1}{4}}+a^{\frac{1}{2}}b^{\frac{1}{4}}}} - \frac{a^{\frac{1}{2}}-b^{\frac{1}{2}}}{\frac{1}{a^{\frac{1}{4}}+a^{\frac{1}{4}}}}\right) \cdot \frac{a^{\frac{1}{4}}+b^{\frac{1}{4}}}{(a^{-1}b)^{\frac{1}{2}}};$$
 4) $\left(\frac{a^{\frac{3}{2}}+b^{\frac{3}{2}}}{a-b} - \frac{a-b}{\frac{1}{a^{\frac{1}{2}}+b^{\frac{1}{2}}}}\right) \cdot \frac{a-b}{\sqrt{ab}}.$

547. $y = \frac{4}{r^2}$ funksiyaning x > 0 oraliqda oʻsishi yoki kamayishini aniqlang.

548. Funksiyaning aniqlanish sohasini toping.

1)
$$y = \sqrt{(x-2)(x-3)};$$
 2) $y = \sqrt{(x^2-6x)};$ 3) $y = \frac{1}{x^2-2\sqrt{2}x+2};$

4)
$$y = \frac{3}{2\sqrt{3}x - x^2 + 3}$$
; 5) $y = \sqrt{\frac{(x-1)x}{x+5}}$; 6) $y = \sqrt{\frac{x^2 - 9}{x^2 - 2x}}$.

549. Funksiyaning grafigini yasang va grafik boʻyicha uning asosiy xossalarini aniqlang:

1)
$$y = \frac{3}{x+1}$$
; 2) $y = \frac{1}{2-x}$; 3) $y = \frac{x+2}{x}$;

4)
$$y = \frac{3-x}{x}$$
; 5) $y = \sqrt{x-3}$; 6) $y = \sqrt[3]{2-x}$.

550. Tenglamani yeching:

1)
$$\sqrt{x-2} = 4$$
; 2) $\sqrt{x+3} = 8$; 3) $\sqrt{2x+1} = \sqrt{x-1}$;

4)
$$\sqrt{3-x} = \sqrt{1+3x}$$
; 5) $\sqrt[4]{x^2+12} = x$; 6) $\sqrt[3]{6x-x^2} = x$.

551. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\frac{\operatorname{tg}^2 \alpha}{1 + \operatorname{ctg}^2 \alpha}$$
; 2) $\frac{1 + \operatorname{ctg}^2 \alpha}{\operatorname{ctg}^2 \alpha}$;

3)
$$\frac{\operatorname{tg}\alpha - \operatorname{tg}\beta}{\operatorname{ctg}\alpha + \operatorname{ctg}\beta}$$
; 4) $(\operatorname{tg}\alpha + \operatorname{ctg}\alpha)^2 - (\operatorname{tg}\alpha - \operatorname{ctg}\alpha)^2$.

552. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\frac{\operatorname{ctg}\left(\alpha - \frac{\pi}{4}\right) : \left(\sin\left(\alpha - \frac{3}{2}\pi\right) - \sin(\pi + \alpha)\right)}{\operatorname{tg}(\pi + \alpha)(\cos(\alpha + 2\pi) + \sin(\alpha - 2\pi))};$$

2)
$$\sin(x-2\pi)\cos\left(\frac{3\pi}{2}-x\right)+\operatorname{tg}(\pi-x)\operatorname{tg}\left(\frac{3}{2}\pi+x\right)$$
.

553. Tenglamani yeching:

1)
$$1 - \cos x - 2\sin \frac{x}{2} = 0$$
; 2) $1 + \cos 2x + 2\cos x = 0$.

554. Ayniyatni isbotlang:

1)
$$\frac{\operatorname{tg}(\alpha-\beta)+\operatorname{tg}\beta}{\operatorname{tg}(\alpha+\beta)-\operatorname{tg}\beta} = \frac{\cos(\alpha+\beta)}{\cos(\alpha-\beta)};$$
 2)
$$\frac{\sin(\alpha+\beta)+\sin(\alpha-\beta)}{\cos(\alpha+\beta)+\cos(\alpha-\beta)} = \operatorname{tg}\alpha.$$

555. Ayniyatni isbotlang:

1)
$$1 + \sin \alpha = 2\cos^2\left(\frac{\pi}{4} - \frac{\alpha}{2}\right);$$
 2) $1 - \sin \alpha = 2\sin^2\left(\frac{\pi}{4} - \frac{\alpha}{2}\right).$

- **556.** Uchburchakning ichki burchaklari ayirmasi $\frac{\pi}{8}$ ga teng boʻlgan arifmetik progressiyaning ketma-ket uchta hadi boʻladi. Shu burchaklarni toping.
- **557.** Arifmetik progressiyada $a_1 + a_5 = \frac{5}{3}$; $a_3 a_4 = \frac{65}{72}$. Progressiyaning dastlabki o'n yettita hadining yig'indisini toping.
- 558. Ikkinchi hadi birinchisidan 35 ga kam, uchinchi hadi esa to'rtinchisidan 560 ga ortiq bo'lgan geometrik progressiyaning dastlabki to'rtta hadini toping.
- **559.** Geometrik progressiyada q=3, $S_6=1820$ boʻlsa, b_1 va b_5 ni toping.
- **560.** Cheksiz kamayuvchi geometrik progressiyaning yigʻindisi $\frac{8}{5}$ ga teng, ikkinchi hadi $-\frac{1}{2}$ ga teng. Uchinchi hadini toping.
- 561. Arifmetik progressiyaning ketma-ket hadi boʻlgan uchta sonning yigʻindisi 39 ga teng. Agar birinchi sondan 4 ni, ikkinchisidan 5 ni, uchinchisidan esa 2 ni ayirilsa, hosil boʻlgan sonlar geometrik progressiyaning ketma-ket uchta hadi boʻladi. Shu sonlarni toping.

Ifodani soddalashtiring (562—563):

562. 1)
$$\sqrt{5+\sqrt{21}}$$
; 2) $\sqrt{4+\sqrt{7}}$.

$$\underline{\mathbf{563}}. \ \ \mathbf{1}) \ \ \frac{1}{\sqrt{5}} \left[4(a+1) + (\sqrt[3]{a\sqrt{a}} - 1)^2 - \left(\frac{\sqrt[6]{ab^2} + \sqrt{a}}{\sqrt[3]{a} + \sqrt[3]{b}} + \sqrt[3]{a} \right)^3 \right]^{\frac{1}{2}}, \ \ \text{bunda} \ \ 0 < a \le 1;$$

2)
$$\frac{a^{-1}b^{-2}-a^{-2}b^{-1}}{a^{-\frac{5}{3}}b^{-2}-b^{-\frac{5}{3}}a^{-2}} - a^{\frac{1}{3}}b^{\frac{1}{3}}.$$

564. Funksiyaning grafigini yasang:

1)
$$y = \frac{1}{|x-1|}$$
; 2) $y = \frac{3}{|x|} - 1$; 3) $y = \sqrt[3]{|x|}$; 4) $y = x^2 - 3|x| - 4$.

- **<u>565.</u>** Agar $tg\frac{\alpha}{2} = -2.4$ boʻlsa, $\sin \alpha$ va $\cos \alpha$ ni hisoblang.
- 566. Ayniyatni isbotlang:

1)
$$\cos\left(\alpha - \frac{2\pi}{3}\right) = -\cos\left(\frac{\pi}{3} + \alpha\right);$$
 2) $\cos\left(\alpha - \frac{2\pi}{3}\right) = -\cos\left(\alpha + \frac{4\pi}{3}\right).$

- 567. Quyidagi uchta xossaga ega boʻlgan toʻrtta son toping;
  - a) birinchi va toʻrtinchi sonlarning yigʻindisi 11 ga teng, ikkinchi va uchinchi sonlarning yigʻindisi esa 2 ga teng;
  - b) birinchi, ikkinchi va uchinchi sonlar arifmetik progressiyaning ketma-ket hadlari boʻladi;
  - d) ikkinchi, uchinchi va toʻrtinchi sonlar geometrik progressiyaning ketma-ket hadlari boʻladi.
- **<u>568.</u>** S_n arifmetik progressiyaning dastlabki n ta hadi yigʻindisi boʻlsin. Isbotlang:

1)
$$S_{n+3} = 3S_{n+2} - 3S_{n+1} + S_n$$
; 2) $S_{3n} = 3(S_{2n} - S_n)$.

VII—IX SINFLAR «ALGEBRA» KURSINI TAKRORLASH **UCHUN MASHQLAR**

1. Sonlar va algebraik almashtirishlar

Hisoblang (569-570):

3)
$$\left(5\frac{8}{9} - 3\frac{11}{12}\right) \cdot \frac{18}{71} - 7\frac{5}{6} : 15\frac{2}{3};$$
 4) $\frac{7}{36} \cdot 9 + 8 \cdot \frac{11}{32} + \frac{9}{10} \cdot \frac{5}{18}$.

570. 1)
$$\left(3\frac{4}{25}+20,24\right)\cdot 2,15+\left(5,1625-2\frac{3}{16}\right)\cdot \frac{2}{5};$$

2)
$$0,364:\frac{7}{25}+\frac{5}{16}:0,125+2,5\cdot0,8;$$

3)
$$\frac{\left(3,25-\frac{3}{4}\right)\cdot 6,25}{(2-0,75):\frac{4}{5}} + \frac{\left(5,5-3\frac{3}{4}\right):5}{(-2-0,8)\cdot 1\frac{3}{4}};$$
 4) $\frac{\left(2\frac{3}{20}+1\frac{5}{16}\right):27,7}{\left(1,75\cdot \frac{2}{3}-1,75\cdot 1\frac{1}{8}\right):\frac{7}{12}}.$

571. Proporsiyaning noma'lum hadini toping:

1)
$$x: 7 = 9: 3;$$
 2) $125: 25 = 35: x;$ 3) $144: x = 36: 3;$

3)
$$144: x = 36:3$$

4)
$$9\frac{1}{2}:14\frac{1}{4}=x:0.75;$$
 5) $\frac{x}{6\frac{5}{6}}=\frac{3.9}{4.1};$ 6) $0.3:x=\frac{4}{9}:3\frac{1}{3}.$

$$5) \ \frac{x}{6\frac{5}{4}} = \frac{3.9}{4.1};$$

6)
$$0,3: x = \frac{4}{9}: 3\frac{1}{3}$$

572. Agar:

1)
$$a = 400$$
, $p = 27$; 2) $a = 2.5$, $p = 120$;

2)
$$a = 2.5$$
, $p = 120$

3)
$$a = 2500$$
, $p = 0.2$; 4) $a = 4.5$, $p = 2.5$

4)
$$a = 4.5$$
, $p = 2.5$

bo'lsa, a sonning p protsentini toping.

573. Agar sonning p protsenti b ga teng bo'lsa, shu sonning o'zini toping:

1)
$$p = 23$$
, $b = 690$;

1)
$$p = 23$$
, $b = 690$; 2) $p = 3,2$, $b = 9,6$;

3)
$$p = 125$$
, $b = 3$

3)
$$p = 125$$
, $b = 3.75$; 4) $p = 0.6$, $b = 21.6$.

574. *a* son *b* sonning qanday protsentini tashkil qiladi:

1)
$$a = 24$$
, $b = 120$; 2) $a = 4.5$, $b = 90$;

2)
$$a = 4.5, b = 90$$

3)
$$a = 650$$
, $b = 13$:

3)
$$a = 650$$
, $b = 13$; 4) $a = 0.08$, $p = 0.48$?

- 575. Amallarni bajaring:
  - 1) $(-3a^3b)(-2ab^2)(-5a^3b^7)$;
- 2) $35a^5b^4c$: $(7ab^3c)$;
- 3) $(-5ab^4c)^3 \cdot \left(-\frac{1}{5}a^5bc^2\right)^2$; 4) $\left(-\frac{2}{3}a^4b^3c^2\right)^3 : \left(-\frac{1}{3}a^2bc^3\right)^2$.
- 576. Ifodani standart shakldagi koʻphad koʻrinishida yozing:
  - 1) $(x-6)(5+x)-x^2(x^2-5x+1)$:
  - 2) $(x + 7)(5 x) x^2(x^2 + 2x 1)$;
  - 3) $(b-3a)^2 + 8(a-\frac{1}{2}b)(a+\frac{1}{2}b)$;
  - 4) $(3a+6)^2+4(b-\frac{1}{2}a)(b+\frac{1}{2}a)$.
- **577.** Ifodaning son qiymatini toping:
  - 1) $a^3 ba^2$, bunda a = -0.6, b = 9.4;
  - 2) $ab^2 + b^3$, bunda a = 10.7, b = -0.7:
  - 3) (m-5)(2m-3)-2m(m-4), bunda $m=\frac{3}{5}$;
  - 4) (3a-2)(a-4)-3a(a-2), bunda $a=\frac{3}{4}$.
- 578. Amallarni bajaring:
  - 1) $(-15x^5 + 10x^4 25x^3) : (-5x^5) 3(x-3)(x^2 + 3x + 9);$
  - 2) $(9a^2b^3 12a^4b^4) : 3a^2b b^2 \cdot (2 + 3a^2b)$.

Ko'paytuvchilarga ajrating (579-583):

- **579.** 1) $1 \frac{a^2}{4}$; 2) $\frac{b^2}{9} 1$; 3) $a^2 b^4$; 4) $b^4 9$.

580. 1) $1-a+\frac{a^2}{4}$;

2) $0.25b^2 + b + 1$:

3) $49a^2 - 14a + 1$; **581.** 1) $y^2 - xy - y + x$:

- 4) $1 + 18b + 81b^2$. 2) $a^2 - ax - x + a$:
- 3) $3a^2 + 3ab + a + b$:
- 4) $5a^2 5ax 7a + 7x$.
- **582.** 1) $6m^4n + 12m^3n + 3m^2n$; 2) $2a^5b 4a^4b + 2a^3b$;

  - 3) $a^2 2ab + b^2 y^2$:
- 4) $a^4 + 2a^2b^2 + b^4 4a^2b^2$.

583. 1)
$$x^2 + 3x - 28$$
;

3)
$$2x^2 - 5x + 3$$
;

2)
$$2x^2 - 12x + 18$$
;

3)
$$2x^2 - 5x + 3$$
;

4)
$$x^2 + x - 2$$
.

584. Kasrni gisgartiring:

1)
$$\frac{4-b^2}{4b+2b^2}$$
;

2)
$$\frac{b^2-9}{3b^2-9b}$$

3)
$$\frac{5a^2-10ab}{ab-2b^2}$$

1)
$$\frac{4-b^2}{4b+2b^2}$$
; 2) $\frac{b^2-9}{3b^2-9b}$; 3) $\frac{5a^2-10ab}{ab-2b^2}$; 4) $\frac{3xy-21y^2}{4x^2-28xy}$;

5)
$$\frac{x^2-x-12}{x^2-16}$$

$$6) \ \frac{x^2 - x - 20}{x^2 - 25}$$

5)
$$\frac{x^2-x-12}{x^2-16}$$
; 6) $\frac{x^2-x-20}{x^2-25}$; 7) $\frac{3x^2-2x-8}{2x^2-3x-2}$; 8) $\frac{2x^2+x-3}{2x^2+7x+6}$.

8)
$$\frac{2x^2+x-3}{2x^2+7x+6}$$

Ifodani soddalashtiring (585-589):

585. 1)
$$\frac{a^5}{6c^3}$$
 : $\frac{a^2}{4c^3}$;

2)
$$\frac{9a^2}{m^3}$$
 : $\frac{6a^2}{m^5}$; 3) $\left(\frac{4a}{h^3}\right)$ · $\frac{b^4}{8a}$;

3)
$$\left(\frac{4a}{h^3}\right) \cdot \frac{b^4}{8a}$$

4)
$$\left(\frac{3c}{k^2}\right)$$
: $\frac{9c}{k^3}$;

5)
$$\frac{5a}{28b^2} \cdot 8ab \cdot \frac{7b}{5a^3}$$

5)
$$\frac{5a}{28b^2} \cdot 8ab \cdot \frac{7b}{5a^3}$$
; 6) $\left(-\frac{25a^4b^3}{14c^2}\right) \cdot \frac{-21c}{10a^3b^3}$;

7)
$$\frac{4x(x-1)+1}{4-x^2}:\frac{1-2x}{x-2}$$
;

8)
$$\frac{x^2-4(x-1)}{x-1}:\frac{2-x}{1-x^2}$$
.

586. 1)
$$\frac{a-3}{a+3} - \frac{a^2+27}{a^2-9}$$
;

2)
$$\frac{a^2+12}{a^2-4}-\frac{a+3}{a-2}$$
;

3)
$$\frac{a+1}{a^2-ax} - \frac{x+1}{a^2-x^2}$$
;

4)
$$\frac{3-a}{ab-a^2} - \frac{3-b}{b^2-a^2}$$
.

587. 1)
$$\frac{4}{a-b} + \frac{9}{a+b} - \frac{8a}{a^2-b^2}$$
;

2)
$$\frac{42}{4a^2-9} + \frac{8}{2a+3} + \frac{7}{3-2a}$$
;

3)
$$\left(\frac{a}{b} + \frac{b}{a} - 2\right)ab$$
;

4)
$$\left(\frac{1}{a} + \frac{1}{b} - \frac{1}{ab}\right)ab$$
.

588. 1)
$$\frac{1}{(x+3)^2}$$
: $\frac{x}{x^2-9} = \frac{x-9}{x^2-9}$;

2)
$$\frac{a+6}{a^2-4} - \frac{1}{a^2-4} \cdot \frac{(a+2)^2}{a}$$
;

3)
$$a+b-\frac{a^2}{a-1}$$
;

4)
$$\frac{a^2}{a+1} - a + 1$$
.

589. 1)
$$\frac{b^2}{a^2-2ab}$$
: $\left(\frac{2ab}{a^2-4b^2}-\frac{b}{a+2b}\right)$; 2) $\left(\frac{2xy}{x^2-9y^2}-\frac{y}{x-3y}\right)$: $\frac{y^2}{x^2+3xy}$;

2)
$$\left(\frac{2xy}{x^2-9y^2}-\frac{y}{x-3y}\right):\frac{y^2}{x^2+3xy};$$

3)
$$\left(\frac{xy}{x^2-y^2} - \frac{y}{2x-2y}\right)$$
: $\frac{3y}{x^2-y^2}$; 4) $\left(\frac{2a+1}{2a-1} - \frac{2a-1}{2a+1}\right) \cdot \frac{10a-5}{4a}$.

4)
$$\left(\frac{2a+1}{2a-1} - \frac{2a-1}{2a+1}\right) \cdot \frac{10a-5}{4a}$$

590. Ifodani soddalashtiring va uning son qiymatini toping:

1)
$$\frac{a+1}{a-1} + \frac{6}{a^2-1} - \frac{a+3}{a+1}$$
, bunda $a = -9$;

2)
$$\frac{b+5}{b+2} - \frac{3}{b^2-4} - \frac{b+1}{b-2}$$
, bunda $b = -8$;

3)
$$\frac{a-2}{a-3}$$
: $\left(\frac{a^2-6a+10}{a^2-9}+\frac{2}{a+3}\right)$, bunda $a=-1\frac{1}{2}$;

4)
$$\frac{b+1}{b-4}$$
: $\left(\frac{b^2+9}{b^2-16} + \frac{2}{b+4}\right)$, bunda $b = 4\frac{1}{3}$.

591. Hisoblang:

1)
$$\left(\frac{1}{2}\right)^{-1} - 3^{-2} : 3^{-5}$$
;

2)
$$(-6)^0 \cdot 81^{-2} \cdot 27^3$$
.

592. Kasrni qisqartiring:

1)
$$\frac{a+\sqrt{3}}{a^2-3}$$
; 2) $\frac{x-\sqrt{2}}{x^2-3}$;

2)
$$\frac{x-\sqrt{2}}{x^2-2}$$

3)
$$\frac{y-9y^{\frac{1}{2}}}{\frac{1}{x^{\frac{1}{4}}+2}}$$
; 4) $\frac{x+x^{\frac{1}{2}}}{x-1}$.

4)
$$\frac{x+x^{\frac{1}{2}}}{x-1}$$

593. Hisoblang:

1)
$$(6-3\sqrt{5})(6+3\sqrt{5})$$
;

2)
$$(\sqrt{5}-1)(\sqrt{5}+1)$$
;

3)
$$(3\sqrt{5}-2\sqrt{20})\sqrt{5}$$
;

4)
$$(1-\sqrt{3})^2+(1+\sqrt{3})^2$$
.

594. Hisoblang:

1)
$$4\sqrt{3} - \sqrt{3}(\sqrt{16} - \sqrt{3})$$
;

2)
$$6\sqrt{2} - \sqrt{2}(\sqrt{2} + \sqrt{36})$$
;

3)
$$\sqrt{48} - \sqrt{27} - \frac{1}{2}\sqrt{12}$$
;

4)
$$\sqrt{50} - \sqrt{32} - \frac{1}{3}\sqrt{18}$$
;

5)
$$\left(\sqrt{2}+3\right)^2-3\sqrt{8}$$
;

6)
$$(2-\sqrt{3})^2+2\sqrt{12}$$
.

595. Hisoblang:

1)
$$\left(\sqrt{4+\sqrt{7}}+\sqrt{4-\sqrt{7}}\right)^2$$
;

2)
$$\left(\sqrt{3-\sqrt{5}}-\sqrt{3+\sqrt{5}}\right)^2$$
;

3)
$$\frac{1}{5-\sqrt{5}}-\frac{1}{5+\sqrt{5}}$$
;

4)
$$\frac{1}{7+4\sqrt{3}}+\frac{1}{7-4\sqrt{3}}$$
.

596. Soddalashtiring:

1)
$$\frac{1}{3-\sqrt{2}} + \frac{1}{3+\sqrt{2}}$$
;

2)
$$\frac{1}{5-\sqrt{3}}-\frac{1}{5+\sqrt{3}}$$
;

3)
$$\frac{3-\sqrt{2}}{3+\sqrt{2}} + \frac{3+\sqrt{2}}{3-\sqrt{2}}$$
;

4)
$$\frac{3}{\sqrt{3}-\sqrt{2}}-\frac{3}{\sqrt{3}+\sqrt{2}}$$
.

597. Sonni standart shaklda yozing:

1) 0,00051; 2)
$$\frac{1}{500}$$
; 3) 250000; 4) $\frac{3}{2500}$.

2)
$$\frac{1}{500}$$

4)
$$\frac{3}{2500}$$

598. Hisoblang: 1) $\frac{(0,25)^5 \cdot 8^6}{2^8 \cdot \left(\frac{1}{2}\right)^3}$; 2) $\frac{16 \cdot 4^{-2} + 4\left(\frac{2}{3}\right)^{-2}}{4 + \cdot \left(\frac{1}{12}\right)^{-\frac{1}{2}}}$.

$$2) \ \frac{16 \cdot 4^{-2} + 4\left(\frac{2}{3}\right)^{-2}}{4 + \left(\frac{1}{16}\right)^{-\frac{1}{2}}} \ .$$

599. Hisoblang: 1) $\sqrt{8,75^3+8,75^2\cdot7,25}$; 2) $\frac{0.625\cdot6.75^2-3.25^2\cdot0.625}{\sqrt{2.5^2+7.2.75\pm2.75^2}}$.

2)
$$\frac{0.625 \cdot 6.75^2 - 3.25^2 \cdot 0.62}{\sqrt{3.5^2 + 7 \cdot 2.75 + 2.75^2}}$$

600. x > 0, y > 0 boʻlganda soddalashtiring:

1)
$$\sqrt{\frac{4}{81}x^6y^{20}}$$
; 2) $\sqrt{x^4y^{18}}$; 3) $\sqrt[3]{27x^3y^6}$; 4) $\sqrt[5]{x^5y^{10}}$.

2)
$$\sqrt{x^4y^{18}}$$
;

3)
$$\sqrt[3]{27x^3y^6}$$

4)
$$\sqrt[5]{x^5y^{10}}$$

601. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\left(\frac{a^{\frac{1}{2}-b^{\frac{1}{2}}}}{a^{\frac{1}{2}+b^{\frac{1}{2}}}} + \frac{2a^{\frac{1}{2}b^{\frac{1}{2}}}}{a-b}\right) \cdot \frac{a-2a^{\frac{1}{2}b^{\frac{1}{2}}+b}}{a+b};$$
 2) $\left(\frac{1}{a^{\frac{1}{2}+a}} - \frac{a^{\frac{1}{2}}}{a^{\frac{1}{2}+1}}\right) \cdot \frac{a^{\frac{1}{2}}}{a^{\frac{1}{2}-1}};$

2)
$$\left(\frac{1}{\frac{1}{a^2}+a}-\frac{a^{\frac{1}{2}}}{\frac{1}{a^2}+1}\right)\cdot\frac{a^{\frac{1}{2}}}{a^{\frac{1}{2}}-1}$$

3)
$$\frac{x^{\frac{1}{2}}}{1+x^{\frac{1}{2}}} \cdot \left(\frac{x^{\frac{1}{2}}}{\frac{1}{1-x^{\frac{1}{2}}}} - \frac{1}{\frac{1}{x^{\frac{1}{2}}-x}} \right);$$

4)
$$\frac{m+2m^{\frac{1}{2}}+1}{\frac{1}{2m^{\frac{1}{2}}}} \cdot \left(\frac{2m^{\frac{1}{2}}}{\frac{1}{m^{\frac{1}{2}}-1}} - \frac{4m^{\frac{1}{2}}}{m-1}\right)$$
.

2. Tenglamalar

Tenglamani yeching (602-605):

602. 1) 8(3x - 7) - 3(8 - x) = 5(2x + 1);

2)
$$10(2x-1) - 9(x-2) + 4(5x+8) = 71$$
;

3)
$$3 + x(5 - x) = (2 - x)(x + 3)$$
;

4)
$$7 - x(3 + x) = (x + 2)(5 - x)$$
.

603. 1)
$$\frac{5x-7}{6} - \frac{x+2}{7} = 2$$
;

$$2x-5$$
  $6x+1$ 9

2) $\frac{4x-8}{3} - \frac{3+2x}{5} = 8$;

3)
$$\frac{14-x}{4} + \frac{3x+1}{5} = 3$$
;

4)
$$\frac{2x-5}{4} - \frac{6x+1}{8} = 2$$
.

604. 1)
$$\frac{4}{3(x+2)} = \frac{9}{8x+11}$$
;

2)
$$\frac{1}{3(x-1)} = \frac{3}{2(x+6)}$$
;

3)
$$\frac{x}{5-x} + \frac{5-x}{5+x} = -2$$
;

4)
$$\frac{x+3}{x-3} + \frac{x}{x+3} = 2$$
.

605. 1)
$$x(x-1)=0$$
;

2)
$$(x + 2)(x - 3) = 0$$
;

3)
$$x\left(2x-\frac{1}{2}\right)(4+3x)=0$$
;

4)
$$\frac{(x-5)(x+1)}{x^2+1}=0$$
.

Tenglamani yeching (606-608):

606. 1)
$$x^2 + 3x = 0$$
; 2) $5x - x^2 = 0$; 3) $4x + 5x^2 = 0$;

2)
$$5x - x^2 = 0$$
:

3)
$$4x + 5x^2 = 0$$
;

4)
$$-6x^2 - x = 0$$
; 5) $2x^2 - 32 = 0$; 6) $2 - \frac{x^2}{3} = 0$;

$$5) 2x^2 - 32 = 0;$$

6)
$$2-\frac{x^2}{2}=0$$

7)
$$\left(\frac{x}{2}\right)^2 - 1 = 0$$
; 8) $x^2 - 8 = 0$.

8)
$$x^2 - 8 = 0$$

607. 1)
$$2x^2 + x - 10 = 0$$
;

2)
$$2x^2 - x - 3 = 0$$
;

608. 1)
$$7x^2 - 13x - 2 = 0$$
; 2) $4x^2 - 17x - 15 = 0$.

2)
$$4x^2 - 17x - 15 = 0$$
.

Tenglamani yeching (609-614):

609. 1)
$$(3x + 4)^2 + 3(x - 2) = 46$$
; 2) $2(1 - 1.5x) + 2(x - 2)^2 = 1$;

2)
$$2(1-1.5x) + 2(x-2)^2 = 1$$

3)
$$(5x-3)(x+2)-(x+4)^2=0$$
; 4) $x(11-6x)-20+(2x-5)^2=0$.

4)
$$x(11-6x)-20+(2x-5)^2=0$$

610. 1)
$$|x| = \frac{1}{2}$$
;

2)
$$|x-1|=4$$

2)
$$|x-1|=4$$
; 3) $|3-x|=2$;

4)
$$|3x| - 3x = 6$$

5)
$$|2,5-x|+3=5$$

4)
$$|3x| - 3x = 6$$
; 5) $|2, 5 - x| + 3 = 5$; 6) $|3, 7 + x| - 2 = 6$;

611. 1)
$$\frac{7}{2x+9} - 6 = 5x$$
;

2)
$$\frac{x^2}{x-2} - \frac{x+2}{x-2} = 4$$
;

3)
$$\frac{x}{x^2-16} + \frac{x-1}{x+4} = 1$$
;

4)
$$\frac{12}{(x+6)^2} + \frac{x}{x+6} = 1$$
.

612. 1)
$$x^4 - 17x^2 + 16 = 0$$
;

2)
$$x^4 - 37x^2 + 36 = 0$$
;
4) $x^4 - 3x^2 - 4 = 0$.

3)
$$2x^4 - 5x^2 - 12 = 0$$
;

4)
$$x^4 - 3x^2 - 4 = 0$$
.

613. 1)
$$\sqrt{x+1} - 5 = 0$$
; 2) $6 - \sqrt{x+3} = 0$; 3) $\sqrt{5-x} - 1 = x$;

2)
$$6-\sqrt{x+3}=0$$
;

3)
$$\sqrt{5-x}-1=x$$

4)
$$3 + \sqrt{x-5} = x-4$$
; 5) $7x - \sqrt{2x+2} = 5x$; 6) $12x - \sqrt{5x-4} = 11x$.

614. 1)
$$2^{x-1} = 64$$
; 2) $3^{1-x} = 27$; 3) $3^{x-8} = 27$; 4) $7^{2x-1} = 49$.

$$2) \ 3^{1-x} = 27$$

3)
$$3^{x-8} = 27$$
;

4)
$$7^{2x-1} = 49$$

615. Tenglamani grafik usulda yeching:

1)
$$x^3 = 3x + 2$$
;

2)
$$x^3 = -x - 2$$
:

1)
$$x^3 = 3x + 2;$$
 2) $x^3 = -x - 2;$ 3) $\frac{5}{x} = 6 - x;$

4)
$$x^{-1} = 2x - 1;$$
 5) $\sqrt{x} = \frac{x+3}{4};$

5)
$$\sqrt{x} = \frac{x+3}{4}$$

6)
$$\sqrt{x} = 6 - x$$
.

Tenglamalar sistemasini yeching (616-618):

616. 1)
$$\begin{cases} x + y = 12, \\ x - y = 2; \end{cases}$$
 2)
$$\begin{cases} x + y = 10, \\ y - x = 4; \end{cases}$$

2)
$$\begin{cases} x + y = 10 \\ y - x = 4 \end{cases}$$

3)
$$\begin{cases} 2x + 3y = 11, \\ 2x - y = 7. \end{cases}$$

4)
$$\begin{cases} 3x + 5y = 21, \\ 6x + 5y = 27; \end{cases}$$
 5)
$$\begin{cases} 3x + 5y = 4, \\ 2x - y = 7; \end{cases}$$
 6)
$$\begin{cases} 4x - 3y = 1, \\ 3x + y = -9. \end{cases}$$

5)
$$\begin{cases} 3x + 5y = 4, \\ 2x - y = 7. \end{cases}$$

6)
$$\begin{cases} 4x - 3y = 1, \\ 3x + y = -9. \end{cases}$$

617. 1)
$$\begin{cases} \frac{2x}{3} = \frac{3y}{4} - 2, \\ \frac{1}{2}x + \frac{1}{4}y = 5; \end{cases}$$

2)
$$\begin{cases} \frac{3}{7}x - \frac{2}{5}y = 2, \\ \frac{3}{4}x + \frac{1}{6}y = 12\frac{1}{6}; \end{cases}$$

3)
$$\begin{cases} \frac{1}{2}(x+11) = \frac{1}{3}(y+13) + 2, \\ 5x = 3y + 8; \end{cases}$$
 4)
$$\begin{cases} \frac{1}{4}(x+3y) = \frac{1}{3}(x+2y), \\ x + 5y = 12. \end{cases}$$

4)
$$\begin{cases} \frac{1}{4}(x+3y) = \frac{1}{3}(x+2y) \\ x+5y = 12. \end{cases}$$

618. 1)
$$\begin{cases} x - y = 7, \\ xy = 18; \end{cases}$$
 2)
$$\begin{cases} x - y = 2, \\ xy = 15; \end{cases}$$

$$2) \begin{cases} x - y = 2 \\ xy = 15; \end{cases}$$

3)
$$\begin{cases} x + y = 2, \\ xy = -15; \end{cases}$$

4)
$$\begin{cases} x + y = -5, \\ xy = -36; \end{cases}$$

5)
$$\begin{cases} x^2 + y^2 = 1 \\ xy = 6 \end{cases}$$

4)
$$\begin{cases} x + y = -5, \\ xy = -36; \end{cases}$$
 5)
$$\begin{cases} x^2 + y^2 = 13, \\ xy = 6; \end{cases}$$
 6)
$$\begin{cases} x^2 + y^2 = 41, \\ xy = 20. \end{cases}$$

3. Tengsizliklar

Tengsizlikni yeching (619-620):

619. 1)
$$3x - 7 < 4(x + 2)$$
;

2)
$$7-6x \ge \frac{1}{3}(9x-1)$$
;

3)
$$1,5(x-4)+2,5x < x+6$$
; 4) $1,4(x+5)+1,6x > 9+x$.

4)
$$1,4(x+5)+1,6x>9+x$$

620. 1)
$$\frac{x-1}{2} - \frac{x-4}{2} \le 1$$
;

2)
$$\frac{x+4}{5} - \frac{x-1}{4} \ge 1$$
;

2)
$$\frac{x+4}{5} - \frac{x-1}{4} \ge 1$$
; 3) $\frac{x-1}{2} + \frac{x+1}{3} \ge 7$;

4)
$$\frac{2x-5}{4} - \frac{3-2x}{5} < 1$$
;

5)
$$x + \frac{x-3}{6} > 3$$
; 6) $x + \frac{x+2}{4} < 3$.

6)
$$x + \frac{x+2}{4} < 3$$
.

621. Tengsizliklar sistemasini yeching:

1)
$$\begin{cases} x + 5 \ge 5x - 3, \\ 2x - 5 < 0; \end{cases}$$

2)
$$\begin{cases} 2x + 3 \ge 0, \\ x - 7 < 4x - 1; \end{cases}$$

3)
$$\begin{cases} 5x - 1 \le 7 + x, \\ -0, 2x > 1; \end{cases}$$

4)
$$\begin{cases} 3x - 2 \ge 10 - x, \\ -0.5x < 1. \end{cases}$$

622. Tengsizlikning natural sonlardan iborat barcha yechimlarini toping:

1)
$$\frac{x-2}{6} - x \ge \frac{x-8}{3}$$
;

2)
$$\frac{x+5}{2} > \frac{x-5}{4} + x$$
.

623. Tengsizliklar sistemasining butun sondan iborat barcha yechimlarini toping:

1)
$$\begin{cases} 2(x+1) < 8 - x, \\ -5x - 9 < 6; \end{cases}$$

2)
$$\begin{cases} 3(x-1) > x-7, \\ -4x+7 > -5; \end{cases}$$

3)
$$\begin{cases} 3y + \frac{2y-13}{11} > 2, \\ \frac{y}{6} - \frac{3y-20}{9} < -\frac{2}{3}(y-7); \end{cases}$$

4)
$$\begin{cases} \frac{y-1}{2} - \frac{y-3}{4} \ge \frac{y-2}{3} - y, \\ 1 - y \ge \frac{1}{2}y - 4. \end{cases}$$

624. Tengsizlikning butun manfiy sondan iborat barcha yechimlarini toping:

$$\begin{cases} \frac{3x-2}{4} + 2\frac{1}{2} > \frac{2x-1}{3} - \frac{3x+2}{6}, \\ \frac{2x-5}{3} - \frac{3x-1}{2} < \frac{3-x}{5} - \frac{2x-1}{4}. \end{cases}$$

625. Kvadrat tengsizlikni yeching:

1)
$$x^2 - 3x + 2 > 0$$
; 2) $x^2 - 2x - 3 \le 0$; 3) $x^2 - 7x + 12 > 0$;

2)
$$x^2 - 2x - 3 \le 0$$
;

3)
$$x^2 - 7x + 12 > 0$$
;

4)
$$-x^2 + 3x - 1 \ge 0$$
; 5) $3 + 4x + 8x^2 < 0$; 6) $x - x^2 - 1 \ge 0$;

5)
$$3 + 4x + 8x^2 < 0$$
;

6)
$$x - x^2 - 1 \ge 0$$
;

7)
$$2x^2 - x - 1 < 0$$
; 8) $3x^2 + x - 4 > 0$.

8)
$$3x^2 + x - 4 > 0$$

626. Tengsizlikni yeching:

1)
$$|x| > \frac{1}{5}$$
; 2) $|x-1| < 2\frac{1}{3}$; 3) $|x-1| > 3$; 4) $|x-1| \le 2$.

- 627. Tengsizlikni oraliqlar usuli bilan yeching:
  - 1) (x-1)(x+3) > 0:
- 2) (x + 4)(x 2) < 0:
- 3) (x + 1.5)(x 2)x > 0;
- 4) x(x-8)(x-7) > 0;
- 5) $(x-1)(x^2-\frac{1}{0}) \ge 0$;
- 6) $(x+3)(x^2-\frac{1}{4}) \leq 0$.
- 628. Sonlarni taggoslang:
- 1) $5\sqrt{2}$ va 7; 2) 9 va $4\sqrt{5}$; 3) $10\sqrt{11}$ va $11\sqrt{10}$;

- 4) $5\sqrt{6}$ va $6\sqrt{5}$: 5) $3\sqrt[3]{3}$ va $2\sqrt[3]{10}$: 6) $2\sqrt[6]{3}$ va $\sqrt{2} \cdot \sqrt[3]{5}$.

4. Tenglamalar tuzishga doir masalalar

- 629. Ikki sonning vigʻindisi 120 ga teng, ularning ayirmasi esa 5 ga teng. Shu sonlarni toping.
- 630. Kater daryo ogimi boʻyicha yoʻlga 3 soat, qaytishdagi yoʻlga esa 4,5 soat vaqt sarfladi. Agar katerning suvga nisbatan tezligi 25 km/soat bo'lsa, darvo ogimining tezligi gancha?
- **631.** Motorli gavig A dan B gacha bo'lgan vo'lni darvo ogimi bo'vicha 2,4 soatda, qaytishdagi yoʻlni esa 4 soatda bosib oʻtdi. Agar qayiqning suvga nisbatan tezligi 16 km/soat ekanligi ma'lum bo'lsa, daryo oqimining tezligini toping.
- 632. Kater daryo oqimi boʻyicha 1 soatda 15 km suzdi va qaytishdagi yoʻlga 1,5 soat vaqt sarflab, avvalgi joyiga qaytib keldi. Katerning suvga nisbatan tezligini va daryo oqimining tezligini toping.
- 633. Teng yonli uchburchakning perimetri 5,4 dm ga teng. Yon tomoni asosidan 13 marta uzun. Uchburchak tomonlarining uzunliklarini toping.
- 634. Ma'lum bir yo'nalish bo'yicha qatnaydigan yangi turdagi tramvayning tezligi eski turdagidan 5 km/soat ortiq. Shuning uchun ham u 20 km yoʻlni eski turdagi tramvayga qaraganda 12 min tezroq bosib o'tadi. Yangi tramvay shu yo'lni qancha vaqtda bosib o'tadi?
- 635. Avtobus kunning ma'lum qismida «tezyurar» (ekspress) tartibda ishlaydi. Shuning uchun ham uning tezligi bu vaqtda 8 km/soat ortadi, 16 km ga sarflanadigan vaqti esa 4 min ga qisqaradi. Avtobus tezyurar tartibda shu yoʻnalishni qanday vaqtda bosib oʻtadi?

- 636. Bir fermer-dehqon xoʻjaligi oʻz yer maydonidan 875 sr bugʻdov. ikkinchisi esa undan 2 ga kam maydondan 920 sr bugʻdov vigʻib olishdi. Agar bir gektar maydondan ikkinchi xoʻjalik birinchi xoʻjalikka qaraganda 5 sr ortiq bugʻdoy yigʻib olganligi ma'lum boʻlsa, har bir xoʻjalik bir gektar maydondan qanchadan bugʻdov vigʻib olgan?
- 637. Ikkita nasos bir yaqtda ishlaganda hovuz 2 soat 55 min da tozalanadi. Agar ulardan biri bu ishni ikkinchisiga qaraganda 2 soat tezroq bajarsa, har bir nasos alohida ishlaganda hovuzni qancha vaqtda tozalashi mumkin?

5. Funksiyalar va grafiklar

638. A nuqta quyida berilgan funksiyalarning grafigiga tegishli yoki tegishli emasligini aniqlang; shu funksiyalarning koordinata oʻqlari bilan kesishish nuqtalari koordinatalarini va x = -2 boʻlganda funksivalarning qiymatini toping:

1)
$$y = 3 - 0.5x$$
, $A(4; 1)$;

2)
$$y = \frac{1}{2}x - 4$$
, $A(6; -1)$;

3)
$$y = 2.5x - 5$$
, $A(1.5; -1.25)$;

3)
$$y = 2.5x - 5$$
, $A(1.5; -1.25)$; 4) $y = -1.5x + 6$, $A(4.6; -0.5)$.

639. Funksiyalarning grafigini yasang (bitta koordinata tekisligida):

1)
$$y = 3x$$
, $y = -3x$;

2)
$$y = \frac{1}{3}x$$
, $y = -\frac{1}{3}x$;

3)
$$y = x - 2$$
, $y = x + 2$;

4)
$$y = -x - 2$$
, $y = 2 - x$.

640. Funksiyaning grafigini yasang:

1)
$$y = x^2 + 2\frac{1}{4}$$
;

2)
$$y = \left(x - \frac{1}{3}\right)^2$$
;

1)
$$y = x^2 + 2\frac{1}{4}$$
; 2) $y = \left(x - \frac{1}{3}\right)^2$; 3) $y = \left(x + 2, 5\right)^2 - \frac{1}{4}$;

4)
$$y = x^2 - 4x + 5$$
;

4)
$$y = x^2 - 4x + 5$$
; 5) $y = x^2 + 2x - 3$; 6) $y = -x^2 - 3x + 4$.

6)
$$y = -x^2 - 3x + 4$$

641. Parabola uchining koordinatalarini toping:

1)
$$y = x^2 - 8x + 16$$
;

2)
$$y = x^2 - 10x + 15$$
;

3)
$$y = x^2 + 4x - 3$$
;

4)
$$y = 2x^2 - 5x + 3$$
.

642. Funksiyaning eng katta va eng kichik qiymatlarini toping:

1)
$$u = x^2 - 7x - 10$$
:

2)
$$y = -x^2 + 8x + 7$$
;

3)
$$y = x^2 - x - 6$$
;

4)
$$y = 4 - 3x - x^2$$
.

643. Berilgan ikkita funksiyaning bitta koordinata tekisligida grafiklarini yasang va x ning qanday qiymatlarida bu funksiyalarning qiymatlari tengligini aniqlang:

1)
$$y = x^2 - 4$$
 va $y = 3x$;

1)
$$y = x^2 - 4$$
 va $y = 3x$; 2) $y = (x + 3)^2 + 1$ va $y = -x$.

644. Grafikning xomaki tasvirini yasang va funksiyaning xossalarini ayting:

1)
$$y = x^4$$
; 2) $y = x^5$; 3) $y = \frac{1}{x^3}$; 4) $y = \frac{1}{x^4}$.

645. Ifodalarning qiymatlarini taqqoslang:

1)
$$\sqrt[4]{5,3}$$
 va $\sqrt[4]{5\frac{1}{3}}$; 2) $\sqrt[5]{-\frac{2}{9}}$ va $\sqrt[5]{-\frac{1}{7}}$.

646. Funksiyaning grafigini yasang va x ning y = 0, y > 0, y < 0 bo'ladigan qiymatlarini toping:

1)
$$y = 2x^2 - 3$$
; 2) $y = -2x^2 + 1$; 3) $y = 2(x - 1)^2$;

4)
$$y = 2(x + 2)^2$$
; 5) $y = 2(x - 3)^2 + 1$; 6) $y = -3(x - 1)^2 + 5$.

6. Trigonometriya elementlari

647. 1)
$$\left(\frac{\sqrt{2}}{2}; -\frac{\sqrt{2}}{2}\right);$$
 2) $\left(-\frac{\sqrt{2}}{2}; -\frac{\sqrt{2}}{2}\right);$ 3) $\left(-\frac{1}{2}; -\frac{\sqrt{3}}{2}\right);$ 4) $\left(-\frac{\sqrt{3}}{2}; -\frac{1}{2}\right)$

koordinatali nuqta hosil qilish uchun P(1; 0) nuqtani burish kerak bo'lgan barcha burchaklarni toping.

648. If odd soddalash tiring:
$$(1 + tg\alpha)(1 + ctg\alpha) - \frac{1}{\sin\alpha\cos\alpha}$$
.

649. Ayniyatni isbotlang:

1)
$$\frac{1-(\sin\alpha+\cos\alpha)^2}{\sin\alpha\cos\alpha-\cot\beta\alpha} = 2tg^2\alpha$$
; 2) $\frac{tg\alpha-\sin\alpha\cos\alpha}{(\sin\alpha-\cos\alpha)^2-1} = -\frac{1}{2}tg^2\alpha$.

650. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\sin^2(\alpha + 8\pi) + \cos(\alpha + 10\pi)$$
; 2) $\cos^2(\alpha + 6\pi) + \cos^2(\alpha - 4\pi)$.

651. Ifodani soddalashtiring:
$$\frac{\sin 2\alpha}{2(1-2\cos^2\alpha)} + \frac{\sin \alpha \cos(\pi-\alpha)}{1-2\sin^2\alpha}.$$

652. Ayniyatni isbotlang:
$$\frac{\cos^2 x}{1-\sin x} - \frac{\sin^2 x}{1+\cos x} = \sin x + \cos x.$$

653. 1) agar
$$\cos \alpha = -\frac{\sqrt{3}}{3}$$
 va $\frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$ boʻlsa, $\sin 2\alpha$ ni hisoblang;

2) agar
$$\sin \alpha = \frac{1}{3}$$
 bo'lsa, $\cos 2\alpha$ ni hisoblang.

654. Ifodaning qiymatini toping:

1)
$$\cos 765^{\circ} - \sin 750^{\circ} - \cos 1035^{\circ};$$
 2) $\sin \frac{11\pi}{3} + \cos 690^{\circ} - \cos \frac{19\pi}{3}$.

655. Agar $tg\alpha = 2$ bo'lsa, ifodaning qiymatini toping:

1)
$$\frac{\sin^2 \alpha + \sin \alpha \cos \alpha}{\cos^2 \alpha + 3 \cos \alpha \sin \alpha}$$
; 2) $\frac{2 - \sin^2 \alpha}{3 + \cos^2 \alpha}$.

- **656.** $tg\alpha + ctg\alpha = 3$ ekanligi ma'lum. $tg^2\alpha + ctg^2\alpha$ ni toping.
- 657. Ifodani soddalashtiring:

1)
$$\frac{\cos \alpha + \sin \alpha}{\cos \alpha - \sin \alpha} - tg\left(\frac{\pi}{4} + \alpha\right);$$
 2) $tg^2\left(\frac{\pi}{4} - \alpha\right) - \frac{1 - \sin 2\alpha}{1 + \sin 2\alpha}.$

658. Ifodani soddalashtiring: $\frac{\cos 2\alpha - \sin 2\alpha - 2\cos^2\alpha}{\cos(-\alpha) - \cos(2, 5\pi + \alpha)}.$

7. Progressiyalar

- **659.** Agar $a_1 = 7$, $a_7 = -5$ bo'lsa, arifmetik progressiyaning ayirmasini toping.
- **660.** Agar $a_{10} = 4$, d = 0.5 boʻlsa, arifmetik progressiyaning birinchi hadini toping.
- **661.** Agar: 1) $a_n = 459$, d = 10, n = 45; 2) $a_n = 121$, d = -5, n = 17 boʻlsa, arifmetik progressiyaning birinchi hadini va dastlabki n ta hadining yigʻindisini hisoblang.
- **662.** Agar arifmetik progressiyada $a_1 = -2$, $a_5 = -6$, $a_n = -40$ bo'lsa, n nomerni toping.
- **663.** $b_{n+1} = -\frac{b_n}{2}$ formula va $b_1 = 1024$ shart bilan berilgan ketma-ketlikning dastlabki oʻnta hadining yigʻindisini toping.
- 664. Agar geometrik progressiyada:

1)
$$b_1 = 5$$
, $q = -10$ va $b_n = -5000$ boʻlsa, n ni;

2)
$$b_3 = 16$$
 va $b_6 = 2$ bo'lsa, q ni;

3)
$$b_3 = 16$$
 va $b_6 = 2$ bo'lsa, b_1 ni;

4)
$$b_3 = 16$$
 va $b_6 = 1$ bo'lsa b_7 ni toping.

665. Agar $3+6+12+\ldots+96$ yigʻindining qoʻshiluvchilari geometrik progressiyaning ketma-ket hadlari boʻlsa, shu sonlar yigʻindisini toping.

1) $a_2 = 25$, $a_{10} = -3$; 2) $a_1 = 10$, $a_7 = 19$; **666.** Agar:

3) $a_3 + a_7 = 4$, $a_2 + a_{14} = -8$; 4) $a_2 + a_4 = 16$, $a_1 \cdot a_5 = 28$ bo'lsa, arifmetik progressivaning birinchi hadini va ayirmasini toping.

- **667.** Agar: 1) $a_0 = -5$ va $a_{11} = 7$; 2) $a_0 + a_{11} = -10$; 3) $a_0 + a_{10} + a_{11} = 12$ bo'lsa, arifmetik progressiyaning o'ninchi hadini toping.
- **668.** $S_{\tau} = -35$ va $S_{49} = -1680$ boʻlsa, arifmetik progressiyaning birinchi hadini va avirmasini toping.
- 669. n-hadining formulasi bilan berilgan ketma-ketlik geometrik progressiya bo'la oladimi:

1) $b_n = -3^{2n}$; 2) $b_n = 2^{3n}$; 3) $b_n = \frac{3}{2n}$; 4) $b_n = \frac{(-1)^n}{2^n}$?

670. Agar: 1) $b_1 = 12$, $S_2 = 372$; 2) $b_1 = 1$, $S_2 = 157$; bo'lsa, geometrik progressiyaning maxrajini hisoblang.

- **671.** Agar $b_2 = -\frac{1}{2}$ va $b_4 = -\frac{1}{72}$ boʻlsa, geometrik progressiyaning birinchi hadini, maxrajini va n- hadining formulasini toping.
- **672.** Agar $b_3 = -6$ va $b_5 = -24$ bo'lsa, geometrik progressiyaning to'rtinchi hadini va maxrajini toping.
- 673. $\frac{1}{2}$ va 27 sonlari orasiga uchta sonni shunday joylashtiringki, natijada geometrik progressiyaning ketma-ket beshta hadi hosil boʻlsin.
- 674. Agar geometrik progressiyada:
  - 1) q = 3, $S_3 = 484$ bo'lsa, b_1 va b_5 ni toping;
  - 2) $b_3 = 0.024$, $S_3 = 0.504$ bo'lsa, b_1 va q ni toping.
- **675**. Agar:

1) $b_1 + b_2 = 20$, $b_2 + b_3 = 60$; 2) $b_1 + b_2 = 60$, $b_1 + b_2 = 51$ bo'lsa, geometrik progressiyaning birinchi hadini va maxrajini

hisoblang. **676.** Agar geometrik progressiyada:

1) $b_4 = 88$, q = 2 boʻlsa, S_5 ni; 2) $S_5 = 341$, q = 2 boʻlsa, b_5 ni;

3) $b_1 = 11$, $b_4 = 88$ boʻlsa, S_5 ni; 4) $b_3 = 44$, $b_5 = 176$ boʻlsa, S_5 ni toping.

VII—VIII SINFLAR «ALGEBRA» KURSI BOʻYICHA QISQACHA NAZARIY MA'LUMOTLAR

Sonlar va ifodalar

1. Son.

Natural sonlar to plami: 1, 2, 3 ....

Butun sonlar to 'plami: 0; ± 1 ; ± 2 ; ± 3 ; ...

Ratsional sonlar toʻplami — $\frac{m}{n}$ koʻrinishidagi sonlar, bunda m —

butun son, n – natural son. Masalan, $\frac{3}{5}$; 2; $\frac{2}{7}$ sonlar ratsional sonlardir.

Ratsional sonni chekli oʻnli kasr yoki cheksiz davriy oʻnli kasr shaklida tasvirlash mumkin. Masalan,

$$\frac{2}{5} = 0,4; -\frac{1}{3} = -0,333 = -0,(3).$$

Irratsional sonlar toʻplami cheksiz nodavriy oʻnli kasrlar toʻplamidir. Masalan, 0,1001000100001... — irratsional son.

Shuningdek, $\sqrt{2}$, $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$ sonlari ham irratsional sonlar boʻladi.

Haqiqiy sonlar toʻplami — ratsional va irratsional sonlar toʻplami.

- 2. Sonli oraliqlar kesmalar, intervallar, yarimintervallar, nurlar.
- [a; b] kesma $a \le x \le b$ tengsizliklarni qanoatlantiruvchi x sonlar toʻplami, bunda a < b. Masalan, [2; 5] kesma bu $2 \le x \le 5$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi x sonlar toʻplami.
- (a; b) interval (oraliq) a < x < b tengsizlikni qanoatlantiruvchi x sonlar toʻplami, bunda a < b. Masalan, (-2; 3) interval bu -2 < x < 3 tengsizlikni qanoatlantiruvchi x sonlar toʻplami.
- [a; b) yariminterval $a \le x < b$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi x sonlar toʻplami, (a; b] yarim interval esa $a < x \le b$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi x sonlar toʻplami, a < b. Masalan, [3; 8) yariminterval $3 \le x < 8$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi x sonlar toʻplami. (-4; 2] esa $-4 < x \le 2$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi sonlar toʻplami.

 $Nur \ x > a$, yoki x < a, yoki $x \ge a$, $x \le a$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi x sonlar toʻplami. Masalan, $x \ge 5$ nur 5 dan katta sonlar toʻplami.

3. a sonning moduli (|a| kabi belgilanadi) quyidagi formula bilan ta'riflanadi:

$$|a| =$$

$$\begin{cases} a, \text{ agar } a \ge 0 \text{ bo'lsa,} \\ -a, \text{ agar } a < 0 \text{ bo'lsa.} \end{cases}$$

Geometrik nuqtayi nazardan |a| — bu 0 nuqtadan a sonni tasvirlovchi nuqtagacha boʻlgan masofa; |a-b| — bu a va b nuqtalar orasidagi masofadir.

Istalgan a son uchun $|a| \ge 0$ tengsizlik bajariladi, bunda faqat a = 0 boʻlgandagina |a| = 0 boʻladi.

 $|x| \le a$ tengsizlikni (bunda a > 0) [-a; a] kesmadagi x nuqtalar, ya'ni $-a \le x \le a$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi x sonlar qanoatlantiradi.

|x| < a tengsizlikni (bunda a > 0) (-a; a) interval (oraliq)dagi x sonlar, ya'ni -a < x < a tengsizlikni qanoatlantiruvchi x sonlar qanoatlantiradi.

 $|x| \ge a$ tengsizlikni (bunda a > 0) barcha $x \le -a$ va $x \ge a$ sonlar qanoatlantiradi.

|x| > a tengsizlikni (bunda a > 0) barcha x < -a va x > a sonlar qanoatlantiradi.

4. Sonli ifodalar — amallar ishoralari bilan birlashtirilgan sonlardan tuzilgan yozuv.

Masalan, 1,2:(-3)-9:0,5— sonli ifoda.

Sonli ifodaning qiymati — shu ifodada koʻrsatilgan amallarni bajarish natijasida hosil boʻlgan son. Masalan, -21,6 soni $1,2 \cdot (-3) - 9 : 0,5$ ifodaning qiymati.

5. Amallarni bajarish tartibi.

Birinchi bosqich amallar - qoʻshish va ayirish.

Ikkinchi bosqich amallar - ko'paytirish va bo'lish.

Uchinchi bosqich amal - darajaga koʻtarish.

- 1) agar ifodada qavslar ishtirok etmasa, avval uchinchi bosqich amallar bajariladi, soʻngra ikkinchi bosqich va oxirida birinchi bosqich amallar bajariladi: bunda ayni bir xil bosqichlarga doir amallar ular qanday tartibda yozilgan boʻlsa, xuddi shunday tartibda bajariladi;
- 2) agar ifoda qavslardan tuzilgan boʻlsa, avval qavs ichidagi sonlar ustidagi barcha amallar bajariladi, soʻngra esa qolgan amallar bajariladi; bunda qavs ichidagi va qavsdan tashqaridagi amallar 1-bandda koʻrsatilgan tartibda bajariladi;
- 3) agar kasr ifodaning qiymati hisoblanayotgan boʻlsa, u holda kasrning surati va maxrajidagi amallar alohida bajariladi va birinchi natijani ikkinchisiga boʻlinadi;

- 4) agar ifoda boshqa qavslar ichida joylashgan qavslardan tashkil topgan boʻlsa, u holda avval ichki qavslardagi amallar bajariladi.
- **6. Sonning standart shakli**, bu $a \cdot 10^n$ kabi koʻrinishdagi yozuv, bunda $1 \le |a| < 10$, n butun son, a sonning mantissasi, n sonning tartibi. Masalan, $345,4 = 3,454 \cdot 10^2$, $0,003 = 3 \cdot 10^{-3}$, $-0,12 = -1,2 \cdot 10^{-1}$.

7. Yaqinlashish xatoligi.

 $Yaqinlashishning\ absolut\ xatoligi\ -$ kattalikning aniq qiymati bilan uning taqribiy qiymati orasidagi ayirmaning moduli. Agar a — taqribiy son, x esa aniq son boʻlsa, u holda absolut xatolik |x-a| ga teng.

 $x=a\pm h$ yozuvi yaqinlashishning absolut xatoligi h dan ortib ketmasligini bildiradi, ya'ni $|x-a| \le h$ yoki $a-h \le x \le a+h$. Bunda x son a ga h gacha aniqlik bilan teng deyiladi. Masalan, $\pi=3,14\pm0,01$ yozuvi $|\pi-3,14| \le 0,01$, ya'ni π soni 3,14 ga 0,01 gacha aniqlik bilan tengligini bildiradi.

Sonni kami bilan 10⁻ⁿ gacha aniqlikda yaxlitlashda verguldan keyingi dastlabki n ta belgi saqlanib qoladi, keyingilari esa tashlab yuboriladi. Masalan, 17,2397 sonini kami bilan mingliklargacha, ya'ni 10⁻³ gacha aniqlikda yaxlitlashda 17,239, yuzliklargacha yaxlitlashda 17,23, o'nliklargacha yaxlitlashda 17,2 hosil qilinadi.

Sonni ortigʻi bilan 10⁻ⁿ gacha yaxlitlashda verguldan keyingi n-belgi (raqam) bir birlikka orttiriladi, keyingi barcha belgilar esa tashlab yuboriladi. Masalan, 2,5143 sonini ortigʻi bilan mingliklargacha aniqlikda yaxlitlashda 2,515, yuzliklargacha yaxlitlashda 2,52, oʻnliklargacha yaxlitlashda 2,6 hosil qilinadi.

Ikkala holda ham yaxlitlash xatoligi 10^{-n} dan ortmaydi.

Eng kichik xatolik bilan yaxlitlash: agar berilgan sonning birinchi tashlab yuboriladigan raqami 5 dan kichik boʻlsa, u holda kami bilan yaxlitlanadi, bordi-yu, bu raqam 5 dan katta yoki unga teng boʻlsa, ortigʻi bilan yaxlitlanadi. Masalan, 8,351 sonini yuzliklargacha yaxlitlashda 8,35 ni, oʻnliklargacha yaxlitlashda esa 8,4 ni hosil qilamiz.

 $x \approx a$ yozuvi a son x sonning taqribiy qiymati ekanligini bildiradi. Masalan. $\sqrt{2} \approx 1, 4$.

Nisbiy xatolik absolut xatolikni miqdorning taqribiy qiymati moduliga nisbati (boʻlinmasi). Agar x — aniq qiymat, a — taqribiy qiymat

bo'lsa, u holda nisbiy xatolik $\frac{|x-a|}{|a|}$ ga teng bo'ladi.

Nisbiy xatolik odatda protsentlarda ifodalanadi. Masalan, agar miqdorning aniq qiymati 1,95 ga teng, taqribiy qiymati 2 ga teng boʻlsa, u holda yaqinlashishining nisbiy xatoligi

$$\frac{|2-1,95|}{|2|} = \frac{|0,05|}{|2|} = 0,25$$
 yoki 2,5%.

Algebraik ifodalar

8. Algebraik ifoda — amallar ishoralari bilan birlashtirilgan sonlar va harflardan tuzilgan ifoda. Algebraik ifodalarga misollar:

$$2(m+n)$$
; $3a+2ab-1$; $(a-b)^2$; $\frac{2x+y}{z}$.

Algebraik ifodaning qiymati — bu ifodadagi harflar sonlar bilan almashtirilgandan keyin qilingan hisoblash natijasidagi son. Masalan, a=2 va b=3 boʻlganda 3a+2ab-1 ifodaning son qiymati $3\cdot 2+2\cdot 2\cdot 3-1=17$ boʻladi.

9. Algebraik yigʻindi — «+» yoki «-» ishoralari bilan birlashtirilgan bir nechta algebraik ifodalardan tuzilgan yozuv.

Qavslarni ochish tartibi.

1) Agar algebraik ifodaga qavs ichiga olingan algebraik yigʻindi qoʻshilsa, u holda shu algebraik yigindidagi har bir qoʻshiluvchining ishorasini saqlagan holda qavslarni tashlab yuborish mumkin, masalan,

$$14 + (7 - 23 + 21) = 14 + 7 - 23 + 21,$$

 $a + (b - c - d) = a + b - c - d.$

2) Agar algebraik ifodadan qavs ichiga olingan algebraik yigʻindi ayirilsa, u holda shu algebraik yigʻindidagi har bir qoʻshiluvchining ishorasini qarama-qarshisiga almashtirilib, qavslarni tashlab yuborish mumkin, masalan,

$$14 - (7 - 23 + 21) = 14 - 7 + 23 - 21,$$

 $a - (b - c - d) = a - b + c + d.$

10. Birhad — sonli va harfiy koʻpaytuvchilarning koʻpaytmasidan iborat algebraik ifoda.

Birhadlarga misollar: 3ab, $-2ab^2c^3$, a^2 , a, $0.6xy^5y^2$, $-t^4$.

Masalan, $3a^2(0,4) \cdot b(-5)c^3$ birhadning sonli koʻpaytuvchilari 3; 0,4; -5, harfiy koʻpaytuvchilari esa a^2 , b, c^3 .

Standart shakldagi birhad — birinchi oʻrinda turgan faqat bitta sonli koʻpaytuvchidan va har xil harfiy asosli darajalardan tuzilgan birhad.

Birhadni standart shaklda yozish uchun uning hamma sonli koʻpaytuvchilarini oʻzaro koʻpaytirish va natijani birinchi oʻringa qoʻyish, soʻngra bir xil harfiy koʻpaytuvchilarning koʻpaytmasini daraja shaklida yozish kerak.

Birhadning koeffitsiyenti — standart shaklda yozilgan birhadning son koʻpaytuvchisi.

Masalan, $\frac{3}{4}abc^2$ birhadning koeffisiyenti $\frac{3}{4}$ ga teng, $-7a^3b$ birhad-

ning koeffitsiyenti -7 ga teng, a^2bc birhadning koeffitsiyenti 1 ga teng, $-ab^2$ birhadning koyeffitsiyenti -1 ga teng.

11. Koʻphad — bir nechta birhadlarning algebraik yigʻindisi. Koʻphadga misollar:

 $4ab^2c^3$ - birhad, 2ab - 3bc - ikkihad, 4ab + 3ac - bc - uchhad.

Ko'phadning hadlari — ko'phadni tashkil qiluvchi birhadlar. Masalan, $2ab^2 - 3a^2c + 7bc - 4bc$ ko'phadning hadlari $2ab^2$, $-3a^2c$, 7bc, -4bc bo'ladi.

Oʻxshash hadlar — faqat koeffitsiyentlari bilan farq qiluvchi birhadlar yoki bir xil birhadlar.

O'xshash hadlarni ixchamlash — ko'phadni soddalashtirish, bunda o'xshash birhadlarning algebraik yig'indisi bitta birhad bilan almashtiriladi. Masalan:

$$2ab - 4bc + ac + 3ab + bc = 5ab - 3bc + ac$$
.

Koʻphadning standart shakli — koʻphadning hamma hadlari standart shaklda yozilgan va ularning orasida oʻxshash hadlar boʻlmagan yozuvi.

Birhadlar va koʻphadlar ustida amallar:

1) bir nechta koʻphadlarning algebraik yigʻindisini standart shakldagi koʻphad koʻrinishida yozish uchun qavslarni ochish va oʻxshash hadlarni ixchamlash kerak, masalan,

$$(2a^2b - 3bc) + (a^2b + 5bc) - (3a^2b - bc) =$$

= $2a^2b - 3bc + a^2b + 5bc - 3a^2b + bc = 3bc$.

2) koʻphadni birhadga koʻpaytirish uchun koʻphadning har bir hadini shu birhadga koʻpaytirish va hosil boʻlgan koʻpaytmalarni qoʻshish kerak, masalan,

$$(2ab-3bc)(4ac) = (2ab)(4ac) + (-3bc)(4ac) = 8a^2bc - 12abc^2.$$

3) koʻphadni koʻphadga koʻpaytirish uchun birinchi koʻphadning har bir hadini ikkinchi koʻphadning har bir hadiga koʻpaytirish va hosil boʻlgan koʻpaytmalarni qoʻshish kerak. Masalan,

$$(5a-2b)(3a+4b) = (5a)(3a) + (5a)(4b) + +(-2b)(3a) + (-2b)(4b) = 15a^2 + 14ab - 8b^2.$$

4) koʻphadni birhadga boʻlish uchun koʻphadning har bir hadini shu birhadga boʻlish va hosil boʻlgan natijalarni qoʻshish kerak, masalan,

$$(4a^3b^2-12a^2b^3):(2ab)=(4a^3b^2):(2ab)+(-12a^2b^3):(2ab)=2a^2b-6ab^2.$$

12. Qisqa ko'paytirish formulalari.

- 1) $(a+b)^2 = a^2 + 2ab + b^2$;
- 2) $(a-b)^2 = a^2 2ab + b^2$;
- 3) $(a+b)^3 = a^3 + 3a^2b + 3b^2a + b^3$;
- 4) $(a-b)^3 = a^3 3a^2b + 3ab^2 b^3$;
- 5) $a^2 b^2 = (a+b)(a-b)$;
- 6) $a^3 + b^3 = (a+b)(a^2 ab + b^2)$;
- 7) $a^3 b^3 = (a b)(a^2 + ab + b^2)$.
- 13. Koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajratish koʻphadni ikki yoki bir nechta koʻphadlarning koʻpaytmasi shaklida ifodalash, masalan,

 $4x^2 - 9y^2 = (2x + 3y)(2x - 3y)$. Koʻphadni koʻpaytuvchilarga ajratishda quyidagi *usullardan* foydalaniladi.

- 1) Umumiy ko'paytuvchini qavsdan tashqariga chiqarish. Masalan, 3ax + 6ay = 3a(x + 2y).
  - 2) Guruhlash usuli. Masalan,

$$a^{3} - 2a^{2} - 2a + 4 = (a^{3} - 2a^{2}) - (2a - 4) =$$

= $a^{2}(a - 2) - 2(a - 2) = (a - 2)(a^{2} - 2).$

3) Qisqa koʻpaytirish formulalarini qoʻllash. Masalan,

$$9x^{2} - \frac{1}{16}y^{2} = (3x + \frac{1}{4}y)(3x - \frac{1}{4}y);$$

$$27x^{3} + 8y^{6} = (3x + 2y^{2})(9x^{2} - 6xy^{2} + 4y^{4});$$

$$z^{2} - 14z + 49 = (z - 7)^{2}.$$

Kvadrat uchhadni koʻpaytuvchilarga ajratish – uni $ax^2 + bx + c = a(x - x_1)(x - x_2)$ kabi koʻrinishda tasvirlash, bunda x_1 va x_2 lar $ax^2 + bx + c = 0$ kvadrat tenglamaning ildizlari. Masalan,

$$2x^2 + 3x - 2 = 2\left(x - \frac{1}{2}\right)(x+2).$$

14. Algebraik kasr – surati va maxraji algebraik ifodalardan iborat kasr.

Algebraik kasrlarga misollar: $\frac{a^2+b}{c}$, $\frac{3x-2y}{a+1}$. Algebraik kasr yozuvida qoʻllanilgan harflar faqat shu kasrning maxraji nolga teng boʻlmaydigan qiymatlarni qabul qilishi mumkin, deb faraz qilinadi.

Kasrning asosiy xossasi: surat va maxrajini ayni bir xil algebraik ifodaga koʻpaytirganda unga teng kasr hosil boʻladi. Masalan,

$$\frac{a-b}{a+b} = \frac{(a-b)(a-b)}{(a+b)(a-b)} = \frac{(a-b)^2}{a^2-b^2}.$$

Kasrning asosiy xossasidan foydalanib, algebraik kasrni uning surat va maxrajining umumiy koʻpaytuvchisiga qisqartirish mumkin. Masalan,

$$\frac{x^2-1}{x^3-1}=\frac{(x-1)(x+1)}{(x-1)(x^2+x+1)}=\frac{x+1}{x^2+x+1}.$$

Algebraik kasrlarni qoʻshish va ayirish sonli kasrlar uchun qoʻllaniladigan qoidalar boʻyicha olib boriladi.

Ikki yoki bir nechta kasrlarning algebraik yigʻindisini topish uchun bu kasrlarni umumiy maxrajga keltiriladi va bir xil maxrajli kasrlarni qoʻshish qoidasidan foydalaniladi.

Masalan, $\frac{1}{a^2b}$ va $\frac{1}{ab^2}$ kasrlarning umumiy maxraji a^2b^2 ga teng, shuning uchun

$$\frac{1}{a^2b} + \frac{1}{ab^2} = \frac{b}{a^2b^2} + \frac{a}{a^2b^2} = \frac{b+a}{a^2b^2}.$$

Algebraik kasrlarni koʻpaytirish va boʻlish sonli kasrlar uchun qoʻllanilgan qoidalar boʻyicha olib boriladi, masalan,

$$\frac{2a}{3b} \cdot \frac{b^2}{4a} = \frac{2ab^2}{3b \cdot 4a} = \frac{1}{6}b; \quad \frac{x^2 - y^2}{2xy} : \frac{x + y}{4x} = \frac{(x^2 - y^2) \cdot 4x}{2xy(x + y)} = \frac{2(x - y)}{y}.$$

15. Ayniyat — unga kirgan harflarning joiz qiymatlarida toʻgʻri boʻlgan tenglik. Masalan, quyidagi tengliklar ayniyat boʻladi:

$$a^{2}-b^{2}=(a-b)(a+b); \ \sqrt{a^{2}}=|a|,$$

 $\sin^{2}\alpha+\cos^{2}\alpha=1, \frac{a^{2}-1}{a-1}=a+1.$

DARAJALAR VA ILDIZLAR

16. a sonning 1 dan katta boʻlgan n natural koʻrsatkichli darajasi, bu a ga teng n ta koʻpaytuvchining koʻpaytmasi, ya'ni,

$$a^n = \underbrace{a \cdot a \cdot \dots \cdot a}_{n \text{ marta}}.$$

Masalan,
$$2^3 = 2 \cdot 2 \cdot 2$$
, $m^5 = \underbrace{m \cdot m \cdot m \cdot m \cdot m \cdot m}_{5 \text{ marta}}$.

Darajaning a^n yozuvida a son — darajaning asosi, n — daraja koʻrsatkichi. Masalan, 2^3 yozuvida 2 soni — darajaning asosi, 3 soni — daraja koʻrsatkichi.

Sonning birinchi darajasi — sonning oʻzi: a¹=a. Masalan,

$$3^1=3, \ \left(\frac{1}{13}\right)^1=\frac{1}{13}.$$

Darajaga koʻtarish amali sonning darajasini topishdir.

Darajalarning asosiy xossalari:

1) teng asosli darajalarni koʻpaytirishda asos avvalgicha qoladi, daraja koʻrsatkichlari esa qoʻshiladi:

$$a^n \cdot a^m = a^{n+m}$$
;

2) teng asosli darajalarni boʻlishda asos avvalgicha qoladi, daraja koʻrsatkichlari esa ayiriladi:

$$a^n:a^m=a^{n-m};$$

3) darajani darajaga koʻtarishda asos avvalgicha qoladi, daraja koʻrsatkichlari esa oʻzaro koʻpaytiriladi:

$$(a^n)^m = a^{nm};$$

4) koʻpaytmani darajaga koʻtarishda har bir koʻpaytuvchi shu darajaga koʻtariladi:

$$(a\cdot b)^n=a^n\cdot b^n;$$

5) kasrni darajaga koʻtarishda uning surat va maxraji shu darajaga koʻtariladi:

$$\left(\frac{a}{b}\right)^n = \frac{a^n}{b^n}.$$

17. a sondan kvadrat ildiz — kvadrati a ga teng bo'lgan son. Masalan, 6 — bu 36 sonidan kvadrat ildiz; —6 soni ham 36 sonidan kvadrat ildiz.

Kvadrat ildiz chiqarish — kvadrat ildizni topish amali. Faqat nomanfiy sondan kvadrat ildiz chiqarish mumkin.

a sondan olingan (chiqarilgan) $arifmetik\ kvadrat\ ildiz$ – kvadrati a ga teng boʻlgan nomanfiy son. Bu son bunday belgilanadi: $\sqrt{a}$. Masalan, $\sqrt{16}=4$, $\sqrt{144}=12$.

 $\sqrt{a}$ ifoda faqat $a \ge 0$ bo'lganda ma'noga ega, bunda

$$\sqrt{a} \geq 0$$
, $(\sqrt{a})^2 = a$.

Kvadrat ildizlarning xossalari:

- 1) agar $a \ge 0$, $b \ge 0$ boʻlsa, u holda $\sqrt{ab} = \sqrt{a} \cdot \sqrt{b}$ boʻladi. Masalan, $\sqrt{144 \cdot 196} = \sqrt{144} \cdot \sqrt{196} = 12 \cdot 14 = 168$.
  - 2) Agar $a \geq 0$, b > 0 boʻlsa, u holda $\sqrt{\frac{a}{b}} = \frac{\sqrt{a}}{\sqrt{b}}$ boʻladi. Masalan,

$$\sqrt{\frac{169}{225}} = \frac{\sqrt{169}}{\sqrt{225}} = \frac{13}{15} \ .$$

3) Agar $a \ge 0$, n – natural son boʻlsa, $\sqrt{a^{2n}} = a^n$ boʻladi. Masalan, $\sqrt{3^6} = 3^3 = 27$.

Bu xossalardan kvadrat ildizlar qatnashgan ifodalarni almashtirishda foydalaniladi. Bu almashtirishlardan asosiylari:

koʻpaytuvchini ildiz belgisi ostidan chiqarish:

agar $a \ge 0$, $b \ge 0$ bo'lsa, u holda $\sqrt{a^2b} = a\sqrt{b}$ bo'ladi;

koʻpaytuvchini ildiz belgisi ostida kiritish:

agar $a \ge 0$, $b \ge 0$ bo'lsa, u holda $a\sqrt{b} = \sqrt{a^2b}$ bo'ladi.

TENGLAMALAR

18. Bir noma'lumli tenglama — harf bilan belgilangan noma'lumni o'z ichiga olgan tenglik.

Tenglamaga misol: 2x + 3 = 3x + 2, bunda x – topilishi kerak boʻlgan noma'lum son.

Tenglamaning ildizi — noma'lumning tenglamani to'g'ri tenglikka aylantiruvchi qiymati.

Masalan, 3 soni x + 1 = 7 - x tenglamaning ildizi, chunki 3 + 1 = 7 - 3.

Tenglamani yechish – uning barcha ildizlarini topish yoki ularning yoʻqligini isbotlash demakdir.

Tenglamalarning asosiy xossalari:

- 1) tenglamaning istagan hadini uning bir qismidan ikkinchi qismiga qarama-qarshi ishora bilan olib oʻtish mumkin.
- 2) tenglamaning ikkala qismini nolga teng boʻlmagan ayni bir songa koʻpaytirish yoki boʻlish mumkin.
- 19. Kvadrat tenglama, bu $ax^2 + bx + c = 0$ koʻrinishdagi tenglama, bunda a, b va c berilgan sonlar, shu bilan birga $a \neq 0$, x noma'lum son.

Kvadrat tenglamaning koeffitsiyentlari quyidagicha ataladi: a – birinchi yoki bosh koeffitsiyent, b – ikkinchi koeffitsiyent, c – ozod had.

Kvadrat tenglamaga misollar: $2x^2 - x - 1 = 0$, $3x^2 + 7x = 0$.

Chala kvadrat tenglama ham $ax^2 + bx + c = 0$ koʻrinishdagi kvadrat tenglama, ammo unda b yoki c koeffitsiyentlardan aqalli bittasi nolga teng boʻladi.

Chala kvadrat tenglamalarga misollar: $x^2 = 0$, $5x^2 + 4 = 0$, $8x^2 + x = 0$.

Kvadrat tenglama ildizlarining formulasi: $x_{1,2} = \frac{-b \pm \sqrt{b^2 - 4ac}}{2a}$.

Masalan, $3x^2 + 5x - 2 = 0$ tenglama ikkita ildizga ega:

$$x_{1,2} = \frac{-5 \pm \sqrt{25 + 24}}{6} = \frac{-5 \pm 7}{6}$$
, ya'ni $x_1 = \frac{1}{3}$, $x_2 = -2$.

Keltirilgan kvadrat tenglama $x^2 + px + q = 0$ koʻrinishdagi tenglama. Keltirilgan kvadrat tenglama ildizlarining formulasi:

$$x_{1,2} = -\frac{p}{2} \pm \sqrt{\frac{p^2}{4} - q}$$
.

Masalan, $x^2 - 6x - 7 = 0$ tenglamaning ildizlari:

$$x_{1,2} = 3 \pm \sqrt{9 + 7} = 3 \pm 4$$
, ya'ni $x_1 = 7$, $x_2 = -1$.

Viyet teoremasi. Keltirilgan kvadrat tenglama ildizlarining yigʻindisi qarama-qarshi ishora bilan olingan ikkinchi koeffitsiyentga, ularning koʻpaytmasi esa ozod hadga teng.

Shunday qilib, agar x_1 va x_2 lar sonlar $x^2+px+q=0$ kvadrat tenglamaning ildizlari boʻlsa, u holda $x_1+x_2=-p$, $x_1\cdot x_2=q$ boʻladi.

Viyet teoremasiga teskari teorema. Agar p, q, x_1 , x_2 sonlar uchun $x_1 + x_2 = -p$, $x_1x_2 = q$ tengliklar oʻrinli boʻlsa, u holda x_1 va x_2 sonlar $x^2 + px + q = 0$ tenglamaning ildizlari boʻladi.

20. Ikki noma'lumli ikkita tenglama sistemasi – birgalikda qaraladigan x va y noma'lumli ikkita tenglama.

Ikki noma'lumli ikkita tenglama sistemasiga misol:

$$\begin{cases} 3x - y = 5, & \begin{cases} x - 2y = 7, \\ 2x + y = 7; \end{cases} & \begin{cases} x^2 - 4y^2 = -35. \end{cases}$$

 $Sistemaning\ yechimi$ – shu sistemaga qoʻyganda uning har bir tenglamasini toʻgʻri tenglikka aylantiradigan x va y sonlar jufti.

Masalan, ushbu $\begin{cases} 4x-y=2,\\ 5x+y=7 \end{cases}$ sistemaning yechimi $x=1,\,y=2$ sonlar jufti boʻladi.

 $Sistemani\ yechish$ — uning barcha yechimlarini topish yoki ularning yoʻqligini isbotlash demakdir.

Tenglamalar sistemasini yechishda quyidagi usullar qo'llaniladi:

1) Oʻrniga qoʻyish usuli.

Tenglamalarning birortasidan bir noma'lum ikkinchisi orqali ifoda qilinadi va sistemaning boshqa tenglamasiga qoʻyiladi.

2) Algebraik qoʻshish usuli. Ushbu
$$\begin{cases} a_1x+b_1y=c_1,\\ a_2x+b_2y=c_2 \end{cases}$$
 koʻrinishdagi

sistemani yechish uchun noma'lumlardan birining koeffitsiyentlarini modullari bo'yicha tenglashtirib, sistema tenglamalarini hadlab qo'shish yoki ayirish orqali shu noma'lum yo'qotiladi.

3) Grafik usul. Sistema tenglamalarining grafiklari yasaladi va ularning kesishish nuqtalarining koordinatalari topiladi.

TENGSIZLIKLAR

21. Sonli tengsizliklar.

a > b tengsizlik a - b ayirma musbat ekanligini bildiradi.

 $a < b \ tengsizlik \ a - b$ ayirma manfiy ekanligini bildiradi.

Agar a > b bo'lsa, u holda b < a bo'ladi.

Tengsizlik > yoki < belgilari bilan birlashtirilgan ikkita sonli yoki algebraik ifoda.

Tengsizliklarga misollar: 4 > 7 - 5; $2a + b < a^2 + b^2$.

Istalgan ikkita a va b son uchun quyidagi uchta munosabatdan faqat biri toʻgʻri boʻladi: a > b, a = b, a < b.

Sonli tengsizliklarning asosiy xossalari:

- 1) Agar a > b va b > c boʻlsa, u holda a > c boʻladi.
- 2) Agar tengsizlikning ikkala qismiga ayni bir xil son qoʻshilsa, yoki ayirilsa, u holda tengsizlik belgisi oʻzgarmaydi: agar a > b boʻlsa, u holda istalgan c uchun a + c > b + c va a c > b c boʻladi.

Istalgan sonni tengsizlikning bir qismidan ikkinchi qismiga, uning ishorasini qarama-qarshisiga oʻzgartirib olib oʻtish mumkin.

3) Tengsizlikning ikkala qismini nolga teng boʻlmagan songa koʻpaytirish yoki boʻlish mumkin, bunda, agar bu son musbat boʻlsa, tengsizlik ishorasi oʻzgarmaydi, agar bu son manfiy boʻlsa, u holda tengsizlik ishorasi qarama-qarshisiga oʻzgaradi, ya'ni agar a > b boʻlsa, u holda

$$c > 0$$
 bo'lganda $ac > bc$ va $\frac{a}{c} > \frac{b}{c}$, $c < 0$ bo'lganda $ac < bc$ va $\frac{a}{c} < \frac{b}{c}$.

Tengsizliklarni qoʻshish. Bir xil ishorali tengsizliklarni qoʻshish mumkin, bunda xuddi shu ishorali tengsizlik hosil boʻladi: agar a > b va c > d boʻlsa, u holda a + c > b + d boʻladi.

Masalan:

Tengsizliklarni koʻpaytirish. Chap va oʻng qismlari musbat boʻlgan bir xil ishorali tengsizliklarni hadlab koʻpaytirish mumkin, bunda xuddi shu ishorali tengsizlik hosil boʻladi: agar a > b, c > d va a, b, c, d musbat sonlar boʻlsa, u holda ac > bd boʻladi.

Masalan,

$$egin{array}{cccc} 2,4 > 2,1 & & 1,7 < 2,3 \ & \times & 4 > 3 & & imes & 2 < 3 \ \hline 9,6 > 6,3 & & & 3,4 < 6,9 \ \end{array}$$

Agar a > b va a, b musbat sonlar boʻlsa, u holda $a^2 > b^2$, $a^3 > b^3$ va, umuman, istalgan natural n uchun $a^n > b^n$ tengsizlik bajariladi. Masalan, $6^2 > 5^2$, $6^3 > 5^3$, $6^{12} > 5^{12}$.

 $Qat'iy\ tengsizliklar >$ (katta) va < (kichik) ishorali tengsizliklar. Masalan, 5 > 3, x < 1.

Noqat'iy tengsizliklar $\geq$ (katta yoki teng) va $\leq$ (kichik yoki teng) ishorali tengsizliklar. Masalan, $a^2+b^2\geq 2ab,\ x\leq 3$.

 $a \ge b$ noqat'iy tengsizlik a > b yoki a = b ekanligini bildiradi.

Noqat'iy tengsizliklarni xossalari xuddi qat'iy tengsizliklarning xossalari kabidir. Bunda qat'iy tengsizliklarning xossalarida > va < ishoralari, noqat'iy tengsizliklarning xossalarida esa $\ge$ va $\le$ ishoralari qarama-qarshi ishoralar deyiladi.

Ikkita a va b sonning o'rta arifmetigi: $\frac{a+b}{2}$.

Ikkita a va b sonning o'rta geometrigi: $\sqrt{ab}$.

Agar $a \ge 0$, $b \ge 0$ boʻlsa, u holda $\frac{a+b}{2} \ge \sqrt{ab}$ boʻladi.

22. Bir noma'lumli tengsizlik — harf bilan belgilangan noma'lum sonni o'z ichiga olgan tengsizlik.

Bir noma'lumli birinchi darajali tengsizliklarga misollar:

$$3x + 4 < 5x - 2$$
; $\frac{1}{3}x - 1 \ge \frac{3-x}{4}$.

Bir noma'lumli tengsizlikning yechimi — noma'lumning berilgan tengsizlikni to'g'ri sonli tengsizlikka aylantiruvchi qiymati.

Masalan, 3 soni x+1>2-x tengsizlikning yechimi boʻladi, chunki 3+1>2-3.

Tengsizlikni yechish — uning barcha yechimlarini topish yoki ularning yoʻqligini isbotlash demakdir.

Bir noma'lumli tengsizliklarning asosiy xossalari:

1) tengsizlikning istalgan hadini uning bir qismidan ikkinchi qismiga ishorasini qarama-qarshisiga oʻzgartirgan holda olib oʻtish mumkin, bunda tengsizlik ishorasi oʻzgarmaydi;

2) tengsizlikning ikkala qismini nolga teng boʻlmagan ayni bir xil songa koʻpaytirish yoki boʻlish mumkin: agar bu son musbat boʻlsa, tengsizlik ishorasi oʻzgarmaydi, bordi-yu, bu son manfiy boʻlsa, u holda tengsizlik ishorasi qarama-qarshisiga oʻzgaradi.

Bir noma'lumli birinchi darajali tengsizliklar sistemasi – ayni bir noma'lum sonning birinchi darajasini oʻz ichiga olgan va birgalikda qaraladigan ikki yoki bir nechta tengsizliklar.

Tengsizliklar sistemasining yechimi – noma'lumning sistemaning hamma tengsizliklarini to'g'ri sonli tengsizlikka aylantiruvchi qiymati.

Tengsizliklar sistemasini yechish – uning barcha yechimlarini topish yoki ularning yoʻqligini isbotlash demakdir.

FUNKSIYALAR VA GRAFIKLAR

23. Funksiya. Agar biror sonlar toʻplamidan olingan har bir x songa y son mos qoʻyilgan boʻlsa, u holda shu toʻplamda y(x) funksiya berilgan deyiladi. Bunda x ni erkli oʻzgaruvchi (yoki argument), y ni esa erksiz oʻzgaruvchi deyiladi.

Funksiyaning aniqlanish sohasi – uning argumenti qabul qilishi mumkin bo'lgan barcha qiymatlar to'plami.

Agar funksiya formula bilan berilgan boʻlsa, u holda uning aniqlanish sohasi – argumentning shu formula ma'noga ega boʻladigan qiymatlari toʻplami boʻladi.

Masalan, $y = \sqrt{x-2}$ funksiya $x \ge 2$ boʻlganda aniqlangan.

Agar biror oraliqda argumentning katta qiymatiga funksiyaning katta qiymati mos kelsa, y(x) funksiya shu oraliqda oʻsuvchi deyiladi, ya'ni shu oraliqqa tegishli ixtiyoriy x_1 , x_2 uchun $x_2 > x_1$ boʻlsa, u holda $y(x_2) > y(x_1)$ boʻladi. Masalan, $y = x^3$ funksiya son oʻqi $\mathbf{R}$ da oʻsadi. $y = x^2$ funksiya x > 0 oraliqda oʻsadi.

Agar biror oraliqda argumentning katta qiymatiga funksiyaning kichik qiymati mos kelsa, u holda y(x) funksiya shu oraliqda kamayuvchi deyiladi, ya'ni shu oraliqqa tegishli boʻlgan istalgan x_1 , x_2 uchun $x_2 > x_1$ boʻlsa, u holda $y(x_2) < y(x_1)$ boʻldi. Masalan, y = -2x funksiya son oʻqi R da kamayuvchi boʻladi; $y = x^2$ funksiya $x \le 0$ oraliqda kamayadi;

 $y = \frac{1}{x}$ funksiya barcha $x \neq 0$ da kamayadi.

y(x) funksiyaning grafigi – koordinatalar tekisligining (x; y(x)) koordinatali barcha nuqtalari toʻplami.

 $Juft\ funksiya$ — uning aniqlanish sohasidan olingan har bir x uchun y(-x) = y(x) xossaga ega boʻlgan y(x) funksiya. Masalan, $y = x^4$ juft funksiya. $Juft\ funksiyaning\ grafigi\ ordinatalar\ oʻqiga\ nisbatan\ simmetrik.$

 $Toq \ funksiya$ — uning aniqlanish sohasidan olingan har bir x uchun y(-x) = -y(x) xossaga ega boʻlgan y(x) funksiya.

Masalan, $y = x^3 - \text{toq funksiya}$.

 $To q\ funksiyaning\ grafigi\ koordinatalar\ boshiga\ nisbatan\ simmetrik.$

- **24. Chiziqli funksiya** -y = kx + b koʻrinishdagi funksiya, bunda k va b berilgan sonlar.
- y = kx + b chiziqli funksiyaning grafigi toʻgʻri chiziq, b = 0 boʻlganda funksiya y = kx koʻrinishni oladi, uning grafigi koordinatalar boshidan oʻtadi.
- **25.** Toʻgʻri proporsional bogʻlanish y = kx formula bilan ifodalangan bogʻlanish, bunda k > 0, x > 0.
- **26. Teskari proporsional bogʻlanish**, bu $y = \frac{k}{x}$ formula bilan ifodalangan bogʻlanish, bunda k > 0, x > 0, k proporsionallik koeffitsiyenti.

 $y=rac{k}{x}$ $(k \neq 0)$ funksiya $x \neq 0$ boʻlganda aniqlangan, noldan boshqa barcha haqiqiy qiymatlarni qabul qiladi.

Agar k > 0 bo'lsa, u holda $y = \frac{k}{x}$ funksiya (masalan, $y = \frac{2}{x}$, $y = \frac{1}{2x}$):

- a) x > 0 boʻlganda musbat qiymatlarni, x < 0 boʻlganda manfiy qiymatlarni qabul qiladi:
  - b) x < 0 va x > 0 oraliqlarda kamayadi.

Agar
$$k < 0$$
 bo'lsa, $y = -\frac{k}{x}$ funksiya (masalan, $y = -\frac{1}{x}$, $y = -\frac{2}{x}$,

$$y=-\frac{1}{3x})$$

- a) x < 0 boʻlganda musbat qiymatlarni va x > 0 boʻlganda manfiy qiymatlarni qabul qiladi;
  - b) x < 0 va x > 0 oraliqlarda o'sadi.

 $y=rac{k}{x}$ funksiyaning grafigi *giperbola* deyiladi. U koordinatalar boshiga nisbatan simmetrik joylashgan ikkita tarmoqqa ega. k>0 boʻlganda grafik birinchi va uchinchi choraklarda, k<0 boʻlganda esa ikkinchi va toʻrtinchi choraklarda joylashadi.

JAVOBLAR

- **2.** 2) $x_1 = 0$, $x_2 = 1$; 4) $x_1 = 0$ ning berilgan funksiyaning qiymati -5 ga teng boʻladigan haqiqiy qiymatlari yoʻq. **3.** 2) $x_1 = 1\frac{3}{4}$, $x_2 = -1$; 4) $x_1 = 0$, $x_2 = \frac{3}{4}$. **4.** 2) 0; 4) 1.
- **5.** 2) nollari yoʻq; 4) $x_1 = \frac{2}{3}$, $x_2 = \frac{1}{2}$; 6) nollari yoʻq; 8) x = 1. 6. 2) p = 3, q = -4;
- 4) p = -2, q = -15. 7. $x_{1,2} = \pm 2$. 9. B va C. 12. 2) $(\sqrt{5}; 5)$, $(-\sqrt{5}; 5)$; 4) (0; 0), (2; 4); 6) (1; 1). 13. 2) Ha. 14. 2) Ha; 4) yo'q; 16. 1) x < -3, x > 3; 2) $-5 \le x \le 5$;
- 3) $x \le -4$, $x \ge 4$; 4) -6 < x < 6. 20. 2) (-3; -4,5), (2; -2). 21. 2) Ha; 4) yo'q.
- 22. 1) O'suvchi; 2) kamayuvchi; 3) o'suvchi; 4) o'suvchi ham, kamayuvchi ham
- bo'lmaydi. 23. 3 m/s². 26. 2) (0; -5); 4) $\left(\frac{1}{8}; \frac{1}{16}\right)$. 27. 2) x = -2; 4) x = 2;
- 6) $x = \frac{3}{4}$. 28. 2) Yo'q; 4) yo'q. 29. 2) (1; 0), (0,5; 0), (0; -1); 4) (0; 0), $\left(\frac{4}{3}; 0\right)$.
- **30.** $y = x^2 2x + 3$. **32.** 2) k = -10. **34.** 1) $y = 2(x 3)^2$; 2) $y = 2x^2 + 4$;
- 3) $y = 2(x + 2)^2 1$; 4) $y = 2(x 1.5)^2 + 3.5$. 35. 2) $\left(-\frac{3}{2}, \frac{11}{4}\right)$; 4) $\left(\frac{5}{2}, \frac{21}{4}\right)$.
- **36.** 2) (1; 0), (-5; 0), (0; 10); 4) (0; 14). **40.** 7,5+7,5. **41.** 5 va 5. **42.** Devorga parallel tomon 6 m; qolgan tomonlari 3 m dan. **43.** Yoʻq. **44.** 2) x = 1 da y = -5 eng kichik qiymat; 4) x = 1 da y = -2 eng kichik qiymat. **45.** 1) a > 0, b > 0, c > 0
- > 0; 2) a < 0, b > 0, c < 0. 46. 1) 5 s dan keyin eng katta balandlik 130 m ga teng; 2) $(5+\sqrt{26})s$. 47. 2) $x_1 = 2$, $x_2 = 0.5$; 4) x ning bunday qiymati yoʻq. 48. 2) (1; 1), (2; 4); 4) (-5; 18). 49. 2) x < -6, x > 6. 50. 2) (5; 0),
- (-2; 0), (0; 10); 4) (1; 0), $\left(-\frac{11}{7}; 0\right)$, (0; -11). **51.** 2) (-1; 4); 4) $\left(-\frac{1}{2}; 1\right);$
- 6) $\left(-\frac{1}{2}; -6\frac{1}{4}\right)$. 53. 2) Eng katta qiymat 4 ga teng; 4) eng kichik qiymat $3\frac{2}{3}$ ga
- teng. **54.** 150 m va 150 m. **55.** 200 m va 400 m. **56.** 2) p = 1, q = 0. **57.** 2) p = -4, q = 3, **58.** 1) x = 1, x = -5; 2) x = 0, x = 1, x = 2, **59.** 1) q = 1, b = -2, c = 0;
- q = 3. **58.** 1) $x_1 = 1$, $x_2 = -5$; 2) $x_1 = 0$, $x_2 = 1$, $x_3 = 2$. **59.** 1) a = 1, b = -2, c = 0; 2) a = 1, b = -2, c = 4; 3) a = -2, b = 8, c = -6. **61.** 2) $3x^2 x 1 > 0$;
- 4) $2x^2 + x 5 < 0$. 63. 2) 3 < x < 11; 4) x < -7, x > -1. 64. 2) x < -3, x > 3;
- 4) x < 0, x > 2. 65. 2) -2 < x < 1; 4) x < -3, x > 1; 6) x < -1, $x > \frac{1}{3}$.
- **66.** 2) $x = \frac{1}{6}$; 4) x < -4, x > 2. **69.** Musbat qiymatlar x < -3, x > 2 oraliqlarda,

manfiy qiymatlar -3 < x < 2 intervalda. 71. 2) $x \le -1$, $x \ge 4$; 4) -1 < x < 4. **72.** 2) $x < -\frac{1}{2}$, x > 2; 4) $x \le -0.25$; $x \ge 1$. **73.** 2) x = 7; 4) yechimlari yoʻq; 6) x - istalgan haqiqiy son. 74, 2) Yechimlari yoʻq; 4) yechimlari yoʻq; 6) x istalgan haqiqiy son. **75.** 2) $x < -\sqrt{7}$, $x > \sqrt{7}$; 4) x < -2; x > 0; 6) x < -5; x > 3; 8) -2 < x < 1. 77. 2) $x < -\frac{5}{3}$, $x > \frac{5}{3}$; 4) -1 < x < 4; 6) x – istalgan haqiqiy son; 8) x = -3. 78. 2) x - istalgan haqiqiy son; 4 $x \neq \frac{1}{4}$; 6) $-\frac{1}{3} \leq x \leq 0$; 8) yechimlari yo'q. 79. 2) Yechimlari yo'q; 4) -0.5 < x < 3; 6) x – istalgan haqiqiy son. **80.** 2) x = 1; 4) x - istalgan haqiqiy son. **82.** -6 < r < 2. **84.** 2) -5 < x < 8; 4) x < -5, $x > 3\frac{1}{2}$. 85. 2) x < 0, x > 9; 4) -3 < x < 0; 6) x < -1, x > 3. **86.** 2) $-\frac{1}{2} < x < 0$, $x > \frac{1}{2}$; 4) -2 < x < 2, x > 5. **87.** 2) -7 < x < 7; 4) -4 < x < 4, x > 4; 6) x = -2; $2 \le x \le 5$. 88. 2) -3 < x < 4; 4) $-3.5 \le x < 7$; 6) $-2 \le x < -1$, $x \ge 3$. 89. 2) x < 0.5, x > 1; 4) $x < -\frac{2}{9}$, $0 < x < \frac{1}{9}$, $x > \frac{2}{9}$. 90. 2) -4 < x < -2, x > 3; 4) $-3 \le x \le -1$, $4 \le x \le 5$. 91. 2) x < -2, 2 < x < 6; 4) x < -3, $-1 \le x < 2$, $x \ge 4$. 92. 2) $-\sqrt{15} < x < -3$, $0 < x < \sqrt{15}$. 93. 1) -8 < x < -1; 2) x < -5, x > 2; 3) $-1 < x \le -\frac{2}{5}$; 4) x < -4, $-4 < x < \frac{3}{2}$, x > 4. 94. 2) x < 2, x > 4; 4) x < 3, x > 4. **95.** 2) x < -6, x > 6; 4) $-\frac{3}{4} \le x \le \frac{3}{4}$. **96.** 2) $-\frac{1}{2} \le x \le \frac{1}{2}$; 4) $x \le 0$, $x \ge \frac{1}{3}$ **97.** 2) $x < \frac{1}{2}$, $x \le 0$ > 4; 4) $-2 < x < \frac{1}{2}$; 6) $x < \frac{4}{5}$, x > 1. 98. 2) $x \neq -5$; 2) $x \neq -\frac{3}{2}$; 6) $x \neq \frac{1}{2}$. 99. 2) Yechimlari yoʻq; 4) yechimlari yoʻq; 6) yechimlari yoʻq. 100. 2) x < -1, 1 < x < 4; 4) $x < -\frac{1}{2}$, $4 < x \le 7$; 6) $x \ge 2$, $-\frac{1}{2} \le x < 1$. 101. 2) -1 < x < 5; 4) $-5 \le x \le 2$; 6) $x \le \frac{3}{2}$, $x \ge \frac{1}{3}$. 102. 2) x – istalgan haqiqiy son; 4) yechimlari yoʻq; 6) $\frac{1}{2} < x < 1$; 8) x – istalgan haqiqiy son. **103.** 2) $x \le -\frac{3}{2}$, $x \ge -1$; 4) $x = \frac{2}{3}$; 6) yechimlari yoʻq. **104.** 2) $x < -\sqrt{3}$; $-\frac{\sqrt{3}}{2} < x < \sqrt{3}$; 4) x < -4, -1 < x \le 1, x > 1. 105. 2) -1 < x < $-\frac{1}{5}$, $\frac{3}{4} < x < 2$; 4) $-\frac{1}{3} < x \le -\frac{1}{5}$, $\frac{1}{2} < x \le 2$. 106. 12 km/soatdan kam emas. 108. 2) x < -3, -2 < x < 1, $x \ge 3$; 2) -3 < x < -2, $-1 \le x \le 1$; 3) $-\sqrt{2} < x < -1$, $1 < x < \sqrt{2}$; 4) x < -2, $-\sqrt{3} < x < -3$, x > 2. **109.** 2) 32; 4) 0. **110.** 2) $\left(\frac{1}{5}\right)^5$; 4) $\left(\frac{c}{d}\right)^2$. **112.** 2) 21^{-3} ; 4) a^{-9} . **113.** 2) $\frac{121}{81}$;

4) 32; 6)
$$-\frac{1}{169}$$
. 114. 2) $\frac{53}{16}$; 4) -875. 116. 2) $\frac{1}{(x+y)^3}$; 4) $\frac{9a^3}{b^4}$; 6) $\frac{a^2}{bc^4}$. 117. 2) -125;

4)
$$\frac{1}{17}$$
. 118. 2) 0,0016; 4) $\frac{16}{625}$. 119. 2) b^8 ; 4) b^{-28} . 120. 2) a^8b^{-4} ; 4) $3^{-4}a^{-12}$;

121. 2)
$$m^{12}n^{-15}$$
; 4) $-64x^{-15}y^3z^{-9}$. **122.** 2) $-\frac{97}{9}$. **123.** 2) 2,7·10⁻⁸; 4) $8 \cdot 10^{-9}$.

124. 2)
$$5,086\cdot10^{-8}$$
; 4) $1,6\cdot10^{-3}$. **125.** 0,003. **126.** 10^{-11} . **127.** 0,0001 mm.

128. 2)
$$a^5$$
, $\frac{1}{32}$. **129.** 2) 0. **130.** 2) $b - a$. **132.** 2) 2; 4) 15. **133.** 2) 81; 4) $\frac{1}{81}$.

134. 2) -1; 4) -4; 6) -8. **135.** 2)
$$x = -\frac{1}{2}$$
; 4) $x_1 = -2$, $x_2 = 2$. **136.** 2) x - istalgan

son; 4)
$$\frac{2}{3} \le x < 2$$
. 137. 2) 5; 4) -11; 6) $\frac{1}{30}$. 138. 2) 2; 4) $4\sqrt{6}$. 139. 1) $x-2$;

2)
$$(3 - x)^3$$
, $x \le 3$ da, $(x - 3)^3$, $x > 3$ da. 140. 3974. 141. 2) $36\sqrt[3]{4}$; 4) 20.

142. 2) 33; 4) 7. **143.** 2) 0,2; 4) 2. **144.** 2) 50; 4) 16. **145.** 2)
$$a^2b^3$$
; 4) a^2b^3 .

146. 2)
$$3ab$$
; 4) $\frac{2}{b}$. **147.** 2) $\frac{2}{3}$; 4) $\frac{3}{2}$. **148.** 2) $\frac{2}{5}$; 4) 2; 6) 4. **149.** 2) $3x$; 4) $2\frac{b}{a}$.

150. 2)
$$\frac{1}{3}$$
; 4) $\frac{1}{4}$. **151.** 2) $4\sqrt[4]{4}$; 4) 5. **152.** 2) y^2 ; 4) a^8b^9 ; 6) 3a. **153.** 2) $\frac{3}{2}$;

4)
$$\frac{3}{2}$$
; 6) 4. **154.** 2) $\frac{2a^2}{b}$; 4) $\frac{a}{b}$; 6) a^2b . **155.** 2) 6; 4) $\frac{1}{2}$; 6) 4. **156.** 2) ab^2c ; 4) $2xy$.

157. 2)
$$3x$$
; 4) 0. **158.** 2) 7; 4) 1. **162.** 2) 3; 4) 27; 6) $\frac{1}{27}$. **163.** 2) 5; 4) $\frac{1}{2}$;

6)
$$\frac{1}{2}$$
. **164.** 2) 49; 4) 125. **165.** 2) 121; 4) 150. **166.** 2) 3; 4) 2,7. **167.** 2) b ;

4)
$$a$$
; 6) 1. 168. 2) a^2b . 169. 2) 1. 170. 2) 3. 171. 2) $b^{\frac{1}{2}}$; 4) $a+b$; 6) $a^{\frac{1}{4}}+b^{\frac{1}{4}}$;

8)
$$\sqrt{c}-1$$
. 172. 2) $\frac{a^{\frac{1}{3}.b^{\frac{1}{3}}}}{\frac{1}{3}.b^{\frac{1}{3}}}$; 4) $2\sqrt{b}$. 173. 2) $2y$; 4) $2\sqrt[3]{b}$. 174. 2) $2\sqrt[3]{b}$; 4) $\frac{2\sqrt[3]{a}}{a+b}$.

176. 2)
$$\left(\frac{5}{12}\right)^{-\frac{1}{4}} < (0,41)^{-\frac{1}{4}}$$
; 4) $\left(\frac{11}{12}\right)^{-\sqrt{5}} > \left(\frac{12}{13}\right)^{-\sqrt{5}}$. **177.** 2) $x = 3$; 4) $x = 2$; 6) $x = \frac{1}{2}$.

178.
$$\sqrt{\left(1\frac{1}{4}-1\frac{1}{5}\right)^3} > \sqrt{\left(1\frac{1}{6}-1\frac{1}{7}\right)^3}$$
. **179.** 2) $x = \frac{5}{2}$; 4) $y = 5$. **180.** 2) $x = 2,6$; 4) $x = 4$.

181. 2)
$$x = -\frac{1}{3}$$
; 4) $x = 1$. **182.** 2) 6; 4) -3. **183.** 2) -3; 4) $\frac{1}{16}$. **184.** 2) 51;

4) 0,04; 6) -0,1. **185.** 2) 1000. **186.** 2)
$$\sqrt[4]{x}$$
; 4) $\frac{1}{\sqrt{x^2-y^2}}$. **187.** 2) $x = -1$; 4) $x = 1$.

188. 2) $\frac{95}{16}$; 4) $-609\frac{8}{27}$. **189.** 2) x – istalgan son; 4) $x \le 2$, $x \ge 3$; 6) $0 \le x \le 2$, $x \ge 3$. **190.** 2) a+1; 4) $a^{\frac{1}{3}} + b^{\frac{1}{3}}$; 6) $a^{\frac{1}{2}} - b^{\frac{1}{2}}$. **191.** 2) x = 2 da y = 1; x = 0 va x = 4 da y = 5; x = -1 va x = 5 da y = 10; x = -2 va x = 6 da y = 17. **192.** 1) y(-2) = -1, y(0) = -5, $y\left(\frac{1}{2}\right) = -11$, y(3) = 4; 2) $x = -\frac{1}{2}$ da y = -3; x = -1 da y = -2; $x = \frac{3}{2}$ da y = 13; $x = \frac{4}{3}$ da y = 19. 194. 2) $x \le 2$, $x \ge 5$; 4) $-2 \le x < 3$. 195. 1) y(-3) = 3, y(-1) = 1, y(1) = -1, y(3) = -1; 2) x = 2 da y = -2; x = 0 va x = 4 da y = 0; x = -2 va x = 6 da y = 2; x = -4 va x = 8 da y = 4. 196. 2) $x \neq -1$; 4) $-1 \leq x \leq 1$, $x \geq 4$; 6) $-5 \leq x \leq 1$, x > 2; 8) $x \geq 0$. **197.** 2) Ha; 4) ha. **203.** 2) x = 16; 4) $x = \frac{1}{16}$; 6) $x = \frac{1}{243}$. **205.** 2) x = 32; 4) x = 8. **208.** 2) toq; 4) juft ham, toq ham bo'lmaydi. **209.** 2) toq; 4) toq; 6) juft ham, toq ham bo'lmaydi. **218.** 2) x = 0. **219.** 2) (-1; 0). **220.** 2) x = -4 da $y = -\frac{1}{2}$; 4) x < 0va $x \ge 2$ da $y \le 1$. **222**. 2) (-2; 4) va (2; -4); 4) (-4; -2) va (1; 3). **228**. 2) $x \le 3$; 4) y < 5; 6) x < -5, x > 5. **229.** Kubning qirrasi 7 dm dan ortiq. **232.** 2) x = 10; 4) x = 5. 233. 2) x = 2; 4) x = 2; x = -7. 234. 2) x = 4; 4) x = 0,2. 235. $x = \frac{7}{2}$. **236.** 2) x > -3; 4) x < 2; 6) x < 1, x > 7. **238.** 2) x = -2; 4) $x_1 = 1$; $x_2 = 3$. **239.** 2) x = 2,25. **240.** 2) x = 1; 4) x = 5. **241.** 2) x = 4. **242.** 2) $2 \le x \le 3$; 4) $1 < x \le 2$; 6) $x \ge 1$. **243.** 2) $x \neq \frac{3}{2}$; 4) x – istalgan son. **248.** 2) $\left(-\frac{1}{\sqrt{2}}; -\sqrt{2}\right), \left(-\frac{1}{\sqrt{2}}; \sqrt{2}\right)$; 4) (-1; -1); (1; 1). **249**. 2) x > 2; 4) $x \le -2$. **250**. 2) x = 16; 4) $x_1 = \frac{1}{2}$, $x_2 = \frac{1}{3}$; 6) x = -1. **251.** 2) x – istalgan son; 4) $2 \le x \le 11$; 6) x < -7, $-3 \le x < -1$, $x \ge 3$. **252.** 2) kamayadi; 4) kamayadi. 253. 2) toq; 4) juft ham, toq ham bo'lmaydi. **255.** 2) $-2 \le x \le \frac{1}{3}$. **256.** 2) $x_1 = -1$, $x_2 = 7$; 4) x = 81; 6) $x_1 = 3$, $x_2 = 7$. **257.** 1) x < -1, x > 9; 2) $-1 < x \le 0$, $3 \le x < 4$; 3) $\frac{2}{3} \le x < 6$; 4) $x \ge 4$. **258.** 2) $\frac{2\pi}{3}$; 4) $\frac{5\pi}{6}$; 6) $\frac{8\pi}{45}$; 8) $\frac{7\pi}{9}$. **259.** 2) 20°; 4) 135°; 6) $\left(\frac{720}{\pi}\right)^{\circ}$; 8) $\left(\frac{324}{5\pi}\right)^{\circ}$. **260.** 2) 4,71; 4) 2,09. **261.** 2) $2\pi < 6.7$; 4) $\frac{3\pi}{2} < 4.8$; 6) $-\frac{3\pi}{2} < -\sqrt{10}$. **263.** 0.4 m. **264.** 2 rad. **265.** $\frac{3\pi}{9}$ sm². **266.** 2 rad. **267.** 2) (-1; 0); 4) (0; -1); 6) (1; 0). **269.** 2) ikkinchi chorak; 4) to'rtinchi chorak; 6) ikkinchi chorak. 270. 2) (0; 1); 4) (-1; 0); 6) (0; 1). **271.** 2) $2\pi k$, $k = 0, \pm 1, \pm 2, \ldots; 4$) $\frac{\pi}{2} + 2\pi k$, $k = 0, \pm 1, \pm 2, \ldots; 272.$ 2) ikkinchi chorak; 4) to rtinchi chorak. 273. 2) $x = 1.8\pi$, k = 4; 4) $x = \frac{4}{3}\pi$, k = 3; 6) $x = \frac{5}{3}\pi$,

k=2. **275.** 2) (0; 1); 4) (0; -1). **276.** 2) $\frac{\pi}{6}+2\pi k$, $k=0,\pm 1,\pm 2,\ldots;$ 4) $\frac{3\pi}{4}+2\pi k$, $k=0, \pm 1, \pm 2, \ldots$ 277. 2) $-\frac{1}{2}$; 4) -1; 6) -1; 8) $\frac{1}{\sqrt{2}}$. 279. 2) -1; 4) -1; 6) 1. **280.** 2) 0; 4) -1. **281.** 2) $\frac{-\sqrt{2}-9}{2}$; 4) $-\frac{1}{4}$. **282.** 2) $x = \frac{\pi}{2} + \pi k$, $k = 0, \pm 1, \pm 2, \ldots$; 4) $x = \frac{\pi}{2} + 2\pi k$, $k = 0, \pm 1, \pm 2, \ldots 284.$ 2) $-\frac{5}{4}$; 4) $\frac{1+\sqrt{2}}{2}$. 285. 2) $x = \pi + 2\pi k$, k = 0, ± 1 , ± 2 , ...; 4) $x = \pi + 2\pi k$, k = 0, ± 1 , ± 2 , ...; 6) $x = \frac{2}{3}k\pi$, k = 0, ± 1 , ± 2 , ... **286.** 2) $x = 2\pi k - 1$, $k = 0, \pm 1, \pm 2, ...; 4$ $x = k\pi - 1, k = 0, \pm 1, \pm 2, ...; 6$ $x = \frac{2\pi k}{3} + 1$, $k=0,\pm 1,\pm 2,\ldots$ 287. 2) ikkinchi chorak; 4) ikkinchi chorak; 6) ikkinchi chorak. 288. 2) musbat; 4) musbat; 6) musbat. 289. 2) manfiy; 4) manfiy; 6) musbat. 290. 2) musbat, musbat; 4) manfiy, manfiy; 6) manfiy, manfiy; 8) musbat, musbat. 291. 2) $\sin \alpha < 0$, $\cos \alpha > 0$, $tg\alpha < 0$, $ctg\alpha < 0$; 4) $\sin \alpha > 0$, $\cos \alpha > 0$, $tg\alpha > 0$, $ctg\alpha > 0.\ \ \textbf{292.}\ \ 2)\sin 3 > 0,\ \cos 3 < 0,\ tg3 < 0;\ 4)\sin (-1,3) < 0,\ \cos (-1,3) > 0,\ tg(-1,3) < 0.$ **293.** 2) manfiy; 4) musbat; 6) musbat; 8) manfiy. **294.** Agar $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$ yoki $\pi < \alpha < \frac{3\pi}{2}$ bo'lsa, sin α va cos α sonlarining ishoralari mos tushadi; $\operatorname{agar} \frac{\pi}{2} < \alpha < \pi$ yoki $\frac{3\pi}{2} < \alpha < 2\pi$ boʻlsa, sin α va cos α sonlari qarama-qarshi ishoralarga ega. **295.** 2) manfiy; 4) musbat. **296.** 2) $\cos 1,3 > \cos 2,3$; **297.** 2) $x = \frac{\pi}{2} + k\pi$, $k=0,\pm 1,\pm 2,\ldots;4$) $x=\pi+2k\pi, k=0,\pm 1,\pm 2,\ldots$ **298.** 2) ikkinchisi chorak. **299.** $\frac{h\cos\alpha}{1-\cos\alpha}$. **300.** 2) $\cos \alpha = -\frac{3}{5}$, $tg\alpha = -\frac{4}{3}$; 4) $\cos \alpha = -\frac{\sqrt{21}}{5}$, $tg\alpha = \frac{2}{\sqrt{21}}$, $ctg\alpha = \frac{\sqrt{21}}{2}$; 6) $\sin \alpha = -\frac{1}{\sqrt{10}}$, $\cos \alpha = \frac{3}{\sqrt{10}}$. 301.2) bajariladi;4) bajarilmaydi. 302. 2) bajarilmaydi. 303. $\cos \alpha = \frac{9}{11}$, $\tan \alpha = \frac{2\sqrt{10}}{9}$. 304. $\frac{1}{3}$. 305. $\cos \alpha = \pm \frac{3}{4}$. 306. $\sin \alpha = \pm \frac{2}{\sqrt{5}}$. **307.** 2) $\frac{1}{3}$; 4) 2. **308.** 1) $-\frac{3}{8}$; 2) $\frac{11}{16}$. **309.** 1) $x = \pi k$, k = 0, ± 1 , ± 2 , ...; 2) $x = -\frac{\pi}{2} + 2\pi k$, $k = 0, \pm 1, \pm 2, ...; 3$ $x = 2\pi k$, $k = 0, \pm 1, \pm 2, ...; 4$ $\frac{\pi}{2} + \pi k$, $k = 0, \pm 1, \pm 2, ...; 4$ ± 2 , ... 311. 1) 0; 4) $1 + \sin \alpha$. 312. 2) 3; 4) 4. 316. 2) $\frac{2}{\sqrt{3}}$. 317. $\frac{8}{25}$. 318. $\frac{37}{125}$. **319.** 1) $x = \pi k$, $k = 0, \pm 1, \pm 2, \ldots; 2$) $x = \frac{\pi}{2} + 2\pi k$, $k = 0, \pm 1, \pm 2, \ldots; 320.$ 2) $\frac{1}{3}$; 4) – 3. **321.** 2) $2\cos\alpha$; 4) 2. **323.** 2) 2. **324.** 2) $-2\cos\alpha$. **325.** 2) $-\frac{1}{2}$; 4) $-\frac{1}{2}$. **326.** 2) $\frac{1}{\sqrt{2}}$; 4) -1. **327.** 2) $\frac{4-\sqrt{2}}{6}$. **328.** 2) $\cos 3\beta$; 4) -1. **329.** $-\sin \alpha \cdot \sin \beta$. **330.** 2) $\frac{\sqrt{3}}{2}$; 4) 1. 331. 2) $-\frac{2+\sqrt{14}}{6}$. 332. 2) $-\sin\alpha \cdot \cos\beta$; 4) $\sin\alpha \cdot \cos\beta$. 333. $\cos(\alpha+\beta) = \frac{84}{85}$;

$$\cos(\alpha-\beta)=\frac{36}{85}.\ 334.\ -\frac{63}{65}.\ 335.\ 2)\ 0;\ 4)\ tg\alpha\cdot tg\beta.\ 338.\ 2)\ \frac{\sqrt{3}}{2};\ 4)\ \frac{3}{2}.\ 339.\ 2)\ \frac{1}{\sqrt{2}};\ 4)\ -1.\ 340.\ 2)\ \frac{24}{25}.\ 341.\ 2)\ \frac{7}{25}.\ 342.\ 2)\ \frac{1}{2}\sin2\alpha;\ 4)\ 1.\ 343.\ 2)\ 2ctg\alpha;\ 4)\ ctg^{\alpha}\alpha.\ 345.\ 2)\ \frac{8}{9}.\ 347.\ 2)\ \frac{1}{\sqrt{2}};\ 4)\ \frac{\sqrt{3}}{2}.\ 348.\ 2)\ \cos6\alpha;\ 4)\ \frac{1}{2\sin\alpha}.\ 350.\ \frac{15}{8}.\ 351.\ 2)\ \sqrt{3}.\ 352.\ 2)\ 0;\ 4)\ 0;\ 6)\ -1.\ 353.\ 2)\ \frac{1}{\sqrt{3}};\ 4)\ \frac{$$

436.
$$b_7=3\sqrt{3}$$
, $q=\frac{1}{\sqrt{3}}$. 437. $b_5=6$, $b_1=30\frac{3}{8}$ yoki $b_5=-6$, $b_1=-30\frac{3}{8}$. 438. 659100 so'm. 439. 0,25 sm². 440. 2) $-\frac{31}{8}$; 4) $-\frac{275}{81}$; 6) -400. 441. 2) 2186. 442. 2) $b_1=-1$, $b_8=128$. 443. 2) $n=7$; 4) $n=5$. 444. 2) $n=9$, $b_9=2048$; 4) $n=5$, $q=7$. 445. 2) 364; 4) 305. 446. 2) $b_5=4802$, $S_4=800$. 447. $-1\frac{31}{32}$. 449. 2) $q=5$, $b_3=300$ yoki $q=-6$, $b_3=432$. 450. 2) $q=2$ yoki $q=-2$; 4) $S_5=781$ yoki $S_5=521$. 452. 2) ha; 4) ha. 453. 2) $7,2$; 4) $-8\frac{1}{6}$. 454. 2) $\frac{27}{4}$; 4) $\frac{2}{3}$. 455. 2) yo'q; 4) ha. 456. 2) $90\frac{10}{11}$. 457. 2) $6+4\sqrt{3}$. 458. 2) $\frac{1}{2}$; 459. 2a. 460. $R_n=\frac{1}{3^{n-1}}\cdot R_1$. 461. 2) 1; 4) $\frac{7}{30}$. 462. 2) $d=-\frac{1}{2}$, $a_4=2$, $a_5=1\frac{1}{2}$; 4) $d=-3$, $a_4=\sqrt{2}-9$, $a_5=\sqrt{2}-12$. 464. $-5\frac{1}{3}$. 465. 2) -1080. 466. 143. 467. 2) -22. 468. 2) $q=-\frac{1}{2}$, $b_4=-\frac{1}{32}$, $b_5=\frac{1}{64}$; 4) $q=-\sqrt{2}$, $b_4=-10\sqrt{2}$, $b_5=20$. 469. 2) $b_n=-0.5\cdot (-2)^{n-1}$. 470. 2) $b_n=\frac{125}{8}$. 471. 2) $S_{10}=1\frac{85}{256}$; 4) $S_9=5$. 472. 2) 242; 4) $\frac{65}{36}$. 473. 2) $-\frac{4}{5}$. 474. 24 $\frac{41}{74}$. 475. 2) 14, 11, 8, 5, 2. 476. $-\frac{5}{2}$. 477. 2) $a_{19}=0$, $a_1=-108$. 478. 2) $a_1=3$, $a_1=2$, $a_1=2$, $a_1=3$, 489. $a_1=5$, $a_1=3$, 487. Chorshanba kuni. 488. $a_1=8$, $a_1=3$ yoki $a_1=2$, $a_1=3$, 489. $a_1=5$, $a_1=5$,

509. $y = -2x^2 + 11x - 5$. **510.** $y = \frac{n}{r^2}x^2$. **511.** 2) a = -1, b = -1, c = 2.

512. Koʻrsatma. 1) $\frac{a}{b} = A^3$, $\frac{b}{c} = B^3$, $\frac{c}{a} = C^3$ kabi belgilab va ABC = 1 tenglikni hisobga olib, berilgan tengsizlikni $A^3 + B^3 + C^3 \ge 3ABC$ koʻrinishda yozing, uni $+C^2 \ge AB + AC + BC$ tengsizlik ushbu $A^2 + B^2 \ge 2AB$, $A^2 + C^2 \ge 2AC$, $B^2 + C^2 \ge 2BC$ tengsizliklarni qoʻshish bilan hosil qilinadi; 2) oʻrta arifmetik va oʻrta geometrik miqdorlarga doir tengsizliklarni qoʻshing: $\frac{bc}{a} + \frac{ac}{b} \ge 2c$, $\frac{ac}{b} + \frac{ab}{c} \ge 2a$, $\frac{ab}{c} + \frac{bc}{c} \ge 2b$; 3) tengsizlikning chap qismidan oʻng qismini ayiring va hosil boʻlgan kasrning suratini bunday koʻrinishda yozing: $(a+b)(a-b)^2+(b+c)(b-c)^2+(a+c)(a-c)^2$; 1) $x_{1,2} = \pm 2$; 2) $x_{1,2} = \pm 1$; 3) $x_{3,4} = \pm 3$; 3) $x_1 = -1$, $x_2 = 2$; 4) $x_{1,2} = \frac{-1 \pm \sqrt{5}}{2}$; 5) $x_1 = 0$, $x_{2,3} = \pm 2$; 6) $x_{1,2} = \pm 4$, $x_{3,4} = \pm 6$. 516. 2) $2\frac{1}{3}$; 4) $\frac{2x^2}{3y}$. 517. 2) $3 - \sqrt[3]{2}$; 4) $6\sqrt{7}$. **518.** 2) $\left(2\sqrt{0,5}\right)^{0.3} < \left(2\sqrt{0,5}\right)^{0.37}$. **519.** 2) $\sqrt{x}$; 4) $9b^{-4}$. **520.** 2) $5ab\sqrt{b}$; 4) $2ab\sqrt{ab}$. **521.** 2) $-\sqrt{3x^2}$; 4) $\sqrt{5a^2}$. **522.** 2) $-8\frac{1}{8}$. **523.** 2) $-1\frac{5}{6}$. **524.** 2) $x = \frac{1}{9}$; 2) x = 0.525.2) Yo'q; 526.2) Yo'q. 527.2) $1.5 < x \le 7$; 4) $x \ge -7.5$; 6) $0 \le x < 2$, x > 2. **530.** -1. **531.** 2) Manfiy. **532.** 2) -0,8. **533.** 2) $2\sin\frac{3\alpha}{4}\cos\frac{\alpha}{4}$; 4) $\sin\alpha(\sin\alpha - 2\cos\alpha)$. 534. $\sin\alpha = \frac{240}{280}$, $\cos\alpha = -\frac{161}{280}$, $\tan\alpha = -\frac{240}{161}$. 535. 2) $a_{12} = 47.5$, $S_{12} = 537$; 4) $a_{18} = 11\frac{2}{3}$, $S_{18} = 108$. 536. 1220. 538. 2) $b_1 = 5$. 539. 2) $b_4 = 125$, $S_4 = 156$; 4) $b_4 = 81$, $S_5 = 61$. 540. $15\frac{3}{4}$. 541. 2) $4\frac{1}{6}$; 4) 1; 6) $-\frac{5}{4}(1+\sqrt{5})$. **542.** 2) $2ab\sqrt[3]{b}$; 4) a + 3. **543.** 2) -1; 4) $-\frac{1}{r}$. **544.** Birinchisi. **545.** 2) $\frac{(a+\sqrt{b})(\sqrt{a}+\sqrt[4]{b})}{a^2-b}$; 4) $0,1(5-\sqrt{5})5+\sqrt{5}$. **546.** 2) $-\frac{\sqrt{a}}{b}$; 4) $\sqrt{a}+\sqrt{b}$. **547.** Kamayadi. **548.** 2) $x \le 0$, $x \ge 6$; 4) $x \ne \sqrt{3}$; 6) $x \le -3$, 0 < x < 2, $x \ge 3$. 550. 2) x = 61; 4) x = 0.5; 6) $x_1 = 0$, **556.** $\frac{\pi}{6}$, $\frac{\pi}{3}$, $\frac{\pi}{2}$. **557.** $39\frac{2}{3}$. **558.** 7, -28, 112, -448 yoki $-11\frac{2}{3}$; $-46\frac{2}{3}$; $-186\frac{2}{3}$; $-746\frac{2}{3}$. **559.** $b_1 = 5$, $b_5 = 405$. **560.** $\frac{1}{8}$. 561. 8, 13, 18 yoki 20, 13, 6. **562.** 1) $\frac{\sqrt{3} + \sqrt{7}}{\sqrt{2}}$; $\frac{1 + \sqrt{7}}{\sqrt{2}}$. **563.** 1) $1 - \sqrt{a}$; 2) $a^{\frac{2}{3}} + b^{\frac{2}{3}}$. **565.** $\sin \alpha = -\frac{120}{169}$, $\cos \alpha = -\frac{119}{169}$. **567.** 10, 4, -2, 1 yoki

 $-\frac{5}{4}, \frac{1}{4}, \frac{7}{4}, \frac{49}{4}$

VII-IX SINFLAR ALGEBRA KURSINI TAKRORLASH UCHUN MASHQLARNING JAVOBLARI

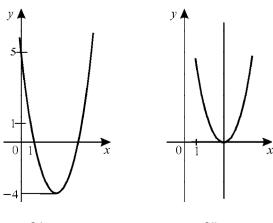
569. 2) 4; 4)
$$4\frac{3}{4}$$
. 570. 2) 5,8; 4) $-\frac{1}{11}$. 571. 2) $x = 7$; 4) $x = 0,5$; $x = 2,25$. 572. 2) 3; 4) 0,1125. 573. 2) 300; 4) 3600. 574. 2) 5%; 4) $16\frac{2}{3}\%$. 575. 2) $5a^4b$; 4) $4a^8b^7$. 576. 2) $35 - 2x - 2x^3 - x^5$; 4) $8a^2 + 4b^2 + 36a + 36$. 577. 2) 4,9; 2) 2. 578. 2) $b^2 - 7a^2b^3$. 579. 2) $\left(\frac{b}{3} - 1\right)\left(\frac{b}{3} + 1\right)$; 4) $(b - \sqrt{3})(b + \sqrt{3})(b^2 + 3)$. 580. 2) $\left(\frac{b}{2} + 1\right)^2$; 4) $(1 + 9b)^2$. 581. 2) $(a + 1)(a - x)$; 4) $(a - x)(5a - 7)$. 582. 2) $2a^8b(a - 1)^2$; 4) $(a - b)^2(a + b)^2$. 583. 2) $2(x - 3)^2$; 4) $(x - 1)(x + 2)$. 584. 2) $\frac{b+3}{3b}$; 4) $\frac{3y}{3y}$; 6) $\frac{x+4}{x+5}$; 8) $\frac{x-1}{x+2}$. 585. 2) $\frac{3}{2}m^2$; 4) $\frac{3c^2}{k^3}$; 6) $\frac{15a}{4c}$; 8) $(x + 1)(x - 2)$. 586. 2) $\frac{6-5a}{a^2-4}$; 4) $\frac{3b^2-a^2}{a(a^2-a^2)}$. 587. 2) $\frac{1}{2a+3}$; 4) $b + a - 1$. 588. 2) $\frac{2}{a(a+2)}$; 4) $\frac{1}{a+1}$. 589. 3) $\frac{x}{y}$; 4) $\frac{10}{2a+1}$. 590. 2) $-0,25$; 4) $1\frac{9}{16}$. 591. 2) 3. 592. 2) $\frac{1}{x+\sqrt{2}}$; 4) $\frac{\sqrt{x}}{\sqrt{x-1}}$. 593. 2) 4; 4) $(1+\sqrt{m})$. 602. 2) $x = 1$; 4) $x = -0,5$. 603. 2) $x = 12\frac{1}{14}$; 4) $x = -13,5$. 604. 2) $x = 3$; 4) $x = -9$. 605. 2) $x_1 = -2$, $x_2 = 3$; 4) $x_1 = 5$, $x_2 = -1$. 606. 2) $x_1 = 0$, $x_2 = 5$; 4) $x_1 = 0$, $x_2 = -\frac{3}{6}$; 609. 2) $x_1 = 1$, $x_2 = 4,5$; 4) $x_1 = -5$, $x_2 = 0,5$. 610. 2) $x_1 = -3$, $x_2 = 5$; 4) $x = -3$; 615. 2) $x_1 = 1$; 617. 2) $x_1 = 1$; $x_2 = 4,5$; 4) $x_1 = -5$, $x_2 = 0,5$. 610. 2) $x_1 = -3$, $x_2 = 5$; 4) $x = -1$; 615. 2) $x = -1$; 617. 2) (14; 10); 4) (2; 2). 618. 2) (5; 3), (-3; -5); 4) (4; 9), (-9; 4); 6) (4; 5), (-4; -5), (5; 4), (-5; -4). 619. 2) $x \le \frac{22}{27}$; 4) $x > 1$. 620. 2) $x \le 1$; 4) $x = 1$; 617. 2) (14; 10); 4) (2; 2). 618. 2) (5; 3), (-3; -5); 4) (4; -9), (-9; 4); 6) (4; 5), (-4; -5), (5; 4), (-5; -4). 619. 2) $x \le \frac{22}{27}$; 4) $x > 1$. 623. 2) $x \le 1$; 10; 1; 2; 3. 624. -4; 3; -2; -1. 625. 2) $x \ge 1$; 2; 3; 4. 623. 2) 1; 2; 3; 4. 623. 2) 1; 2; 3; 4. 623. 2) 1; 2; 3; 4. 623. 2) 1; 2; 3; 4. 623. 2) 1; 2; 3; 4. 623. 2) 1; 2; 3; 4. 623. 2 1; 3; 4. 623. 2 1; 3; 4. 623.

x > 1. **626.** 2) $-1\frac{1}{3} < x < 3\frac{1}{3}$; 4) $-1 \le x \le 3$. **627.** 1) -4 < x < 2; 4) 0 < x < 7, x > 8; 6) $x \le -3$, $-0.5 \le x \le 0.5$. **628.** 2) $9 > 4\sqrt{5}$; 4) $5\sqrt{6} < 6\sqrt{5}$; 6) $2\sqrt[6]{3} < \sqrt{2} \cdot \sqrt[3]{5}$. **629.** 62,5 va 57,5. **630.** 5 km/soat. **631.** 4 km/soat. **632.** 12,5 km/soat, 2,5 km/soat. **633.** 26 sm, 2sm. **634.** 48 min. **635.** 20 min. **636.** 35 sr. **637.** 5 soat, 7 soat. **638.** 2) Ha; (0; -4), (8; 0), y(-2) = -5; 4) yoʻq; (0; 6), (4; 0), y(-2) = 9. **641.** 2) 5; -10); 4) $(\frac{5}{4}; -\frac{1}{8})$. **642.** 2) 23; 4) $6\frac{1}{4}$. **643.** 2) $x_1 = -2$, $x_2 = -5$. **645.** $\sqrt[5]{-\frac{2}{9}} < \sqrt[5]{-\frac{1}{7}}$. **647.** 2) $\frac{5\pi}{4} + 2\pi n$, $n \in \mathbb{Z}$; 4) $7\pi + 2\pi n$, $n \in \mathbb{Z}$. **648.** 2. **650.** 2) $2\cos^2\alpha$. **651.** $-\operatorname{tg}2\alpha$. **653.** 2) $\frac{7}{9}$. **654.** 2) 0,5. **655.** 2) $\frac{3}{8}$. **656.** 7. **657.** 1) 0; 2) 0. **658.** $-\sin\alpha - \cos\alpha$. **659.** -2. **660.** -0.5. **661.** 2) $a_1 = 201$, $S_{17} = 2737$. **662.** n = 39. **663.** 682. 664. 2) 0,5; 4) 1. 665. 189. 666. 2) $a_1 = 1$, d = 3; 4) $a_1 = 2$, d = 3 yoki $a_1 = 14$, d = -3; **671.** $b_n = 3\left(-\frac{1}{6}\right)^{n-1}$ yoki $b_n = -3\left(\frac{1}{6}\right)^{n-1}$

672. $b_4 = 12$, q = -2 yoki $b_4 = -12$, q = 2. **673.** $\frac{1}{3}$; 1; 3; 9; 27 yoki $\frac{1}{3}$; -1; 3; -9; 27. **674.** 1) $b_1 = 0.384$, q = 0.25 yoki $b_1 = 0.6$, q = -0.2. **675.** 2) $b_1 = 37.5$, q = 0.6 yoki $b_1 = 48$, q = 0.25. **676.** 2) 11; 4) 341 yoki 121.

«Oʻzingizni tekshirib koʻring» topshiriqlariga javoblar

I bob. 1. 84- rasm. **2.** $x_1 = 0$, $x_2 = 2$. **3.** -1 < x < 1 boʻlganda y > 0; x < -1 boʻlganda y < 0; x > 1. **4.** x > 0 boʻlganda funksiya oʻsadi; x < 0 boʻlganda funksiya kamayadi. **5.** (3; 0); 85- rasm.

84- rasm.

85- rasm.

II bob. 1. 1) -1 < x < 4; 2) x – istalgan haqiqiy son; 3) yechimlari yoʻq; 4) x = -10. 2. $x \ge 1$; $-2 \le x \le 0$.

III bob. 1. 1) $8\frac{3}{8}$; 2) 16. 2. $8,6 \cdot 10^{3}$; $7,8 \cdot 10^{-3}$; $6,708 \cdot 10^{1}$; $1,1 \cdot 10^{6}$.

3. 1) 6; 2)
$$(y + x)xy$$
. **4.** $a^{\frac{3}{4}}$; 27. **5.** $(0.78)^{\frac{2}{3}} > (0.67)^{\frac{2}{3}}$; $(3.09)^{\frac{1}{3}} < (3.08)^{\frac{1}{3}}$.

IV bob. 1. 1) $x \ne 1$; 2) $-3 \le x \le 3$. **2.** a) 1) $y \approx 1,4$; 2) y = 3; 3) y = -2,5; 4) y = 8;

b) 1)
$$x = 9$$
; 2) $x = 2$; 3) $x = -\frac{5}{3}$; 4) $x = \sqrt[3]{3}$; d) $y(x) > 0$ ushbu hollarda boʻladi:

1) x > 0; 2) x > 0; 3) x < 0; 4) x > 0; y(x) < 0 ushbu hollarda boʻladi: 1) bunday oraliqlar yoʻq; 2) x < 0; 3) x > 0; 4) x < 0; e) funksiya ushbu hollarda oʻsadi: 1) $x \ge 0$; 2) bunday oraliqlar yoʻq; 3) x > 0, x < 0; 4) $x \in \mathbb{R}$; funksiya ushbu hollarda kamayadi: 1) bunday oraliqlar yoʻq; 2) x > 0, x < 0; 3) oraliqlar yoʻq; 4) bunday oraliqlar yoʻq; 3. 1) juft; 2) toq. 4. 1) x = 28; 2) x = 1.

V bob. 1.
$$\cos \alpha = -\frac{3}{5}$$
, $\tan 2\alpha = -\frac{24}{25}$. 2. 1) 1; 2) $-\frac{\sqrt{3}}{2}$; 3) $\frac{\sqrt{3}}{2}$;

4)
$$-\sqrt{3}$$
; 5) $\frac{\sqrt{2}}{2}$. 5. 1) $\sin\alpha\cos\beta$; 2) $\cos^2\alpha$; 3) $2\sin\alpha$.

VI bob. 1.
$$a_{10} = -25$$
, $S_{10} = -115$. **2.** $b_6 = \frac{1}{8}$, $S_6 = 7\frac{7}{8}$. **3.** $q = \frac{1}{3}$, $S = 1.5$.

I-VI boblar sinov (test) mashqlariga javoblar kaliti

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
A	В	C	D	Е	A	В	С	D	Е	A	В	C	D	Е	A	В	C	D	Е	A	В	C	D	Е

Tushunchalar koʻrsatkichi

Keltirish formulalari 141 Aniqlanish sohasi 76 Kosinuslar vigʻindisi va ayirmasi 146 Argument 76 Ayniyat 128 Kub ildiz 55 - trigonometrik 124 Kvadrat funksiya 5, 16 Kvadrat funksivaning nollari 6 Birlik aylana 109 Kvadrat ildiz 53 Burish 109 Kvadrat tengsizlik Burchakning: Manfiy koʻrsatkichli daraja 48 - kosinusi 115 Nol koʻrsatkichli daraja 48 - radian oʻlchovi 106 n-darajali arifmetik ildiz 53 - sinusi 115 - tangensi 117 Parabola 7 Parabolaning fokusi 9 Erkli oʻzgaruvchi 76 Parabolaning uchi 8 Funksiva 76 Parabolaning simmetriya o'qi 8 - davriy 143 Progressiya 157 – darajali - arifmetik 157 - grafigi 77 - iuft 85 - avirmasi 158 - kamayuvchi 81 dastlabki n ta hadining - tog 87 yig'indisi 162, 171 - trigonometrik 119 - geometrik 166 - o'suvchi 81 - maxraii 167 - cheksiz kamayuvchi Giperbola 90 geometrik 176 Ildiz 53

Ismlar koʻrsatkichi

Ratsional koʻrsatkichli daraja 48, 59

Sinuslar vigʻindisi va ayirmasi 145

Intervallar usuli 38

Irratsional koʻrsatkichli daraja 81

MUNDARIJA

7–8- sinflarda oʻrganilgan mavzularni takrorlash	3
I bob. KVADRAT FUNKSIYA	
1-§. Kvadrat funksiyaning ta'rifi 2-§. $y = x^2$ funksiya 3-§. $y = ax^2$ funksiya 4-§. $y = ax^2 + bx + c$ funksiya 5-§. Kvadrat funksiyaning grafigini yasash I bobga doir mashqlar I bobga doir sinov (test) mashqlari	
II bob. KVADRAT TENGSIZLIKLAR	
6-§. Kvadrat tengsizlik va uning yechimi	
8-§. Intervallar usuli	38 42
III bob. RATSIONAL KOʻRSATKICHLI DARAJA	
9-§. Butun koʻrsatkichli daraja	
III bobga doir sinov (test) mashqlari Tarixiy ma'lumotlar	
IV bob. DARAJALI FUNKSIYA	
14-§. Funksiyaning aniqlanish sohasi15-§. Funksiyaning oʻsishi va kamayishi16-§. Funksiyaning juftligi va toqligi	80
17-§. $y = \frac{k}{x}$ funksiya	
18-§. Daraja qatnashgan tengsizlik va tenglamalar	94

IV bobga doir mashqlar	98
IV bobga doir sinov (test) mashqlari	. 101
Tarixiy ma'lumotlar	
V bob. TRIGONOMETRIYA ELEMENTLARI	
19-§. Burchakning radian oʻlchovi	
20-§. Nuqtani koordinatalar boshi atrofida burish	. 109
21-§. Burchakning sinusi, kosinusi, tangensi va kotangensi	
ta'riflari	. 115
22-§. Sinus, kosinus va tangensning ishoralari	. 121
23-§. Ayni bir burchakning sinusi, kosinusi va tangensi	
orasidagi munosabatlar	. 124
24-§. Trigonometrik ayniyatlar	
25-§. α va $-\alpha$ burchaklarning sinusi, kosinusi, tangensi va	
kotangensi	. 131
26-§. Qoʻshish formulalari	
27-§. Ikkilangan burchakning sinusi va kosinusi	
28-§. Keltirish formulalari	
29-§. Sinuslar yigʻindisi va ayirmasi. Kosinuslar yigʻindisi	. 140
va ayirmasiva iyir masi. Nosimusiar yig muisi	1/15
V bobga doir mashqlar	
V bobga doir sinov (test) mashqlari	
Tarixiy masalalar	
Tarixiy masalalar Tarixiy ma'lumotlar	
Tarixiy ma tamoitar	. 190
VI bob. PROGRESSIYALAR	
30-§. Arifmetik progressiya	
31- $\S$. Arifmetik progressiya dastlabki n ta hadining yigʻindisi	
32-§. Geometrik progressiya	. 166
33- $\S$. Geometrik progressiya dastlabki n ta hadining yigʻindisi	. 171
34-§. Cheksiz kamayuvchi geometrik progressiya	.175
VI bobga doir mashqlar	. 181
VI bobga doir sinov (test) mashqlari	. 184
Tarixiy masalalar	. 186
Tarixiy ma'lumotlar	. 186
·	
IX sinf «Algebra» kursini takrorlash uchun mashqlar	. 187
VII–IX sinflar «Algebra» kursini takrorlash uchun mashqlar	
VII-VIII sinflar «Algebra» kursi boʻyicha qisqacha nazariy ma'lumotlar	
Javoblar	
Tushunchalar koʻrsatkichi	
Ismlar koʻrsatkichi	

Alimov Sh.A.

A50 Algebra: Umumiy oʻrta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik/Sh.A.Alimov, A.R.Xalmuxamedov, M.A.Mirzaxmedov. — 3- nashri. — T.: «Oʻqituvchi» NMIU, 2014. — 240 b.

I. 1,2 Muallifdosh

ISBN 978-9943-02-747-3

UO'K: 512(075) KBK 22.14 ya 721

Shavkat Arifdjanovich Alimov, Alimdjan Raximovich Xalmuxamedov, Mirfazil Abdilxakovich Mirzaxmedov

ALGEBRA

Ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan maktablarning 9- sinfi uchun darslik 3- n a s h r i

«Oʻqituvchi» nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent — 2014

Muharrir N. Gʻoipov Muqova rassomi Sh. Xoʻjayev Rasmlar muharriri D. Mulla-Axunov Tex.muharrir T. Greshnikova Kompyuterda sahifalovchi E. Stepanova, N.Ahmedova

Musahhih M. Ibrohimova

Nashriyot litsenziyasi AI № 161.14.08.2009.

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 12.02.2014. Bichimi $70\times90^1/_{16}$. Kegli 11 shponli. SchoolBook garniturasi. Ofset bosma usulida bosildi. Shartli b.t. 17,55. Hisob-nashriyot t. 15,0. Adadi 370135 nusxa. Buyurtma N

Oʻzbekiston Matbuot va axborot agentligining «Oʻqituvchi» nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent-129. Navoiy koʻchasi, 30- uy.//Toshkent, Yunusobod dahasi, Yangishahar koʻchasi, 1-uy. Shartnoma № 07-02-14.

Ijaraga beriladigan darslik holatini koʻrsatuvchi jadval

T/r	Oʻquvchining ismi va familiyasi	Oʻquv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbari- ning imzosi	Darslikning topshirilgan- dagi holati	Sinf rahbari- ning imzosi
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Darslik ijaraga berilib, oʻquv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan toʻldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati.							
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, koʻchmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yoʻq.							
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib, chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Koʻchgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan.							
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yoʻq, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, boʻyab tashlangan. Darslikni tiklab boʻlmaydi.							